АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ І АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

НАКЛАДОМ "УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ".
1944

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ І АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ

К. ВОБЛИЙ, К. ГУСЛИСТИЙ, В. ДЯДИЧЕНКО, Ф. ЛОСЬ,
М. ПЕТРОВСЬКИЙ, Л. СЛАВІН, М. СУПРУНЕНКО,
Ф. ШЕРСТЮК

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

За редакцією
К. ГУСЛИСТОГО, Л. СЛАВІНА, Ф. ЯСТРЕБОВА

За вразкову працю в користь
"Українського Життя".
Видавництво.

Листопад-грудень 1943 р.

НАКЛАДОМ "УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ".
1944

ПЕРЕДМОВА

Уже більше року триває велика Вітчизняна визвольна війна радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками. По розбійницькому, несподівано і віроломно напавши на землі вільних народів нашого великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, гітлерівські орди дістали воєнні переваги, завдяки чому їм удалось тимчасово захопити частину радянської території.

Стогнуть під фашистським чоботом розтерзані українські землі. Потоками крові залили гітлерівські мерзотники нашу рідну квітучу соняшну Україну. Десятки і сотні тисяч українців убиті, замучені в концтаборах, вивезені на німецьку каторгу, перетворені в рабів німецьких поміщиків. Зруйновані найцінніші пам'ятники української культури.

Але ніколи не були і ніколи не будуть свободолюбиві мужні українці німецькими рабами. Великий український народ живе, бореться, трудиться. Мільйони українців б'ються в рядах доблесної Червоної Армії. Зі зброєю в руках, разом з росіянами, білорусами, казахами, грузинами, башкирами і представниками інших народів нашої багатонаціональної держави, українці б'ють і далі битимуть німецько-фашистських загарбників до цілковитого їх знищення, до повного звільнення рідної України і всієї нашої радянської землі від гітлерівських мерзотників.

Мільйони трудящих українців самовіддано працюють в тилу на евакуйованих в глиб радянської країни українських підприємствах, на фабриках, заводах, в колгоспах, даючи фронтові все, що необхідно для забезпечення перемоги над ворогом, все, в чому мають потребу наші славні фронтовики.

Діячі українські радянської культури, охоплені патріотичним піднесенням, створюють нові видатні твори науки, літератури, мистецтва. Плоди невтомної праці української інтелігенції збагачують культуру українського народу, будять в ньому благородні і героїчні почуття, кличуть його до рішучих схваток з озвірілим і смертельним ворогом.

Ця книга, присвячена історії України від найдавніших часів до нинішнього дня, є ще одним доказом того, що українське культурне життя в СРСР невпинно розвивається і йде вперед.

Нарис історії України призначається для всіх, хто цікавиться Україною і її культурою, хто цікавиться історією і боротьбою українського народу за свою свободу і незалежність, за свою українську радянську державу.

Окремі розділи книги склали такі автори:

Фізико-географічна характеристика України — академік К. Г. Воблий;

Розділ I — член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін;

Розділи II, III, IV і підрозділ "Культурний рух" з V розділу — кандидат історичних наук К. Г. Гуслистий;

Розділ V і підрозділ "Боротьба України і Росії проти наступу шляхетської Польщі та султанської Туреччини" з VI розділу — доктор історичних наук, проф. М. Н. Петровський;

Розділ VI — кандидат історичних наук В. А. Дядиченко;

Розділи VII і VIII — старший науковий співробітник Ф. Ю. Шерстюк;

Розділи IX — XII — кандидат історичних наук Ф. Є. Лось;

Розділи XIII — XIX — кандидат історичних наук М. І. Супруненко.

Редакція цього видання проведена Редакційною колегією в складі К. Г. Гуслистого, Л. М. Славіна, Ф. О. Ястребова.

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНИ

Географічне положення. Українська Радянська Соціалістична Республіка, невід'ємна складова частина великого СРСР, лежить на крайній південно-західній частині Союзу, що простягається з півночі на південь від 52°22' до 45°25' північної широти і з сходу на захід 40°5' до 22°15' східної довготи. Населення України напередодні вітчизняної війни становило 41 млн. чол., займаючи територію в 560 тисяч квадратних кілометрів. По кількості населення УРСР напередодні вітчизняної війни майже дорівнювала таким великим країнам, як Франція, Англія. Розмірами території Україна перевищує Францію, Італію, Японію (без їх колоній).

Україна займає широкий простір між басейнами Дона на сході і Дунаю та Вісли на заході, в зоні Полісся, Лісостепу, Степу і гірської країни Карпат.

Близькість України до густо заселених районів РРФСР і БРСР, відсутність між ними природних перепон, постійний зв'язок українського населення з російським та білоруським, спільність історичної долі, господарських, політичних і соціальних інтересів — усе це здавна об'єднувало три великі східно-слов'янські народи нерозривними зв'язками дружби.

Україна розташована на узбережжі Чорного та Азовського морів, що є одною з головних рис її географічного положення.

Величезна рівнина, яку займає Україна, не має природних захисних рубежів. На протязі своєї багатовікової історії Україна не раз зазнавала вторгнень ворогів зі сходу, з півдня і заходу.

Ці вторгнення — трагічні сторінки славної історії України.

Рельєф. В давноминулі геологічні епохи на території, де тепер Україна, було кілька наступів моря, що обумовило виникнення деяких корисних копалин (вапняки, крейда, нафта і ін.).

В четвертинному періоді на формування рельєфу України впливала могутня діяльність льодовика. На західній окраїні УРСР здіймаються східні Карпати, що досягають висоти 1,000 до 1,500 метрів, а окремі височини підносяться значно вище. Найвища точка східних Карпат — гора Говерля має 2,058 м над рівнем моря. На схід від Карпат територія УРСР розташована на південному заході та півдні Східно-Європейської рівнини. Коливання абсолютних висот цієї великої частини УРСР дорівнюють 0—470 м.

Західна й східна частини рівнини України підвищені, північна, центральна і південна — знижені. В західній, підвищеній, частині розташовані плато — Прикарпатське, Волинсько-Подільське й правобережне Придніпровське. На східній, підвищеній, частині рівнини розташовані відроги Середньо-Російської височини, що поділяються на окремі плато — Придеснянське, лівобережне Придніпровське і Придонецьке. В цій же частині рівнини знаходяться Донецький кряж і Азовське плато.

Підвищені плато характеризуються найбільш розчленованим рельєфом. Висотні відмітки тут досягають 200 — 300 м, а іноді 400 і більше метрів. Плато західної частини України вищі, ніж плато східної частини. Хвилясті плато глибоко розчленовані річковими долинами, балками, ярами. В Придністровських районах Волинсько-Подольського плато каньйоноподібні долини досягають глибини 200 м з стрімкими урвистими схилами. На плато в деяких районах розвинута яруго-балкова сітка, що сприяє поширенню ерозії ланів. Ця сітка досягає найбільшої глибини і густоти в міжріччі Дністер — Південний Буг.

Північну Поліську рівнину поділяють у відношенні до Дніпра на західну (правобережну) і східну (лівобережну). Поверхня її загалом похилена на північ. Переважаючою формою рельєфу її є злегка хвилясті малостокові рівнини, порізані слабо виробленими річковими долинами. Це зона соснових і сосново-дубовах лісів, з широким розвитком різнозлакових луків і осокових, рідше сфагнових, боліт.

Дніпровсько-Деснянська терасова рівнина належить до добре виявлених рівнинних просторів УРСР. Поверхня її знижується в південному і південно-західному напрямах. Північна частина її має поліський ландшафт, південна — степовий.

Причорноморська низина — найбільш рівнинна частина УРСР. Абсолютні висоти її окраїн північного заходу, півночі та північного сходу досягають 150 м, далі вони поступово знижуються в напрямі до Чорного моря (до 0 — 20 м). Глибина річкових долин невелика, мало розвинута яруго-балкова сітка. Характерною рисою Причорноморської низини є утворення лиманів в наслідок затоплення морем гирл річкових долин.

Рівнинний рельєф мав в історії України велике господарське значення: він полегшував освоєння території, заселення її, встановлення господарських зв'язків з окремими частинами країни та використання природних багатств. На рівнинних просторах з меншими витратами здійснюється будівництво сітки залізничних, шосейних та грунтових шляхів. Застосування механічної тяглової сили в сільському господарстві (трактори, комбайни) на рівнині вимагає менших витрат пального і зручніше, ніж на розчленованому рельєфі. На рівнині можна утворити великі масиви одноманітних засівів тих чи інших культур. На цьому рельєфі менш шкідлива ерозія грунтів. В рівнин-

них частинах УРСР менше непридатних земель. На такому рельєфі будівництво міст не зустрічає таких труднощів, як на розчленованому рельєфі. Рівнинні простори УРСР — один з важливих географічних чинників, що сприяли розвитку її продуктивних сил.

Клімат. Протяглість території України з заходу на схід, в глибину континенту, більш як на 1.3 тис. км обумовлює помітну різницю в ступені континентальності клімату західних районів УРСР та східних, які межують з посушливими областями південного сходу Європи. Україна перебуває під впливом азорського і сибірського антициклонів.

З жовтня по травень УРСР зазнає впливу сибірського антициклону, в теплу пору — з червня по вересень — переважає вплив азорського.

Середня річна температура повітря на півночі УРСР — коло 6°, на півдні — коло 10°. Амплітуди (різниці між температурами найтеплішого і найхолоднішого місяців) зростають в напрямі з заходу на схід. Найменші амплітуди (коло 22°) помічаються на заході УРСР; на крайньому сході вони досягають 29°. Це свідчить про збільшення континентальності клімату УРСР в напрямі з заходу на схід.

Опади. Річний розподіл опадів на Україні показує зниження сум з заходу і північного заходу на південний схід і південь.

На півночі УРСР опади перевищують 550 мм, на крайньому північному заході становлять 600 мм. На півдні опадів у середньому коло 450 мм за рік, біля Чорного моря — 350 мм, на низьких піщаних косах — 250 мм. Число днів з опадами на узбережжі моря становить 100, на півночі України — 175 і більше. В степах УРСР спостерігаємо зону з недостатнім зволоженням. Для цього району велике значення має штучне зрошення.

Режим опадів в районі Карпат обумовлюється висотою місцевості над рівнем моря: із збільшенням висоти піднімається і кількість опадів. По всій території УРСР переважають літні опади.

Помірно-континентальний клімат України, достатня кількість опадів, вдалий розподіл їх протягом року, велика кількість соняшних та безморозних днів, довгий вегетаційний період, — усе це сприятливі природні умови для розвитку на Україні різноманітних культур сільського господарства.

Річкова система. Річки України численні і утворюють добре розвинуту сітку. Вони — важливі транспортні артерії (судноплавство, лісоплав), джерело гідроенергії, водопостачання, зрошення сільського господарства, рибальства.

Переважна більшість річок належить до басейнів Чорного та Азовського морів, куди вони несуть води з 97.5% усієї території

УРСР, решта території (2.5%) належить до басейну р. Вісли (Балтійське море).

Найбільші ріки УРСР — Дніпро (2.1 тис. км), Дністер 1.4 тис. км), Десна (1.0 тис. км), Північний Донець (0.97 тис. км), Південний Буг (0.9 тис. км).

Дніпро по довжині займає третє місце в Європі, після Волги і Дунаю; він здавна був великим водним шляхом, яким причорноморські країни сполучались з прибалтійськими. В історії України — це відомий "путь з варяг в греки".

Дніпро — найпотужніша водна артерія УРСР; в межах України він судноплавний на всьому протязі. З Дніпром зв'язана історія України, його оспівують козацькі й чумацькі пісні, про нього говорять поетичні легенди та думи кобзарів.

Ріка Дністер в історії була важливим водним шляхом для Західної України, зокрема шляхом сполучення м. Львова з причорноморськими країнами. Західний Буг з його портом Устилугом в епоху феодалізму давав вихід українській пшениці, лісові, поташеві та іншим товарам на захід, в Балтійське море.

Загальна потужність використовуваної гідроенергії річок України перед вітчизняною війною становила коло 900 тис. к/с, або коло одної третини всього потенціального запасу гідроенергії.

Грунти. Для України найхарактерніші такі типи грунтів: підзолисті грунти Полісся, перегнійно-карбонатні — західних областей УРСР, опідзолені грунти Лісостепу, чорноземи — Степу і Лісостепу, каштанові грунти півдня, солончаки і солонці Лісостепу і Степу. Найродючіші — чорноземні грунти, вони мають великий запас органічних речовин. Вплив людини на грунти припадає на початок землеробського періоду і виявляється в розорюванні великих площ і вирубуванні лісів. Капіталістичне сільське господарство, з його хижацьким ставленням до земельних фондів, обумовило руйнування, ерозію грунтів багатьох районів України. Прикладом цього є Донбас, де 250 тис. га були перетворені в площу змитих грунтів. Тільки в умовах соціалістичного господарства грунти, як один з засобів сільськогосподарського виробництва, використовуються найдоцільніше впровадженням раціональних сівозмін, культурною обробкою та належним удобренням. Планові заходи щодо корінного поліпшення грунтів різко підвищують їх родючість, наприклад прогіпсовані солонці починають давати високі врожаї. Серед природних багатств України важливе місце займає величезний масив чорнозему; це майже цілий чорний континент. Високородючі грунти, помірний клімат, близькість незамерзаючих морських портів, — все це здавна зробило Україну "житницею" Європи. Царський уряд експортом українського хліба виплачував проценти по закордонній заборгованості. Вивозились головним чином ячмінь та пшениця — золото українських ланів.

Корисні копалини. Характерною ознакою розміщення корисних копалин на Україні є вдале сполучення великих ресурсів високоякісної залізної руди, різноманітного вугілля, в тому числі й металургійного, та марганцевої руди. Родовища цих корисних копалин лежать поблизу одно від другого. Сполучення в одному районі кам'яного вугілля, залізної руди та марганцю — рідке явище в світовій географії. Здебільшого буває, що одні країни мають залізо, але їм бракує кам'яного вугілля (Швеція, Іспанія); інші мають вугілля, але мусять ввозити залізну руду (Німеччина, Англія); в деяких країнах є кам'яне вугілля і залізна руда, але нема марганцю (США). Україна має одне, друге й третє.

Крім того, Україна відзначається і великими розмірами запасів вогнетривкої глини, флюсових вапняків, доломітів. Увесь цей важливий комплекс, що створює умови для розвитку металургії і вугледобування на Україні, доповнюється ще й сировиною, яка забезпечує можливість комбінування хімічного виробництва з указаними вище галузями важкої індустрії (сіль, гіпс, крейда, вапняки, вуглисті колчедани, мергель, фосфорити і ін.).

Україна розмірами ресурсів залізних руд, марганцю, каоліну, високосортних вогнетривких глин, лускатого графіту, озокериту та інших корисних копалин займає одно з перших місць серед інших республік СРСР. По запасах залізної та марганцевої руди, каоліну, граніту, лабрадориту і деяких рідкісних елементів УРСР належить перше місце в світі.

Найважливішим і найбільш вивченим залізорудним районом є Криворізько-Кременчузький. Велику цінність Кривбаса становлять його "багаті руди", які по якості не мають рівних собі майже в цілому світі. Вони містять в середньому 60% заліза і відзначаються винятковою хімічною чистотою. Розвідані запаси багатих руд обчислюються тепер в ½ млрд. тонн, тобто в 15 раз більше, ніж до Жовтневої революції.

Запаси "бідних руд" (коло 30% заліза) колосальні: їх обчислюють зараз цифрою порядку 110 млрд. тонн. По запасах заліза з урахуванням і бідних руд, які за кордоном широко використовуються, Радянська Україна перевищує таку багату залізом країну як США.

Кременчузький залізнорудний район, недавно виявлений (1928 р.), становить теж багате родовище залізної руди. Крім того, залізорудні родовища є в Запорізькій, Дніпропетровській, Одеській та інших областях.

Україна має великі ресурси марганцевої руди. Всесвітньо відомий Нікопольський марганцеворудний басейн, розташований між Дніпром та Інгульцем, біля Нікополя. Нікопольська руда містить в середньому коло 30% марганцю. Марганцеві руди виявлені ще й на Побужжі (Одеська область). Марганець становить необхідний компо-

нент у виробництві чавуну, сталі, через що до нього спостерігається велика зацікавленість в усьому світі.

Україна багата великими ресурсами горючих копалин. Донбас — "всесоюзна кочегарка" — один з найважливіших вугільних районів СРСР.

Після Великого Жовтня межі вугільного Донбаса значно поширились на північ, захід і схід. На півдні Харківської області відкрито Петровське родовище кам'яного вугілля. Виявлення нових вугленосних площ становить одно з основних завдань проблеми "Великого Донбаса".

Значні поклади бурого вугілля розташовані в Дніпровському і Дністровському басейнах. Найголовніший буровугільний район — Олександрійський (Кіровоградська обл.). Це новий осередок паливної промисловості, а в майбутньому і хімічної, на базі бурого вугілля.

Нафта в УРСР залягає в Прикарпатському районі, що простягається вузькою смугою уздовж гір. Протягом двох сталінських п'ятиліток нафта знайдена також на площі Дніпровсько-Донецької западини. Роменське нафтове родовище введене в 1939 р. в експлуатацію.

Є ознаки нафтоносності і по інших районах УРСР (в районі Сиваша, на окраїнах Донбаса і ін.).

В енергетичному балансі УРСР велике значення належить природним горючим газам. Прикарпатський газоносний район обіймає території Дрогобицької, Станіславської, частково Чернівецької і Львівської областей. Другим газоносним районом є Приазовський на півдні Запорізької області. Виявлені газоносні площі в деяких районах Донбаса.

Газ — найдешевше паливо; в США його по газопроводах передають на віддаль 2 тис. і більше кілометрів. Газ становить цінну сировину для хімічної промисловості, широко використовується для побутових потреб, комунального господарства і т. п.

В північних, західних та центральних областях УРСР маємо в великій кількості родовища торфу, в деяких районах є горючі сланці. Це важливі види місцевого палива.

Серед неметалічних копалин слід згадати каоліни. Запаси їх невичерпні. Перед вітчизняною війною УРСР постачала каолін для паперової, фарфоро-фаянсової, резинової та інших галузей промисловості майже всього Союзу.

УРСР дуже багата природними будівельними матеріалами — гранітом та іншими гірничими породами. Від українського Полісся до узбережжя Азовського моря (м. Маріуполь) простягається смуга кристалічного каменя — гранітів різних кольорів від світлосірого до чорного, лабрадоритів з чудовою грою фарб, діоритів, базальтів, пегматитів і ін.

По багатству і красі декоративного та обличкувального каменя УРСР займає виняткове місце в СРСР. Україна постачала цей камінь монументальному будівництву червоної столиці — Москви, великих міст Союзу — Ленінграда, Києва, Харкова, Мінська і ін.

В південних і західних районах УРСР розташовані родовища різноманітних вапняків. Тут є вапняки, придатні для цукро-бурякової, хімічної промисловості, для металургії і, нарешті, для будівництва. Найкращі південні міста УРСР — Одеса, Херсон, Миколаїв та інші збудовані з місцевого пиляного каменню.

Сіль (кам'яна, солоні розсоли, самосадна), крейда, мергель, трепел, пісковики, кремінь, вогнетривкі глини високої якості (Часов-Ярська, Катеринівська і ін.), калій, фосфорити, озокерит, мінеральні фарби, високоякісні піски, — всі ці корисні копалини зустрічаються по багатьох районах України.

За останній час на Україні було знайдено цілий ряд родовищ рідкісних металів. В Сталінській області виявлено промислове родовище цирконію, гафнію, церію; в Запорізькій — родовище ніобію і танталу, в Житомірській — титану. В деяких районах виявлено молібден, уран, літій, берилій, ванадій, індій і ін. В Донбасі відоме Микитівське родовище ртуті. Є на Україні коштовні та напівкоштовні камені (топаз, гірський кришталь, гранат, яшма, турмалін, п'єзо-кварц і ін.). Цей перелік мінеральних багатств УРСР далеко не повний.

Багато з цих корисних копалин розташовано неглибоко від поверхні землі і їх добувають без допомоги дорогих підземних споруд.

Великі природні багатства України пояснюють, чому на протязі своєї довгої історії вона завжди була об'єктом зазіхань різних загарбників, агресорів.

Але головне багатство України — її героїчний народ, енергійний, працьовитий, упертий в роботі, народ, що палко любить свою батьківщину. Цей народ дав і дає багато героїв, знатних людей своєї вітчизни. Український народ відіграв і відіграє велику роль в справі освоєння різних районів Союзу, починаючи від Північного Кавказа (Кубань), Поволжя, Приуралля, Сибіру і кінчаючи Далеким Сходом.

Чимало українців живе поза межами УРСР і СРСР. Треба згадати про Закарпатську Україну, що входила до складу Австро-Угорщини, потім Чехословаччини, а в 1938 р. була захоплена Угорщиною. Багато українців емігрувало ще до першої світової війни з Австро-Угорщини, з царської Росії до Канади, США, Південної Америки та інших країн.

Природні зони. Природні зони УРСР змінюють одна одну в широтному напрямі. З півночі на південь послідовно розташовані Полісся, Лісостеп і Степ; окреме географічне положення займає гірська область Карпат. Полісся витягнуте широкою смугою від західних

до східних меж північної частини республіки. Межа Полісся і Лісостепу проходить по лінії Володимир-Волинський — Луцьк — Ровно — Межиріч — Корець — Шепетівка — Житомір — Київ — Ніжин — Глухів.

В цій зоні поширені льодовикові відкладення, піски і суглинки, це один з найбільш рівнинних просторів УРСР. Серед монотонного, одноманітного ландшафту виділяються горби, що мають іноді конусовидну форму і є рештками кристалічних порід. Тут розташовані болота, які після осушення перетворюються в високородючі грунти. Полісся багате лісом, природними луками та пасовищами. На південно-західній межі Полісся, по берегах річок Тетерев, Каменка, Случ, Південний Буг і ін. на поверхню виходять кристалічні породи, що надає особливої краси цим місцям. Подекуди здіймаються вгору гранітні скелі різних форм і різних кольорів. Річки мають тут пороги та водопади.

Характеристика Полісся дореволюційними географами як "низинної території, вкритої хвойними лісами, болотами та пісками, яка може прогодувати тільки невелике населення" — була вірною в умовах капіталізму. Соціалістична революція перетворила Полісся в район інтенсивного сільського господарства, в район картоплі, льону, конопель і хмелю, в район розвинутого молочарського скотарства та великої промисловості (харчової, будматеріалів, деревообробної, фарфорофаянсової, паперової і ін.).

На південь від Полісся лежить широка зона Лісостепу. Її південна межа проходить через Балту — Кременчуг — Зміїв і далі на південь від Харкова. Рельєф цієї зони — підвищена і дуже розчленована рівнина, з найбільшими висотами на Подільському плато і відрогах Середньо-Російської височини. В Лісостепу знаходиться знижений район давніх терас Дніпра, що тягнеться широкою смугою вздовж його течії.

На заході Лісостепу, на північному Поділлі річки течуть в широких долинах, в яких зроблено багато загат. Утворюється ціла низка дзеркальних ставків, які оперізують мальовничі долини Поділля. На південному Поділлі річки течуть в глибоких ярах, між стрімкими стінами з вапняків, гіпсу, мармуровидних порід. Високі береги їх (170 — 200 м) особливо мальовничі: вони виступають то у вигляді урвистих скель з ущелинами і величезними ярами, то у вигляді округлих схилів, укритих густими лісовими хащами.

Не без підстав цей край називають "Українською Швейцарією".

На південь від Лісостепу на одноманітній рівнині розташована зона Степу. Подекуди цю одноманітність порушують монотонні могили — мовчазні свідки минулого. До зони степу входить Ізмаїльська область (південна частина Бесарабії, що була возз'єднана з СРСР в 1940 р.). Рельєф цього степу хвилястий, поверхня порізана неглибокими долинами річок, ярами. Він, поступово знижуючись

на південь, стає все менш хвилястим і коло самого моря утворює ряд вузьких піщаних пересипів, які відділяють від моря озера і лимани.

Одноманітність південних степів несподівано порушується іншою рослинністю цілинних ділянок, великими зеленими масивами, серед яких виблискує дзеркальна поверхня волоймищ (відомий заповідник "Чаплі" — Асканія Нова).

На пониззі Дніпра (Запорізька обл.) біля о. Хортиці лежить велика смуга плавнів, яка відома під назвою Великий Луг, де колись була Запорізька Січ. Степ славиться своїми казково родючими чорноземами. Зрідка зустрічаються байрачні гаї.

Гірська Карпатська область розташована широкою смугою на південному заході УРСР. Між західним лісостепом і гірською областю Карпат міститься Передкарпаття. Воно являє собою підвищену рівнину (450—600 м над рівнем моря) з загальним нахилом від передгір'їв Карпат до долини Дністра. Значна вологість клімату (700—800 мм опадів на рік) спричиняє зволоження грунтів, а знаходження в останніх на невеликій глибині водонепроникних шарів обумовлює застій води. Боротьба з надмірним заволоженням грунтів набуває тут великого значення. Землеробство цієї частини має північний характер. Гірська область Карпат розташована на крайньому південному заході УРСР. Підняття місцевості до 1,000—2,000 м обумовлює виявлення вертикальної зональності щодо розподілу кліматичних елементів, грунтів і рослинності. Середня річна кількість опадів доходить до 800 — 1,000 мм. Гори до висоти 1,300 — 1,500 м вкриті лісами; до 600—700 м в лісах зустрічаються дуб, липа, в'яз, гостролистий клен, граб, яблуня, груша і ін.

Вище ростуть букові ліси, які на висотах та кручах відступають місце, ялині, смереці. На висоті 1,300—1,500 м ліс змінюється криволіссям, а далі прекрасними гірськими альпійськими луками ("полонини") і "гольцями" (схили гір, вкриті дерном з трав і чагарників).

Величезні урвища, глибокі ущелини, високі скелі, вузькі долини — ось характерні риси гірського ландшафту. Над зеленим пасмом лісів височать великі кам'яні стіни, зубчасті гребені, схили з осипу.

В деяких місцях з гірських схилів падають каскади води, в глибині долин сріблястими смужками в'ються річки та струмки. Подекуди з землі б'ють мінеральні цілющі джерела.

До гірської області належить Буковина, яка була возз'єднана з УРСР в 1940 році. Річки в Чернівецькій області мають гірський характер, з стрімкою течією, кам'янистим руслом (Прут, Черемош і ін.). Гордість "зеленої" Буковини — букові ліси. Стрункі й високі букові дерева, — аж десь угорі розкривається їх густа, мало проникна для світла зелена крона.

Мальовничі оселі, гуцулів, бойків, лемків (це різні географічні назви українців, що живуть біля Карпат і мають ті чи інші своєрідні

особливості в побуті) розкинулись по схилах долин. Хати розташовані дуже далеко одна від одної.

Карпатська область відзначається багатством корисних копалин. Тут містяться газо-нафтові родовища, розташовані вздовж Карпат, тут є родовища озокериту, кам'яної солі, калійної солі, що використовуються як добриво в сільському господарстві. Посівна площа в зоні Карпат доходить лише до висоти 1,200 м. Набір культур обмежений (жито, картопля, овес, боби). Цей край, недавно возз'єднаний з Радянською Україною, стоїть ще на низькому рівні розвитку своїх продуктивних сил; потрібно було чимало зусиль та капіталовкладень для того, щоб піднести його до рівня господарського розвитку всієї УРСР.

Р О З Д І Л І

НАСЕЛЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Давньо-кам'яний вік (палеоліт). Заселення території сучасної України розпочалося приблизно сто тисяч років тому. Великий шлях свого розвитку пройшло за цей час людське суспільство на наших землях. Археологічні розкопи, що виявили сотні тисяч знарядь праці, речей побуту, прикрас і мистецтва, дозволяють відновити різні сторони життя суспільства на ранніх етапах його існування.

Людина появилась на нашій території в досить суворий час, коли значна частина східної Європи до середнього Подніпров'я протягом десятків тисячоліть була вкрита потужним льодовим шаром. Життя могло розвиватися тільки в південних районах, що межували з лінією льодовиків. В цьому кліматі пристосувалися лише тундрова рослинність і товстошкірі, шерстисті тварини. Жителі наших земель перебували в ті часи в первісному стані. Життя первісної людини цілком залежало від навколишньої природи. Шукаючи кращої мисливської здобичі, населення кочувало невеликими групами — ордами, переходячи з місця на місце. Чоловіки полювали на мамута, сибірського носорога, північного оленя та інших великих і малих тварин. Тварини давали людині багато з того, що потрібно було для життя: м'ясо — для харчування, хутро — на одяг і на покриття жител, кістки — на знаряддя та паливо, жир — для освітлення й інших потреб. Жінки збирали ягоди, коріння диких рослин, плоди, дбали про вогнища й дітей. З тваринництвом та землеробством населення ще не було знайоме, але людина вже вміла штучно добувати вогонь.

Знаряддя, якими користувалися під час полювання та в побуті, були надзвичайно примітивні. Здебільшого це були дерев'яні (списи, дубини, палиці, щоб копати землю) та кам'яні знаряддя — переважно кремінні скалки різної величини й форми. Оббиваючи їх по краях, людина перетворювала скалки на потрібне їй знаряддя для різання, скребіння, рубання й колоття. Трохи пізніше знаряддя почали виробляти з кісток, рогів тварин, бивнів мамута. Щоб зручніше було користуватися кам'яним та кістяним знаряддям, його найчастіше прикріпляли до дерев'яних держаків.

Холодний клімат примусив людину захищати своє тіло шкірою тварини, шукати притулку в печерах або будувати курені, заслони та навіси з гілок для захисту від вітрів та дощів.

Наприкінці цього періоду, приблизно 25 — 15 тисяч років тому, відбувся перехід від орди, яка не мала певного складу, до родової комуни, члени якої жили разом і колективно провадили своє господарство. Рід утворювався з групи родичів, що походили від спільних батьків. Першою формою роду був рід материнський (матріархат), оскільки діти знали, від якої матері вони походять, але не знали ще свого батька. Тому споріднення визначалося по материнській лінії. Шлюби всередині роду заборонялися. З об'єднань родів, члени яких перебували між собою в шлюбних відносинах, утворювались племена.

Безсилля людини в боротьбі з природою приводить до виникнення віри в надприродні сили, в духів. Одночасно виникають і зачатки мистецтва, яке мало магічне значення. На території України знайдено кістяні вироби з геометричним гравіруванням і ряд примітивних статуеток.

Найцікавіші стоянки того часу виявлено на Дніпропетровщині, біля села Старий Кодак; на Чернігівщині, по Десні — в Пушкарях, де, між іншим, відкрито рештки найдавнішого на нашій території житла з вогнищами; біля Новгород-Сіверська, біля Мізина, в Києві та в інших місцях.

Ново-кам'яний вік (неоліт). Восьми-семитисячолітній період від 13—12 до 5 тисяч років до наших днів ознаменувався цілим рядом дуже цінних для людства відкрить. У зв'язку з відступанням льодовика клімат став тепліший і вологіший. Винайдені до того часу лук і стріли, разом з посиленішим вживанням пасток і силків, значно піднесли продуктивність полювання і посилили владу людини над тваринним світом. Людство стало переходити до осілого життя, невеликими мисливськими колективами. Починається одомашнення тварин. Першою свійською твариною робиться собака: її використовують як помічника на полюванні, як тяглову силу, а в разі потреби й на м'ясо. Пізніше приручуються бик, корова, вівця, коза, свиня. Так поступово виникає скотарство.

Згодом виникає городництво, рівнобіжно з яким люди ще довгий час займалися й збиранням. Значного розвитку і досконалості досягає рибальство.

Чималі зміни відбуваються і в техніці того часу. Приблизно шість тисяч років тому появляється техніка шліфування і свердління каменю. Шліфовані сокири, молоти, тесла, мотики, долота робили з сланцю, діориту, кременю. Техніка шліфування полягала в тому, що відповідні, відламані або випиляні, шматки каменю різних розмірів

оброблялись шліфуванням до потрібної форми. Отвори свердлили дерев'яними стрижнями.

Приблизно шість чи п'ять тисяч років тому вперше появився глиняний посуд, який виліплювали ручним способом і обпалювали на вогні. Посуд був дуже грубий, товстостінний, різних розмірів; вживався він для варіння їжі, зберігання продуктів і води. З часом техніка гончарської справи вдосконалювалася, посуд покривався орнаментом.

Щодо суспільної організації, то у племен того часу, як і перед тим, існував матріархально-родовий лад. Тут панували колективна праця і общинне домашнє господарство. Жінки займали видне місце в суспільстві.

В IV—III тисячоліттях до нашої ери переважна частина племен, що населяли південно-західну смугу сучасної України (середнє й нижнє Подніпров'я — Правобережна Україна), а частково також і Подністров'я, перейшла до землеробства. Культура цих ранніх землеробів на території України відома в сучасній науці під назвою трипільської, за назвою села Трипілля, Київської області, де в 1896 р. вперше відкрито пам'ятники цієї культури.

Трипільська культура (IV—II тисячоліття до нашої ери) належить найкультурнішій групі племен того часу. Трипільська культура відрізняється від інших, сучасних для неї культур, знайомством з металічними виробами, з наземними прямокутними житлами, з дуже вдосконаленим посудом. На ряді явищ трипільської культури спостерігаються культурні впливи передовіших для того часу переднє-азіатських і східно-середземноморських центрів.

Землю розпушували кам'яними та кістяними мотиками, насаджуваними на дерев'яні рукоятки, і загостреними палицями; сіяли пшеницю, ячмінь, просо. Первісний обробіток землі (випалювання трави і чагарників, розпушування грунту) належав до обов'язків чоловіків. Інші види сільськогосподарських робіт (посадка, засів, жнива, розмелювання), а також готування їжі виконували жінки.

Значну роль в господарстві землеробського населення відіграє скотарство. Рибальство і полювання мають лише підсобне значення.

В цю епоху населення жило родовими селищами. Деякі з них (біля с. Халеп'є на Київщині, біля села Володимирівка, на Кіровоградщині) вивчені і дають повне уявлення про їх устрій. Житла розташовані по концентричних кругах. Кожне житло мало довгасту прямокутну форму з двох або чотирьохсхилою покрівлею. Стіни будувалися з дерев'яного каркасу (кілків, очерету, скріплених плетеною лозою), обмазаного з обох боків глиною. Долівка викладалася випаленими глиняними плитками на помост з дерев'яних плах, обмазаних глиною. Розміри жител були від 6 до 160 кв. метрів. Малі житла були односімейними; у великих житлах, які поділялися на ряд окремих приміщень, селилося кілька парних сімей одної сімейно-родової общини.

Високої досконалості у трипільського населення досягло гончарське ремесло. Посуд вироблявся різних розмірів, різноманітної форми і призначення. Посуд цей дуже часто прикрашували різного роду багатобарвною або прорізьбленою орнаментацією, з дуже складними візерунками в формі спіралей, стьожок та іншої композиції; зустрічаються також зображення людей та свійських тварин. У трипільських селищах нерідко знаходять глиняні статуетки здебільшого жіночих фігур, дуже часто голих.

Епоха міді і бронзи. Перші мідні знаряддя на наших землях появляються ще в трипільському суспільстві, але це були вироби, привезені сюди з країн Передньої Азії. Лише згодом, почасти одночасно з трипільською культурою, почасти пізніше — спочатку на території Лівобережної України, а після трипільської культури і на території Правобережної — люди навчились самостійно виготовляти знаряддя і речі з міді. Залишки стародавніх рудних розробок відомі на Дінці, в районах Артемовська, Павлограда і в інших пунктах. Тут розкопано стародавні шахти для добування міді. Перші печі для топлення міді являли собою ями, викладені глиною, в яких топилась руда, перемішана з деревним вугіллям. Пізніше появились печі з каменю, складеного на глині. Оскільки мідь, як виявилось, була металом м'яким, то з часом почали виготовляти стоп міді й олива, який називається бронзою і є чудовим, твердим, ковким металом.

Мідна й бронзові вироби виливалися в ливарних формах, виготовлених з кам'яних порід. Перші мідні знаряддя і речі вироблялися за формою відомих в ту епоху знарядь і речей з каменю. Тільки аж згодом, починаючи з II тисячоліття до нашої ехи, появились знаряддя нових форм і призначення.

В епоху міді і бронзи виділились скотарські племена, скотарство відокремилось від землеробства.

Скотарство зробило життя людини більш забезпеченим і менш, порівняно з попередньою епохою, залежним від природи. Худоба давала м'ясну і молочну їжу, шкури і багато іншого, потрібного для життя людини. Скотарство полегшувало і прискорювало нагромадження багатств; худоба дуже швидко стала об'єктом обміну між племенами. Худоба стає товаром, з допомогою якого оцінюються всі інші товари, що надходять до обміну. Худоба починає виконувати функції грошей. Це спричинилося до поступового переходу худоби з общинної в приватну власність. На цій же стадії виникає домашнє рабство: людей, захоплених при сутичках між племенами, не вбивали, як раніше, а обертали на рабів, щоб використовувати їх у своєму господарстві.

Через зміну умов господарської діяльності людини і зростання значення скотарства, чоловік став відігравати головну роль у вироб-

ничому житті; це сприяло виникненню патріархального ладу, який змінив матріархат і характеризувався більшим впливом чоловіка в сім'ї. Встановився новий порядок: спорідnення визначалось уже по батьківській лінії і сини стали спадкоємцями майна свого батька; жінка на цій стадії розвитку суспільства відіграє вже другорядну роль.

Селища епохи міді — бронзи розташовувались найчастіше вздовж річок. Житла являли собою напівземлянки, з покрівлею з жердин або очерету, спертою на стовпи. В житлах завжди знаходять рештки вогнищ, а іноді й слід дерев'яних нар уздовж стін. Кладовища влаштовувались на віддалі від селищ.

На території України, особливо в її степовій частині, появляється, дуже характерний для епохи бронзи, звичай насипати могили (кургани) над похованнями. Покійників ховали найчастіше в скорченому положенні і посипали червоною охрою, що мало культове значення.

Не скрізь цей процес розвитку суспільства відбувався одночасно. В одних місцях він запізнювався, в інших — навпаки, проходив дуже швидко.

Для ранніх пастуших племен Причорномор'я найхарактерніше, одно з найвизначніших на Україні, Усатівське селище (під Одесою). Племена Волині і Поділля, що трохи відстали від інших областей, лишили так звану мегалітичну культуру — поховання в кам'яних ящиках.

Скіфи. Першим з народів, який населяв територію сучасної України і назву якого ми знаємо, були кімерійці. Кімерійські племена прийшли сюди з інших місць і зайняли переважно степові райони. Вони були кочовниками і займалися скотарством. Лише частина кімерійців, що осіла в лісостепу, займалася і орним землеробством.

У VIII віці до нашої ери на наші землі прийшли зі сходу племена скіфів-кочовників. Вони були войовничі й хоробрі. Розселилися вони майже на всій теперішній території України, Криму і багатьох інших областей нашого Союзу. Кімерійці змушені були відійти з своїми стадами в Малу Азію.

З скіфами ми знайомі порівняно добре, завдяки оповіданням стародавніх письменників і вчених, зокрема грецького історика Геродота, який особисто приїздив у V віці до нашої ери в Ольвію для вивчення побуту й історії скіфів.

Скіфи — прихідці, в соціально-економічному та культурному відношенні, були на тій же стадії розвитку, що й численне місцеве, туземне населення, яке з давніх давен займало цю територію. Через це скіфи порівняно швидко змішалися з туземними племенами, почали спільно господарювати і утворювати єдину культуру. В зв'язку з цим під назвою скіфів розуміється все населення південних степів того часу.

Скіфи займалися скотарством, конярством і рільничим землеробством. Скотарські племена переходили з своїми стадами з місця на місце для забезпечення своєї худоби і коней хорошими пасовищами. Чоловіки гнали стада, їдучи верхи на конях. Жінки й діти пересувалися в спеціально обладнаних кібітках-возах.

Землеробські племена вели осіле життя, жили в городищах, розташованих найчастіше по берегах невеликих річок. Вони сіяли пшеницю, просо, коноплі та інші злаки, а також садили часник і цибулю. Землеробські племена мали також і стада худоби. Місцями скіфи займалися й рибальством.

Скіфи провадили велику торгівлю з грецькими містами Причорномор'я, постачали греків збіжжям, рибою, лісоматеріалами, худобою і всякими іншими продуктами землеробства й скотарства, а також рабами. В свою чергу скіфи здобували в причорноморських містах вироби їх промисловості і грецькі товари (вино, олію, художні вироби і ін.).

Збереглися відомості про соціальний устрій і громадську організацію скіфського суспільства. Це був патріархальний лад, оснований на родовій общині — об'єднанні кількох патріархально-сімейних господарств. "Царські" — кочові скіфи, що жили переважно на схід від Дніпра, тримали в підлеглості інші скіфські племена (каліпідів і алазонів, розташованих по течії Буга, скіфів-землеробів і скіфів-орачів, розташованих між Бугом і Дніпром, та інших), обкладаючи багатьох з них даниною. Країна скіфів поділялася на округи, територія яких належала певним племенам. Кожна округа мала свій політичний центр. Уже порівняно рано ці племінні округи об'єдналися в єдиний племінний союз, осередок якого в VII — VI віках до нашої ери містився на Кубані, в V—III в.в. до н.е. — в середньому Подніпров'ї, а в III—II в.в. в Нагірному Криму.

Скіфами керували народні збори скіфської округи, рада старійшин родів, старійшини племен, що, мабуть, називалися й царями. Навколо вождів-царів, на яких лежав обов'язок керувати воєнними діями, групувалися військові дружини. Через спадкову передачу громадських посад, у скіфів дуже скоро утворилася привілейована спадкова знать, що викликало розвиток економічної нерівності. Значний вплив сусідніх з скіфами грецьких міст Причорномор'я немало сприяв посиленню процесу соціальної диференціації і утворення класів у скіфському суспільстві. Як і в давніші часи, практикувалось, зокрема, використання в господарстві знатних скіфів — рабів, полонених під час війни, а також збіднілих одноплеменців.

Численні скіфські городища (найбільші з них — Більське на Полтавщині, Немирівське на Мірці, притоці Буга, Мотронинське на правому березі Тясьмина і ін.) для захисту їх від нападу оточувались

міцними земляними валами (до 20 м заввишки і 18 м завширшки) і глибокими (до 7 м завглибшки) ровами. Ці укріплення були неприступними для ворогів. Скіфські житла споруджувались або у вигляді землянки з дерев'яним верхом, або у вигляді юрти.

По городищах розвинуті були домашні й ремісничні виробництва. Там виготовляли глиняний і металічний посуд, металічні, кам'яні й дерев'яні знаряддя праці, зброю, одяг, взуття і ін. Скіфи широко користувалися й залізом. Тому цей час і вважається початком залізного віку.

Відома велика кількість скіфських могильників, зокрема курганів, під якими поховано царів, вождів племен та інших знатних представників скіфського суспільства. Найвідоміші на Україні кургани: Солошський, Чортомлицький (поблизу Нікополя) та інші, в яких виявлено велику кількість багатого вбрання й різних речей.

Скіфське мистецтво досягло значної досконалості. Орнаментація глиняного посуду робилася в геометричному стилі. Найвідоміший є "звіринний" стиль, який являв собою нанесення, здебільшого на металічних речах, зображень звірів у стилізованому вигляді, з підкреслюванням рис хижості зображених тварин.

Грецькі міста. Приблизно в середині VII ст. до нашої ери на території українського узбережжя Чорного моря появились греки. Ці місця приваблювали переселенців своїми родючими грунтами, рибними річками, пушним звіром.

Перше поселення, засноване греками в середині VII ст. до нашої ери, імовірно під назвою Борисфен (від стародавньої назви Дніпра), було на острові Березань, в Чорному морі, в 12 км на південний захід від Очакова. В середині VI віку до нашої ери греки з малоазійського міста Мілета заснували місто Ольвію, на правому березі Буга, а трохи пізніше місто Тирас, на правому березі Дністра, недалеко від його гирла (біля теперішного Акермана) і багато інших дрібніших поселень.

З усіх цих міст найбільшого розквіту досягла Ольвія, розташована на початку Бузького лиману, між Миколаєвом та Очаковом, на місці колишнього скіфського селища.

В результаті багаторічних розкопів Ольвію пощастило вивчити краще від усіх міст України того часу.

Розташування Ольвії було дуже вигідне. Перебуваючи на злитті двох великих рік — Буга і Дніпра, жителі Ольвії легко зв'язувались з численними туземними, здебільшого скіфськими селищами, розташованими по берегах цих річок та їх притоків.

Ольвія досить швидко стала сильним, великим для свого часу торговим, промисловим і культурним центром. Торгівля відігравала головну роль в економіці Ольвії. Звідси вивозили в міста стародавньої Греції та Малої Азії хліб, рибу, худобу, мед, віск, ліс, рабів.

Греки все це одержували з городищ і поселень скіфського та місцевого туземного населення, яке рясно обсіло Дністро-Буго-Дніпровський басейн. До Ольвії з різних місць, особливо з метрополії, ввозили тканини, вина, оливкову олію, різного роду предмети розкоші й художні вироби. Ці речі використовувались не тільки на задоволення потреб самих ольвіополітів, а й для скіфської знаті в обмін на одержувану від неї сировину для експорту.

Розвивалась в Ольвії і місцева промисловість, що досягла значного рівня. Слід відзначити ганчарне і металообробне виробництво; розкопами відкрито залишки ряду черепичних, ганчарних, ливарних, ковальських майстерень. Місцева ольвійська промисловість працювала як на свій внутрішній, так і на зовнішній скіфський ринок. По багатьох скіфських поселеннях і могильниках Буго-Дніпровського басейна (аж до Києва Дніпром і до верхів'їв Буга) знаходять в значній кількості вироби ольвійської промисловості.

Ольвія була великим культурним містом. Серед її жителів були письменники і вчені. В Ольвії існував театр, гімнасіум, стадіон, де влаштовувались різні вистави і спортивні змагання. Скіфи мали великий вплив на всі сторони культурного життя ольвіополітів, а також і на інші види їх діяльності. Але й ольвіополіти впливали в свою чергу на господарство і культуру скіфів.

Ольвія з усіх боків захищалась кам'яними кріпосними мурами і баштами. Місто було сплановане за шахматною системою. Всі вулиці були замощені або кам'яними плитами, або щебневим і череп'яним покриттям. Міські квартали були забудовані кам'яними житловими і громадськими будинками. У місті існувала розвинена сітка водопровідних (від місць виходу криничної води) і водостоковних (каналізаційних) каналів, що проходили під бруком вулиць. Взагалі будівнича справа досягла в Ольвії великого розквіту.

Ольвія являла собою самоурядне рабовласницьке місто-державу (поліс), з демократичним устроєм органів управління, подібно до інших сучасних Ольвії грецьких міст. Законодавчими органами були народні збори, які вирішували основні питання зовнішньої політики та внутрішнього управління і обирали урядових осіб, а також рада міста, що діяла на правах президії народних зборів.

Органи виконавчої влади складались з ряду колегій, на чолі яких стояла колегія архонтів. Колегії займались воєнними, фінансовими й торговими справами.

Не зважаючи на демократичну зовнішність ольвійського самоуправління, влада в Ольвії фактично була в руках рабовласників — купців, лихварів, власників майстерень, від яких завжди економічно залежала бідніша частина ольвійських громадян, не кажучи вже про численних ольвійських рабів (з скіфів та інших туземців), що не мали жодних громадянських прав. В цих умовах неминуча була бо-

боротьба між класами ольвійського населення, що червоною ниткою проходила через всю політичну історію Ольвії, насичену подіями, зв'язаними переважно з війнами за незалежність міста-держави.

Ольвію не раз руйнували кочові племена, в IV ст. нашої ери вона перестає існувати.

Сармати, готи, гуни та інші племена. В першій половині першого тисячоліття нашої ери через територію України пройшла значна кількість різних варварських кочових скотарських племен (сарматів, готів, гунів і ін.).

Кочові сарматські племена, що посувалися зі сходу, вперше з своїми стадами появились на скіфських землях в IV в. до нашої ери. У II—I в.в. вони зайняли територію від Дона до Дунаю.

Кочові германські племена готів прийшли з берегів Балтійського моря на територію сучасної України на початку III в. нашої ери. Вони намагались захопити землі й багатства, нагромаджені населенням тутешніх місць, що стояло на вищому ступені культури, порівняно з готами. Своїми постійними набігами, нападами на Ольвію та інші грецькі і греко-скіфські міста готи заподіяли тут немало спустошень. Місцеве корінне населення Причорномор'я всіма силами ставило опір готам, аж поки в 375 році вони не були вигнані за Дунай.

Гуни, що посувалися з Азії на захід, за короткий час свого перебування на нашій території, заподіяли також немало шкоди місцевому населенню, його господарству й культурі. Гуни зруйнували багато міст і поселень, які століттями існували на узбережжі Чорного моря.

Приблизно в середині V віку гуни об'єднались під владою свого вождя Аттіли, з смертю якого (453 р.) розпалося і це об'єднання. Частина гунських племен пішла на захід, частина осіла тут і злилася з місцевим населенням.

Слов'янські племена. Український, російський і білоруський народи, такі близькі мовою, культурою, характером і територією, походять від слов'янських племен, що жили з давніх давен в Східній Європі, зокрема, на території сучасної України. В п'ятому столітті утворився великий союз східно-слов'янських племен — антів, які займали всю територію від Дона до Дністра. На захід від Дністра проживали близькі до антів слов'янські племена склавінів.

Анти жили осілим життям. Вони здебільшого обробляли землю, при чому хліб сіяли не тільки для себе, а й на продаж. Анти вирощували пшеницю, просо, ячмінь, овес, жито; на їхніх ланах росли також льон, коноплі, горох, цибуля та інші рослини. Землю обробляли, здебільшого, сохою, плугом, з допомогою тяглової сили худоби. В

лісових районах землеробство було підсічним. Урожай збирали серпами і граблями. Зерно перемелювали на круглих кам'яних ручних жорнах.

Скотарство мало дуже велике (після землеробства) значення в господарстві антів. Їх стада складалися з великої й дрібної рогатої худоби, а також коней, свиней та інших свійських тварин і птиці. Скотарство давало населенню м'ясо, молоко, масло, сир, шкури і ін. Мисливство відігравало значну роль лише у тих племен, які проживали в лісних місцевостях. Поряд з землеробством і скотарством анти займалися рибальством, бджільництвом (бортним) та іншими промислами.

Помітне місце в господарстві антів займали ремесла. Ганчарне виробництво досягло значної досконалості. Крім посуду, виліпленого руками, його виробляли уже й на ганчарному крузі. Особливо широкого розвитку набуло металічне виробництво (ковальська справа, мідно-бронзове литво, штампування), що давало різноманітні прикраси, переважно бронзові. Анти вміли виготовляти залізо з місцевих залізних болотних руд у сиродутних горнах. Мабуть, і мідь здобували вони з близьких родовищ. Були вони знайомі з ткацтвом, виробляючи грубі полотна і сукна. Антські племена мали торгові зносини з іншими слов'янськими племенами, продаючи останнім свої продукти землеробства і скотарства, а також ремісничі вироби.

Анти жили великими селищами, обгороджуваними ровами й валами. Залишки таких селищ (городищ) виявлені археологами біля села Пастерського і в інших місцях. Житла антів мали прямокутну форму і частково були вкопані в землю. Земляна долівка і такі самі стіни цих напівземлянок часто бували обмазані глиною. В багатьох місцях житла антів сполучалися одно з одним внутрішніми підземними коридорами.

Анти жили патріархально-родовим ладом. Кілька патріархальних сімей, кожна з яких складалась з батька і двох-трьох його синів з їх сім'ями, що жили на одній території, утворювала рід; кілька сусідніх родів, цілком зберігаючи свою самостійність, складали плем'я. Найвищою владою вважалися збори (віче) членів роду або племені, які обирали старійшину роду і вождів племен. Влада вождів у мирний час була дуже обмеженою. Тільки під час війни вони діставали всю повноту влади. З часом у складі антських племен стали виділятися сім'ї, які, завдяки зрослій торгівлі, нагромадили в своїх руках значні багатства. В цих господарствах стала широко застосовуватися праця рабів, у яких анти, як і інші племена, обертали бранців та своїх найменш забезпечених родичів. До цих сімей, нарешті, перейшли і стали спадковими посади родових вождів племен.

Анти були озброєні дротиками, щитками і луками з невеликими отруєними стрілами. Анти мали облогові споруди, щоб руйнувати

кам'яні кріпосні мури й башти. На війні анти були хоробрі, стійкі і вигадували для ворога різні пастки та засідки. Анти були язичниками. Вони поклонялися силам природи — небу, сонцю, вогню, воді, а також численним добрим і злим богам — духам, яких треба було умилостивляти жертвами, щоб забезпечити собі добробут і уникнути всякого лиха. Головним богом був Перун — бог блискавки і грому.

В кінці IV століття нашої ери готський король Венітар зробив два походи на антські племена. Під час першої навали готів антам удалось відстояти свою країну. Другий похід закінчився перемогою Венітара, який захопив у полон вождя антів Божа, його синів і представників знатних антських родів. Після цього анти уклали союз з гунами і спільними силами розгромили готську державу, а самого Венітара убили. Ці воєнні успіхи антських і склавінських племен непокоїли Візантійську державу, яка володіла землями Балканського півострова, Малої Азії, Сірійського узбережжя, Єгіпта, Херсонесом (біля нинішнього Севастополя). Щоб захистити свої землі, Візантійська держава збудувала цілу лінію укріплень по Дунаю, на північ і і на південь від Балканського хребта. Проте, ні фортеці, ні висока військова техніка, успадкована Візантійською імперією від Рима, не врятувала візантійські володіння від антських вторгнень. В 40-х і 50-х роках VI ст. слов'яни роблять ряд успішних набігів на міста і селища Балканського півострова і захоплюють там худобу, бранців, золото та інші багатства.

Результатом цих подій було просунення слов'янських племен на південний захід до гирла Дунаю та берегів Чорного моря і заселення Балканського півострова слов'янами. Східно-слов'янські племена, завдяки всім цим подіям, прийшли в рух: тільки частина з них залишилася в старих, насиджених районах, а більшість пішла на нові місця.

З кінця VIII і початку IX ст. східні слов'яни стають відомі під назвою "Русь"; в цей період були вони розташовані по Західному Бугу, Дністру, Дніпру, Дону, Західній Двині, Волхову, у верхів'ях Оки і Волги, а звідси розселялись за межі цих територій.

Східні слов'яни (Русь) поділялись на кілька племен. Територія між Ільменем і Ладогою була зайнята ільменськими слов'янами, або словенами. На верхів'ях Дніпра, Західної Двини і Волги жили кривичі, а по берегах ріки Оки — вятичі, в басейні річки Сожа розміщались радимичі. По р. Десні містилися сіверяне, а по середній течії Дніпра, між Россю та Ірпенем, — поляни. Землі між Прип'яттю і Західною Двиною заселяли дреговичі. По Тетереву і Прип'яті сиділи деревляни. По Західному Бугу, на Волині розміщалися дуліби (вони називалися також волиняни і бужани), а по північних схилах Карпат (Галичина) — білі хорвати. Між Південним Бугом і Дністром, до Дунаю, розташовувались уличі й тиверці.

Господарська діяльність, суспільний лад і релігія східних слов'ян VIII — IX століть мало відрізняються від того, що ми бачили у ранньослов'янських племен. Землеробство і скотарство, рибальство і бортне бджільництво залишаються по-старому основними зайняттями населення. Ремесла чим далі, тим більше розвиваються.

Слов'янські поселення-городища VIII — IX століть відомі у великій кількості по Дніпру, Десні, Ворсклі та інших річках України. Вони зустрічаються групами: два-три селища-городища вкупі, де жили члени одного або кількох родів. У кожній з груп було по укріпленому городищу, де в момент небезпеки переховувалось населення і з інших незахищених селищ.

Поряд з селищами розкидані курганні могильники — родові кладовища.

Східним слов'янам доводилося постійно воювати з кочовими ордами, які безперервно вторгалися в чорноморські степи з Азії.

З кінця V століття на історичну арену виступила нова кочова тюркська орда — болгари. Частина болгар осіла в VI ст. на середній Волзі і нижній Камі, де вони заснували свою державу. Друга частина в VII столітті захопила придунайські області, колонізовані слов'янами. Заснувавши на слов'янських землях своє царство, болгари через кілька поколінь злились з слов'янами і прийняли їхню культуру.

В VI столітті на рівнинах Східної Європи появилася ще одна група кочових племен — авари (літопис називає їх обрами), які відступили на захід під натиском інших орд. Авари перемогли східних слов'ян, спустошили їх землі і примусили платити данину. Війни з Візантією і частиною повсталих східно-слов'янських племен підточили могутність аварів; в VII столітті вона була зламана остаточно. На місце аварів зі сходу прийшли нові кочовники — угри, які незабаром зайняли територію нинішньої Угорщини.

Придоння, західний берег Каспійського моря і середню течію Волги в VI столітті зайняло, поруч з волзькими болгарами, об'єднання різних тюркських племен — хазари. Вони створили тут свою напівпатріархальну, напівфеодальну державу на чолі з царем — хаканом. Населення Хазарії поступово осідало на землю і, крім скотарства, частина його починала займатися землеробством, городництвом та виноградством. На південному кінці волзького шляху стояла столиця Хазарії — Ітиль. Купці привозили сюди з арабських країн тканини, посуд, ювелірні вироби, взагалі речі розкоші. В арабські землі з Італії везли хутра, рабів, а також хліб, мед, віск, шкури. Все це вимінювалось у слов'ян та інших народів, що жили по Камі, Волзі, Оці, Уралу, а також у народів Скандинавії і Західної Європи.

Хазарія на протязі майже трьох століть (VII — IX) була для

слов'ян заслоном від азіатських кочовників, не допускаючи останніх у прикаспійські та причорноморські степи.

Східні слов'яни воювали також з Візантією. У 860 році вони обложили навіть столицю Візантії — Константинополь (Царгород).

В IX столітті на східних слов'ян почали нападати ватаги норманів, або варягів, що появлялися тут зза Балтійського моря (із Скандинавії).

РОЗДІЛ II

КИЇВСЬКА РУСЬ І ФЕОДАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА

Зародження держави у східних слов'ян. Розвиток продуктивних сил приводив до розкладу родового ладу. На зміну родовому ладові йшов лад новий, оснований на приватній власності та поділі суспільства на класи експлуататорів і експлуатованих.

З ростом продуктивності праці, з розвитком орного землеробства з застосуванням плуга з залізним наральником і тяглової сили тварин — стала зникати потреба в спільному обробітку землі всім родом. Роди стали поділятися на великі сім'ї. Кілька сусідних сімей утворювали сільську общину, яка й стала власником землі. Родові зв'язки поступово змінювались територіально-сусідськими, суспільно-економічними зв'язками.

Згодом орні ділянки почали переходити в приватну власність окремих сімей. Між окремими сім'ями росла майнова нерівність. Старійшини і вожді племен та родів поступово перетворювались у племінну і родову знать — князів і бояр. Вони зосереджували в своїх руках багато худоби, захоплювали великі ділянки землі у власність, володіли рабами, працею яких вели господарство. Поряд з рабами князі і бояри все більше користувалися працею вільних, але збіднілих членів сімейних общин. Такі люди були змушені позичати у знатних знаряддя праці, худобу, нарешті — гроші; за це вони працювали в їх господарстві і ставали, таким чином, людьми, залежними від землевласників. Створювались передумови для зародження і розвитку феодально-кріпосницького суспільства.

В міру розкладу родових відносин і розвитку ремесла та торгівлі у східних слов'ян виникали міста. Деякі укріплені родові поселення-городища розвинулися в міста. Міста, розташовані на торгових шляхах, здебільшого на великих ріках, перетворювались у великі торгові центри. Найбільшими містами у східних слов'ян в IX ст. були Київ і Новгород. Поряд з Києвом значними міськими пунктами на Подніпров'ї стають Чернігів, Переяслав, Любеч.

Процес розкладу родових відносин у різних слов'янських племен відбувався з неоднаковою швидкістю. У дулібів, полян, сіверян, а також ільменських слов'ян раніше, ніж у інших, створювались дер-

жавні відносини. На території східно-слов'янських племен виникали князівства. Для зміцнення своєї влади над населенням князі збільшували свої військові дружини, з якими вони нападали на сусідні племена і князівства. Деяким з найсильніших князів удавалося поширити свою владу на інші племена й князівства. З усіх князівств на перше місце поступово висувалося князівство полян з центром у Києві. Так зароджувалося державне об'єднання у східних слов'ян.

Утворення і розквіт Київської держави. Приблизно в VII — VIII ст. слов'ян, що жили по ріках Оці і лівобережжю середнього Дніпра, підкорили хазари, перетворивши їх у своїх данників. Коло середини IX ст. ільменських слов'ян завоювали варяги, примусивши їх платити данину хутрами, медом і воском; при чому разом з даниною захоплювали в полон і людей.

Награбовану данину і захоплених рабів варяги, як і слов'янські князі та бояри, вивозили у Візантію, обмінюючи там усе це на золото, цінні матерії і ін. Торговий шлях ішов з Балтійського моря, через Фінську затоку, по Неві, Ладозькому озеру, Волхову, Ільменському озеру, Ловаті, потім суходолом (волоком) у Західну Двину, а звідти на верхів'я Дніпра і далі вниз, у Чорне море, до Константинополя. Цей шлях називався "путь з варяг в греки".

Слов'яни прагнули вийти спід влади варягів і не раз проганяли їх за море, але ті знову поверталися і підкоряли слов'ян. Завоювавши ільменських слов'ян, варяги головною своєю стоянкою зробили Новгород, де, як розповідає літописна легенда, почав князювати варяг Рюрик (862 — 879).

Поява в Новгороді варязької князівської династії не мала значного впливу на історичний розвиток східних слов'ян. Завойовники швидко ослов'янились, сприйняли слов'янський побут, мову й культуру.

Наступник Рюрика, новгородський князь Олег (879 — 912), у 882 р. із своєю дружиною спустився по Дніпру до Києва і оволодів ним. Укріпившись у Києві, Олег підкорив собі сусідні слов'янські племена і примусив їх платити данину йому, а не хазарам. Місцеві князі були або винищені, або стали підручними Олега і платили йому данину.

З цього часу Київ стає "матір'ю городів руських", столицею могутньої Київської держави, яку К. Маркс називає "державою Рюриковичів". Олег почав іменуватися "великим князем руським".

Олег прагнув укріпити кордони своєї держави з боку кочовників, які появлялися в південних степах. За літописним оповіданням, Олег на чолі великого війська зробив на кораблях і конях у 907 р. вдалий похід на Візантію і на знак перемоги над нею прибив свій щит на брамі Царгорода (Константинополя). Греки змушені були

заплатити Олегові великий викуп і підписати в 911 р. вигідний для Русі торговий договір. Таким чином, Київська держава уже в князювання Олега дуже посилилась і зайняла впливове становище в міжнародних відносинах.

Новий київський князь Ігор (912 — 945) робив походи на Візантію й Закавказзя, а також воював з кочовниками-печенігами. В 945 р. Ігор уклав новий договір з греками, але менш вигідний, ніж договір Олега. В князювання Ігора збирання данини ("полюддя") з населення посилилось. Це викликало народні повстання проти князівських грабежів. Під час такого "полюддя" Ігор був убитий повсталими деревлянами.

Дружина Ігора, княгиня Ольга (945 — 957), жорстоко розправилась з деревлянами. Але їй довелося вжити ряд заходів, щоб упорядкувати збирання данини і встановити її розміри. Незадовго до своєї смерті Ольга їздила до Візантії для ознайомлення з державним управлінням і грецького релігією, а також для зміцнення відносин між Руссю і Візантією. Ольга сама прийняла грецьку віру — християнство, яке відповідало інтересам зміцнення київської влади. Але в часи Ольги християнство не стало офіціальною релігією Київської Русі.

Син Ігоря і Ольги Святослав (957 — 927) відомий як дуже войовничий князь. Він був безстрашний у боротьбі з ворогами і, готуючись до бою, завжди попереджав противника: "Іду на ви". Перед битвою він звертався до своїх воїнів з такими словами: "З хоробрістю предків наших і з думкою, що руська сила була до цього часу непереможна, будемо битися мужньо за життя наше. У нас нема звичаю рятуватися втечею на батьківщину, але — або жити переможцем, або, вчинивши знамениті подвиги, вмерти зі славою".

Святослав підкорив собі слов'янське плем'я вятичів на Оці, розгромив Хазарське царство, спустошив міста болгар на Волзі, підкорив на північному Кавказі ясів (осетинів) і касогів (черкесів), завоював дунайських болгар і хотів підкорити своїй владі Візантію.

Щоб бути ближче до Візантії, він вирішив перенести свою столицю з Києва в Переяславець на Дунаї. Візантський уряд побоювався сусідства Святослава і почав війну проти нього. Святослав примушений був відступити з Болгарії. Коли він повертався до Києва, на нього напали біля дніпровських порогів печеніги. Дружина Святослава була розбита і сам він загинув у бою.

Після смерті Святослава між його синами виникла боротьба за київський престол. Переможцем вийшов Володимир, який княжив тоді в Новгороді. Володимир оволодів Полоцьком, а потім у 980 р. — Києвом. Укріпившись у Києві, він придушив повстання вятичів, підкорив радимичів і спустошив землі вользьких болгар.

Володимир робив походи також на захід — проти Польщі і на північний захід — проти литовських племен. Він відвоював від Польщі в 981 р. так звані Червенські міста — східно-слов'янські землі по північних схилах Карпатських гір (Галичина) та по Західному Бугу (Волинь); успішно боровся він також і з печенігами. Володимир дуже розширив Київську державу і зміцнив зв'язок між окремими її частинами.

Щоб посилити князівську владу, Володимир вирішив прийняти християнську віру за грецьким (православним) зразком. Він розумів що християнство — прекрасний засіб посилення над народними масами влади класу феодалів, що тоді складався, бо воно вчило про божественість царської влади і про покірливість пригноблених своїм гнобителям.

В 988 р. Володимир ввів християнську релігію в Київській Русі. Одночасно з прийняттям християнства він наказав знищити ідолів язичеських богів. Головний ідол Перун був скинутий у Дніпро.

Народні маси часто чинили опір поширенню нової віри, але князі і бояри озброєною силою примушували народ хреститися.

Новозаснована руська церква була в певній залежності від грецької церкви. Константинопольський патріарх призначив київського митрополита, який стояв на чолі руської церкви. Київському митрополитові підлягали єпіскопи поставлені в інших містах, а останнім — духовенство (попи, ченці) церков і манастирів, що засновувались у Києві та в усіх інших єпархіях (церковних округах).

Порівняно з язичництвом християнство було прогресивним явищем. З запровадженням християнства серед східних слов'ян поширюється вплив найвищої для того часу візантійської культури. Разом з тим зміцнюються культурні і політичні зв'язки з Візантією, Кавказом та західно-європейськими країнами.

Князювання Володимира (980 — 1015) було періодом найвищого розквіту Київської держави.

Суспільно-політичний лад Київської Русі в другій половині X ст. і в XI ст. Протягом другої половини X і в XI ст. в суспільному і політичному ладові Київської Русі відбувалися значні зміни.

Якщо раніше головним джерелом доходів князів і бояр були грабіжницькі воєнні походи й полюддя, то з другої половини X і особливо в XI ст. князі й бояри почали звертати велику увагу на розширення свого землеволодіння і на організацію феодального господарства. Захоплюючи землі, князі й бояри проголошували їх своїми володіннями-вотчинами і перетворювали вільних землеробів — смердів, що жили на цих землях, у феодально-залежних селян, які мусили працювати на князівській і боярській землі.

Поряд з ростом князівського і боярського землеволодіння розширялось і церковне. Крім земельних дарів з боку князів і бояр, цер-

ква збільшувала розміри своїх володінь купівлею, обміном, колонізацією незайнятих земель, які заселялись залежними селянами.

Найчисленнішою верствою сільського населення Київської Русі були смерди — особисто вільні селяни — члени общин. Основна маса смердів платила данину князям і боярам і нерідко брала участь у воєнних походах.

Постійні побори, грабування князями і боярами, часті завойовні походи, стихійні лиха, епідемії руйнували господарство багатьох смердів і сприяли їх закріпаченню. Поступово частина смердів, переважно насильно, а також шляхом економічного закабалення, оберталася в феодально-залежних і навіть покріпачених селян.

Однією з великих груп залежного селянства були "закупи". Так звали напіврозорених смердів, що попадали в кабалу до князів і бояр. Не маючи засобів виробництва, смерд змушений був позичати гроші, хліб, а також брати коня, плуг у князя чи боярина. Ця позика звалася "купою". Звідси і пішла назва "закуп" — селянин, що взяв "купу". Взявши "купу", селянин повинен був через певний час повернути її кредиторові. За час користування "купою" він працював у господарстві князя чи боярина: сіяв хліб, звозив його і молотив, тобто відбував панщину. Землевласник-хазяїн мав право покарати закупа. Якщо закуп тікав, не повернувши боргу, його перетворювали в раба.

Становище рабів (холопів) в цей період також змінювалося. В міру розширення феодального господарства князі й бояри перетворювали рабів у феодально-залежних селян, оскільки праця останніх була більш продуктивною. Князі й бояри садили рабів на землю, наділяли їх невеличкими клаптиками землі, давали їм різний сільськогосподарський інвентар. Такий посаджений на землю раб, крім своєї ділянки, повинен був обробляти поля свого хазяїна-поміщика.

В цілому в XI ст. відбувається оформлення пануючого класу землевласників-феодалів на чолі з великим князем київським — на одному полюсі, і класу феодально-залежного селянства — на другому. Великий князь київський зосереджував у своїх руках владу військову, адміністративну, судову і мав найбільшу дружину. Йому підлягали князі й бояри, які управляли окремими містами і землями. Князі й бояри мали свої дружини.

Спочатку дружина князя в основній масі економічно була більш-менш однорідна і перебувала завжди при князі. Але поступово серед неї виділялись найзнатніші дружинники, які дістали назву великих бояр. Вони становили старшу дружину князя, його раду — "думу" і призначались великим князем тисяцькими, воєводами і посадниками (намісниками) в містах.

Крім старшої дружини, була ще дружина молодша. До її складу входили переважно молодші члени сімей великих бояр. Молодші дружинники інакше звалися отроками. Молодша дружина виконувала

роль охоронців і захисників князівської резиденції. Часто отроки займали при князівському дворі або в господарстві князя різні посади (тіуни, ключники), або виконували різні доручення при князевих намісниках.

Як старші, так і молодші дружинники одержували від князя утримання переважно натурою. З розвитком феодалізму старші і частково молодші дружинники за службу князеві почали одержувати від нього земельні маєтки, де вони виступали відносно сільського населення як землевласники-феодали.

До пануючого класу належали й купці. Купці торгували на місцевому ринку, а також з Візантією, східними країнами (Туркестан, Персія, Аравія) і Заходом. Крім місцевих купців, у Києві та інших великих містах жили купці іноземні. Вони мали назву "гості". Поступово ця назва поширилась і на всіх найзаможніших місцевих купців, які торгували з іншими країнами. Крім крупних купців, у містах були й дрібні торгівці.

З Київської Русі вивозили до Візантії рабів, хутра, віск, а привозили на Русь з Візантії дорогі матерії, особливо шовкові (паволоки), металічні і скляні вироби, золоті прикраси, вина і ін. Зі Сходу Русь одержувала індійські й китайські тканини, килими, золоті й срібні речі, коріння, зброю. З Заходу йшли на Русь металічні речі, зброя (мечі), матерії, вироби мистецтва. На Захід і Схід з Київської Русі вивозили почасти свої товари, почасти візантійські.

Предметами внутрішньоко обміну були різні місцеві сільськогосподарські продукти і ремісничі вироби. Велике місце у внутрішній торгівлі займала сіль, яку привозили на Наддніпрянщину, головним чином з Галичини. Торгівля провадилась на торгах, їх у Києві було вісім.

В Київській Русі існувала і своя монетна система. Спочатку грошима вважались куни, що складалися з цінного хутра. Пізніше почали вживати срібло, з якого робили зливки певної ваги, що звалися гривнами (гривна звичайно важила коло 200 грамів).

Поряд з торгівлею великі купці разом з князями, боярами і церквою займались і лихварством. Вони експлуатували масу міського населення — "чорних людей" (ремісників, міську бідноту і смердів). Бояри і крупні купці зміцнювали свою владу в містах і поширювали свій вплив на міське віче, що розв'язувало ряд важливих питань.

Таким чином, в XI ст. в Київській Русі остаточно встановлюється панування феодально-кріпосницьких відносин, які почали зароджуватися, як указує Ленін, ще в IX ст.

Розпад Київської держави на феодальні князівства. Після смерті Володимира почалась запекла боротьба між його синами за великокиязівський престол. Один з синів Володимира Святополк

повбивав своїх братів Бориса, Гліба і Святослава, за що літопис і народні перекази назвали його "Окаянним".

Проти Святополка виступив його брат Ярослав, який князював у Новгороді. Святополк утік в Польщу до свого тестя, польського князя Болеслава І. В 1018 р. Болеслав І з військом, в якому були також наймані німці й угри, рушив у похід проти Ярослава і захопив Київ. Але повстале населення вигнало окупантів. І 1019 р. Ярослав розгромив Святополка й осів у Києві. Святополк утік на захід і під час втечі загинув.

Проти Ярослава виступив його п'ятий брат Мстислав, який князював у Тмутаракані (на Таманському півострові). В 1024 р. між ними відбувся бій під Лиственом (біля Чернігова), в якому Ярослав зазнав поразки і примушений був віддати Мстиславу Чернігів і всі лівобережні землі. Ці землі Ярославу вдалося об'єднати під своєю владою тільки в 1036 році, після смерті Мстислава.

В 1031 р. Ярослав, разом з Мстиславом, відвоював від Польщі Червенські міста, захоплені Болеславом І після смерти Володимира.

При Ярославі Київська держава займала визначне місце в системі европейських держав. Володарі багатьох европейських держав шукали родинних і союзних зв'язків з київським князем. Ярослав установив родинні зв'язки з Польщею, Візантією, Германією, Норвегією, Угорщиною, Англією, Францією. Він сам був одружений з дочкою шведського короля. Одна з дочок Ярослава, Анна, була видана заміж за Генриха І, короля французького, і після його смерті стала співправителькою сина свого — короля Філіппа; вона підписувалась на грамотах разом з ним, як французька королева.

Багато уваги Ярослав приділяв внутрішнім справам Київської держави. Літописець прозвав його "Мудрим". Він розширював, укріплював і прикрашував Київ, який став одним з найкрупніших світових центрів мистецтва, ремесла й торгівлі і був суперником Константинополя. Розгромивши остаточно печенігів, Ярослав збудував у Києві, на місці бою, Софійський Собор (1037). В середині XI ст. виник і Києво-Печерський манастир, який став одним з головних церковних центрів і огнищ письменства в Київській Русі. Київ був обгороджений валом і стіною, в якій було кілька воріт. Головні ворота називалися "Золотими".

При Ярославі появився перший збірник феодальних законів Київської Русі — "Руська Правда", який охороняв права князів, бояр, багатих купців і зміцнював їх владу над народом. За вбивство боярина "Руська Правда" встановлювала грошовий штраф у 16 раз більший, ніж за вбивство селянина.

При Ярославі Київська держава була ще великою і могутньою державою, хоч князювання Ярослава є вже й початком її занепаду.

Перед своєю смертю (1054 р.) Ярослав розділив Київську Русь між п'ятьма своїми синами. Старшому, Ізяславу, він дав Київ. Йому повинні були коритися менші брати. Але незабаром в Київській державі розгорілись феодальні війни. Князі боролись між собою за київський престол, за князівства. В другій половині XI — на початку XII ст. Київська держава розпадається на окремі частини — уділи, в яких княжили потомки Ярослава.

В цей час Київській Русі почала загрожувати дуже велика небезпека з боку нових сильних кочовників — половців, які появились біля її кордонів в середині XI ст. Половці часто робили набіги на Русь, спустошували міста й села, забирали людей у полон, заважали торгівлі з Візантією.

Князі іноді припиняли усобиці, збирались на з'їзди для обговорення питань про розподіл між собою земель Київської Русі, а разом з тим про припинення усобиць, про боротьбу з половцями. Велику роль в організації походів проти половців на початку XII ст. відіграв внук Ярослава — Володимир Мономах.

В цей же період загострюється боротьба народних мас проти гніту з боку князів, бояр, купців, манастирів. Смерди й міське населення часто повставали проти гнобителів. Ці повстання були стихійні, неорганізовані, тому князі й бояри завжди придушували їх. Велике повстання виникло в Києві в 1068 році, а ще більше — в 1113 р., після смерті князя Святополка. Обурені лихварством, а також спекуляцією сіллю, що процвітали в князювання Святополка, трудові маси київського населення, підтримані смердами, повстали й розгромили купців-лихварів і дім тисяцького Путяти. Народний гнів загрожував князівській сім'ї, боярам, манастирям. Налякана знать запросила на київський престол найсильнішого і найпопулярнішого князя — Володимира Мономаха, який князював у Переяславі. Володимир Мономах прибув у Київ і втихомирив повстання. Але грізне народне заворушення примусило Володимира Мономаха видати закони, які трохи полегшували становище боржників і закупів.

Володимирові Мономаху (1113—1125) вдалося в значній мірі відновити авторитет київського князя, що похитнувся після смерті Ярослава Мудрого. Він поширив свою владу на більшу частину земель Київської Русі. З другого боку, він продовжував успішну боротьбу з половцями. Володимир Мономах мав родинні зв'язки з Візантією і західними державами. Він був людина розумна, мужня, дуже діяльна і разом з тим, для свого часу, освічена.

При синові Володимира Мономаха Мстиславі, який князював з 1125 по 1132 р., авторитет київського князя ще зберігався. Але після його смерті Київська держава остаточно розпалась на ряд окремих князівств. Цей розпад був зв'язаний, насамперед, з розширенням феодального землеволодіння, економічним і політичним ро-

стом окремих князівств. Зміцнившись в окремих землях, князі й бояри не хотіли підкорятися владі київського князя, ділитися з ним своїми доходами і прагнули до політичної самостійності.

Після смерті Мстислава знов почалися феодальні війни. Київ багато разів переходив з рук до рук. Князі відбирали один у одного князівства, грабували населення і забирали його в полон. Окремі князівства зміцнювались і виходили з підлеглості київського князя, верховна влада якого дедалі підупадала. Користуючись князівськими усобицями, половці відновили свої безперервні набіги на землі Київської Русі.

Князівські усобиці і половецькі набіги дуже розоряли Київську Русь. Кількість населення на Подніпров'ї зменшувалась; частина його гинула або попадала в полон, частина відходила в безпечніші місця — на Волинь, в Галичину, на Оку, Волгу. Занепадала і торгівля Києва з Візантією. Натомість росла торгівля Новгорода, Волині, Галичини з Заходом. В другій половині XII ст. Київ перестав бути політичним центром Русі. Київська держава розпалась на самостійні феодальні князівства: Новгородське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Муромо-Рязанське, Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Галицьке, Володимиро-Волинське, Полоцьке, Турово-Пінське, які в свою чергу дробились на менші частини.

З цих князівств у другій половині XII ст. особливо зміцніло Ростово-Суздальське, яке прагнуло стати центром Русі замість Київського. Ростово-Суздальська земля почала посилюватися ще в першій половині XII ст. при синові Володимира Мономаха, Юрії Довгорукому. Серед його володінь була й Москва, тоді ще невелике селище, яке вперше згадується в літопису в 1147 р. Син Юрія Довгорукого, Андрій Боголюбський, столицею Ростово-Суздальського князівства зробив місто Владимир на Клязьмі, від якого це князівство стало називатися Владимиро-Суздальським.

Укріпившись в Суздальській землі, Андрій вирішив підкорити собі всіх князів і замість Києва столицею Русі зробити Владимир, але намірів своїх він не міг здійснити. В 1169 р. він, правда, захопив Київ і посадив там князем свого брата Гліба, проте ненадовго, бо після смерті Гліба Київ вийшов спід влади Андрія. В 1174 р. Андрій був убитий суздальськими боярами, незадоволеними його самовладністю. У Владимиро-Суздальській землі став князем брат Андрія Всеволод (1176—1212), який знов поширив свій вплив на Новгород і Київ. Після смерті Всеволода значення Владимиро-Суздальського князівства занепадає і воно розпадається на ряд князівств.

Могутня Київська держава є одним з найблискучіших періодів в історії Русі, в історії східно-слов'янських народів. З розпадом Київської держави на окремі князівства почався період феодальної

роздробленості, яку намагались використати іноземні завойовники для загарбання українських, великоруських і білоруських земель.

Культура Київської Русі. В XI—XII ст. в Київській Русі розвинулась висока для того часу культура, яка не поступалась перед культурою Західної Європи.

Разом з християнством в Київській Русі поширювалась письменність, занесена з Болгарії, на церковно-слов'янській мові. З часом ця мова змінювалась: книжники Київської Русі, переписуючи книги, вводили в неї свої мовні особливості, елементи народних мов — української, великоруської, білоруської.

В кінці X і в XI ст. в Київській Русі стали виникати школи. В літопису ми знаходимо відомості про заснування шкіл князями Володимиром і Ярославом.

Окремі представники суспільства не обмежувались елементарною грамотністю, а були "книголюбцями" і освіченими людьми. Про Ярослава Мудрого літопис розповідає, що він любив книги і багато читав; зібрав писців та перекладачів, які переклали з грецької на слов'янську мову і переписали багато книг. Є відомості, що Ярослав говорив латинською мовою, а його син Всеволод, батько Володимира Мономаха, знав п'ять іноземних мов.

Основним джерелом освіченості була перекладна візантійська література. Ця література, не зважаючи на свій церковно-богословський напрям, розширювала кругозір, сприяла розвиткові оригінальної літератури Київської Русі.

В оригінальній літературі, як і в перекладній, головне місце займали церковно-богословські твори (проповіді, повчання, "житія святих" і т. п.). Серед письменників-проповідників найвидатнішими були Іларіон, перший митрополит з руських (XI ст.), і Кирило, єпіскоп туровський (XII ст.), які залишили цікаві з літературного погляду проповіді. В творі "Слово о законе и благодати" Іларіон виявив свій високий патріотизм. Про Київську Русь він говорить так: "Не в поганій і не в невідомій землі вони були владниками (мова йде про князя Володимира та його попередників), а в Руській, яка відома й чутна в усіх кінцях землі".

Зберігся ряд цікавих агіографічних творів ("Житія святих"): "Сказаніє" про Бориса і Гліба, яке є більш історичною повістю, ніж "житієм"; повість про початок Печерського манастиря; "Житіє Феодосія ігумена Печерського" — письменника й історика Нестора, монаха Києво-Печерського манастиря, та інші.

Окреме місце в оригінальній літературі Київської Русі займають літописи — визначне явище не тільки в староруській історичній і художній літературі, а й у світовій літературі цього типу.

Літописи становлять головне джерело для вивчення історії схід-

них слов'ян. Вони подають багато прикладів героїчної боротьби наших доблесних предків проти іноземних нападів.

Найвидатнішим зразком поетичної творчості Київської Русі є "Слово о полку Игореве" (написане коло 1187 р.), яке щодо сили і різноманітності своєї художньої майстерності стоїть в одному ряді з найкращими зразками світової поезії. "Слово" оспівує похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича на половців (1185 р.). Автор цього героїчного твору палкий патріот; він глибоко сумує з приводу феодальної роздробленості Русі, що ослабляла її перед лицем зовнішніх ворогів, і закликає руських князів об'єднатись для боротьби проти половців.

Автор "Слова о полку Игореве" згадує видатного поета — співця Бояна, який жив у часи Ярослава.

Величезне багатство народної поезії Київської Русі дійшло до нас у билинах, які оспівали подвиги і пригоди легендарних богатирів. Образи богатирів розкривають перед нами силу й хоробрість східно-слов'янських народів, їхню героїчну боротьбу проти іноземних вторгнень, непохитну стійкість у захисті своєї батьківщини.

Мистецтво Київської Русі XI—XII ст. також досягло високого рівня. Разом з християнством в Київській Русі появляється церковна кам'яна архітектура, фрески*, мозаїка**, іконний живопис.

За свідченням літопису, найдавніші церкви були збудовані і розписані грецькими майстрами.

Чудовою пам'яткою церковної архітектури Київської Русі є Софійський собор у Києві, заснований, як відомо, князем Ярославом у 1037 р. В ньому збереглися мозаїчні настінні зображення і фрескові розписи світового значення.

Одночасно з Софійським собором у Києві був побудований знаменитий Спаський собор у Чернігові.

В середині XI ст. церкви в Київській Русі починають будувати і розписувати місцеві майстри, які не поступалися перед грецькими майстрами. Місцеві майстри вносили зміни у візантійський стиль і розвивали свої оригінальні особливості в архітектурі. Разом з тим незабаром почали виявлятися і впливи західні.

В Київській Русі розвивалась і світська архітектура. Князі й бояри будували собі пишні, "золотоверхі" тереми (дерев'яні й кам'яні).

Книги в Київській Русі прикрашувались мініатюрами на візантійський і болгарський зразок. Вони являють собою велику цінність для вивчення культури і побуту тієї епохи. Найдавніші

---

* Стінний живопис сухими фарбами по сирій штукатурці.

** Зображення, складені з кольорових камінців або шматочків скла, вдавлених у штукатурку.

мініатюри вміщені в Остромировому євангелії (1056—1057 р.р.), переписаному в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Цікаві мініатюри "Ізборника" Святослава (1073 р.).

В Київській Русі розвивалась і скульптура. Чудовим зразком скульптури є оздоблений багатим і витонченим різьбленим орнаментом саркофаг Ярослава, що зберігався в Київському Софійському соборі.

Від Київської Русі найбільше збереглося предметів ювелірної справи. Різні золоті й срібні речі не тільки привозились, а й виготовлялися в Київській Русі, ювеліри якої були відомі далеко за її межами. Золоті й срібні вироби прикрашувались витонченою перегородчатою емаллю* і філіграннью**.

В Київській Русі існував ще один вид мистецтва — **музика.** Писані джерела і зображення на фресках свідчать про поширення в побуті народу, князів і бояр співів, танців, гри на бубнах, "сопелях", гуслях та інших інструментах як струнних, так і духових. Появляються з Греції і Болгарії церковна музика і музична нотація, школи церковного співу (в Києві).

Культура Київської Русі мала великий вплив на дальший розвиток культур усіх трьох братських народів — українського, великоруського і білоруського, вона є їх спільною спадщиною.

---

* Золоті пластинки з візерунками з золотих перегородок, заповнені скловидною емаллю, стоплюваною на огні.

** Найтонші золоті або срібні нитки, які утворюють візерунки на площині.

РОЗДІЛ III

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ МОНГОЛЬСЬКИХ ЗАВОЙОВНИКІВ

Галицько-Волинське князівство в першій половині XIII ст. (до навали татар). Київська Русь була спільним початковим періодом в історії України*, Росії і Білорусії. В цей період починається оформлення української, великоруської і білоруської народностей, які остаточно склалися коло XIV—XV ст. Цей процес складання народностей був зв'язаний із зміцненням територіально-феодальних відносин і з виникненням тенденції до утворення з окремих феодальних князівств великих феодально-державних об'єднань — національних держав. За словами Енгельса, "тенденція до створення національних держав, яка виступає все ясніше і свідоміше, є одним з найістотніших важелів прогресу в середні віки" (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. XVI, ч. I, стор. 444).

Після розпаду Київської держави на території України утворилося п'ять самостійних земель, або великих феодальних князівств: Галицьке, Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське. На території цих князівств в основному і складалась українська народність.

Найбільш сильними і економічно розвиненими з українських земель стали Галицьке й Волинське князівства. Центром Галицької землі були північно-східні схили Карпатських гір. Південний кордон Галицького князівства ішов униз до Дністру, Пруту й Серету до Чорного моря та Дунаю.

Галицька земля відокремилась від Києва раніше, ніж інші землі. В кінці XI і на початку XII ст. тут укріпились правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі — Василько, Володар і Рюрик. Спочатку Галицька земля була роздроблена на кілька князівств, але князь Володимирко Володаревич (1145—1152) об'єднав її в єдине князівство, зробивши своєю столицею Галич.

Володимиркові довелось витримати уперту боротьбу з домаганням на Галичину Угорщини та інших ворогів Галицького князівства. Володимирко не тільки відстояв цілість і незалежність свого князівства, але й розширив його кордони.

---

* Термін "Україна" вперше зустрічається в літопису під 1187 р. Так названа Переяславська земля в розумінні окраїни, що межує з степом.

При синові Володимирка Ярославі Осмомислі (1152—1187) Галицьке князівство ще більше зміцніло і стало найсильнішим на Україні. Літописець підкреслює впливове міжнародне становище Ярослава, говорячи, що він був "шанований в усіх землях". "Слово о полку Игореве", оспівуючи Ярослава поруч з могутнім князем Всеволодом Юрійовичем, владимиро-суздальським, звертає, передусім, увагу на те, що він був грізний для Угорщини: "Галичкы Осмомысле Ярославе! Високо седиши на своем златокованном столе, подпер горы угорскые своими железными полки, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремены чрез облаки, суды рядя до Дуная".

Після смерті Ярослава Галицьке князівство стало занепадати. Головною причиною цього було надзвичайне посилення в Галичині великого боярства, яке вело боротьбу проти централізованої князівської влади.

Цю боротьбу вирішила використати, з метою захоплення Галичини, Угорська держава Арпадів, яка вже до того оволоділа Закарпатською Україною. Угорський король Бела III в 1188 р. захопив Галичину, але галицьке населення вигнало окупантів.

Після смерті галицького князя Володимира Ярославича в 1199 р. володимиро-волинський князь Роман Мстиславович оволодів Галичиною і об'єднав її з Волинню. Так виникло могутнє Галицько-Волинське князівство, яке довгий час відігравало головну роль в історії України і прагнуло об'єднати роздроблені українські землі в єдину централізовану державу.

Щоб зміцнити свою владу в Галичині, Роман розправився з великим галицьким боярством. Улюбленою у нього була приказка: "Не передавивши бджіл, меду не їсти".

Об'єднавши Волинь і Галичину, Роман намагався підкорити собі і Київ. Київське князівство перебувало деякий час під подвійним впливом — Романа і Всеволода Юрійовича, владимиро-суздальського, — найсильніших князів Русі, які були союзниками.

Роман загинув у 1205 р., під час походу на Польщу. Смерть могутнього Романа, який залишив малолітніх синів — трьохлітнього Данила і однолітнього Василька, розв'язала руки крупному боярству, князям чернігово-сіверським, київським та іншим. Крупне галицьке боярство хотіло не допустити укріплення Романовичів у Галичі. На Україні спалахнули феодальні війни, які тривали понад тридцять років.

Користуючись ослабленням Галицько-Волинського князівства, угорський король Андрій II і краківський князь Лешко Білий в 1214 р. уклали угоду в Спіші про поділ Галичини й Волині. Угорський король захопив Галич, де посадив свого сина Коломана. Краківський князь одержав північно-західну частину Волині і Перемишльську

область в Галичині. За Романовичами була залишена тільки Володимирська волость на Волині.

Але між Андрієм і Лешком скоро виник конфлікт з приводу поділу галицько-волинських земель. В цей же час галицьке населення повстало проти окупантів, які грабували його, жорстоко розправлялися з ним і насильно насаджували католицтво. На допомогу галицькому населенню прийшов новгородський князь Мстислав Мстиславович Удалой. Він вигнав з Галича угорського воєводу та прибічників угрів — великих галицьких бояр і в 1219 р. зайняв Галич. Між Мстиславом Удалим і Данилом Романовичем, якому вже було 18 років, був укладений союз для спільної боротьби проти зовнішніх ворогів, при чому Данило Романович одружився з дочкою Мстислава.

З цього часу Данило Романович розпочинає активну політичну діяльність, прагнучи передусім об'єднати в своїх руках усю Волинь. В тому ж 1219 р. він відібрав у окупантів волинські землі.

Угорський король і краківський князь знов об'єднались. Вороже військо захопило Галичину і посунуло на Волинь. На чолі цього війська стояв воєвода — бан Фільній, якого літописець називає "Філя прегордий". Але в 1221 р. Мстислав з допомогою Данила, що показав зразки хоробрості, розгромив окупантів і повернув Галич.

В 1227 р. угорський король ще раз вторгся в Галичину, але знов зазнав жорстокої поразки. Не зважаючи на це, під впливом великих бояр, які боялися зміцнення Данила, Мстислав погодився віддати свою другу дочку за угорського королевича і передав йому в управління Галичину, хоча галицьке населення хотіло мати князем Данила. Потім Мстислав висловлював жаль, що віддав Галич "іноплеменцеві", а не Данилові, і пропонував останньому почати спільно з ним війну за Галич. Але в 1228 році Мстислав помер.

В 1230-х роках Данило розгорнув боротьбу за Галичину. В цій боротьбі він спирався на сили своєї Волині, а також на підтримку галицьких середніх і дрібних бояр та городян, взагалі всіх тих елементів, які були зацікавлені в припиненні безперервних спустошливих воєн, боролися проти іноземної окупації і тяжіли до сильної князівської влади.

Протягом 1230-х років Галич кілька раз переходив з рук до рук — то до угрів, то знов до Данила, то до чернігівських князів Михайла та сина його Ростислава. Нарешті, в 1238 р. Данило знов зайняв Галич.

В цей час Галицько-Волинському князівству почали загрожувати нові вороги — німецькі рицарі. Підкоривши протягом IX—XII ст. полабських (приельбських) слов'ян, німецькі загарбники посилили свою агресію на землі східної Прибалтики. В 1202 р. в гирлі Західної Двини появився Лівонський німецько-рицарський орден, а в 1228 р. на берегах Вісли утвердився Тевтонський орден. Ці два ордени в

1237 р. об'єднались. Німецькі хижаки просувались вглиб земель лівів, естів, прусів та інших племен, спустошували їх вогнем і мечем, грабували й знищували місцеве населення, поневолювали і жорстоко пригноблювали його. Прибалтійські племена чинили відчайдушний опір насильникам, але відбити їх не могли, бо їх ослабляла політична роз'єднаність.

Одночасно з цим німецькі рицарі намагались просунутись на територію Русі, захопити великоруські, білоруські й українські землі. Але східно-слов'янські народи дали рішучу відсіч німецьким загарбникам.

В 1237 р. німецькі рицарі захопили в північній Волині місто Дорогичин, але не надовго. За словами літописця, Данило Романович сказав: "Не гаразд, щоб нашою отчиною володіли хрестоносці". В 1238 році, ще до зайняття Галича, Данило Романович з великим військом виступив під Дорогичин і розгромив ворогів. Сам воєвода хрестоносців Брун був узятий в полон Данилом Романовичем.

Отже, спроба німецьких "псів-рицарів" (так називав їх К. Маркс) закріпитися в Дорогичині і перетворити його в плацдарм для наступу на українські та білоруські землі кінчилась крахом.

В 1242 році славнозвісний князь Олександр Невський на льоду Чудського озера вщент розгромив лівонських рицарів, в наслідок чого "пройдисвіти (Die Lumpacii) були остаточно відкинуті від російського кордону" (Архив Маркса и Энгельса, т. V, 1938, с. 344).

Данило прагнув оволодіти також Києвом, і це він здійснив. В 1240 р. Данило зайняв Київ і посадив у ньому свого мужнього воєводу Дмитра.

Монголо-татарська навала. На початку XIII ст. один з монгольських ханів Темучін об'єднав під своєю владою монголо-татарські племена і був проголошений на курултаї (збори старійшин племен) Чінгіс-ханом, тобто самодержавним володарем, великим ханом. Укріпившись в Монголії, Чінгіс-хан почав свої великі завоювання.

В 1223 р. на річці Калці (впадає в Азовське море) монголи розгромили об'єднані сили руських князів і половців. Потім монголи повернули назад і пішли з причорноморських степів в Азію.

Однак, завоювання Східної Європи уже ввійшло в плани монгольських ханів. В 1236 р. внук Чінгіс-хана Батий з величезним військом рушив у Східну Європу і напав спочатку на Поволжя. Протягом 1237—1238 р. монголо-татари спустошили великоруські землі. Були розорені Рязань, Коломна, Москва, Владимир, Суздаль та інші міста. Розрізнені князівські ополчення, не зважаючи на всю свою хоробрість і мужність, не могли встояти перед монголо-татарськими полчищами.

В 1239 р. Батий почав завойовувати лівобережні українські землі, а в грудні 1240 р. перейшов Дніпро і обложив Київ.

Кияни на чолі з воєводою Дмитром одчайдушно оборонялись, але не могли відбити татар. Київ був узятий і спустошений. Воєвода Дмитро, поранений під час оборони міста, попав у полон, але Батий залишив його живим "мужества ради его".

Взявши Київ, Батий рушив на Волинь і Галичину, а звідти в Угорщину, Польщу і Чехію. В Галичині і на Волині було зруйновано багато міст. Однак, зустрівши в Чехії великий опір, татари в 1242 р. відійшли на схід, де Батий заснував своє царство — Золоту Орду (за назвою ставки — позолоченого ханського шатра — "орди") з столицею Сараєм, в пониззі Волги.

Руські землі опинились в залежності від Золотої Орди. Хан залишив князів і бояр на своїх місцях, але підпорядкував їх своїй владі. Населення було обкладено тяжкою даниною, що йшла на користь хана й татарської знаті. В разі несплати данини татари забирали населення в неволю. Православне духівництво було від данини звільнене. Як каже К. Маркс, татари встановили в руських землях "режим систематичного терору, знаряддям якого були грабежі й масові вбивства" ("Таємна дипломатія XVIII ст.").

Особливо тяжким було панування татар для народних мас, яких гнобили і татарські хани і свої феодали — князі й бояри. Народ на багато віків зберіг згадку про страшне татарське ярмо.

Навала татар посилила економічний і політичний занепад Київщини і взагалі середнього Подніпров'я. Кількість населення тут зменшилась ще більше. За словами сучасника, Київ став "мізерним" містом: "в ньому залишилось не більше 200 будинків, і над жителями тяжить суворе рабство".

В зв'язку з своїм занепадом Київ втрачає також значення церковного центра Русі, бо митрополит переходить з Києва в Північно-Східну Русь.

Підірваний татарським погромом, Чернігів незабаром перестав бути політичним центром Чернігово-Сіверщини. Цього значення набуває Брянськ на півночі Чернігово-Сіверщини, куди відійшла частина населення з Подніпров'я.

Третє князівство середнього Подніпров'я — Переяславське — зовсім занепало.

Таким чином, середнє Подніпров'я, яке було колись економічним і політичним центром Русі, підірване князівськими усобицями та половецькими нападами, в наслідок татарського погрому ослабло ще більше.

Галицько-Волинське князівство в період монголо-татарського іга. На протязі кількох років Данило не визнавав над собою влади Золотої Орди, хоч позиції його всередині Галицько-Волинського князівства ослабли. В Галичині знов почало піднімати голову крупне боярство, яке не хотіло коритися Данилові.

Зміцнення крупного боярства в Галичині хотіли використати угорський король Бела IV і його зять, син чернігівського князя Михайла, Ростислав. Бела дав Ростиславові велике військо і той вирушив проти Данила. В 1245 р. під м. Ярославом (в Галичині) військо Ростислава було розгромлене військом Данила. Сам угорський воєвода "прегордий Філя" був захоплений в полон і страчений Данилом.

Битва під Ярославом привела до остаточного укріплення Данила в Галичі. Загроза поглинення Галичини Угорщиною була відбита завдяки героізму галицько-українського населення, яке, всупереч зрадникам, крупним боярам, піднялось на боротьбу за свою національну незалежність. Велику роль у цій боротьбі відіграв мужній і талановитий полководець, патріот своєї батьківщини, князь Данило Романович.

Проте, становище Галицько-Волинського князівства на Сході лишалось загрозливим. В 1246 р. Данило визнав свою залежність від Золотої Орди. Але від боротьби проти татар він не відмовився і незабаром почав готуватися до неї.

Визнання Данилом залежності від хана сприяло зміцненню позицій Галицько-Волинського князівства на Заході. Головний ворог Данила угорський король Бела IV, наляканий тим, що галицько-волинський князь визнав владу Золотої Орди, уклав союз з Данилом. Син Данила Лев був одружений з дочкою Бели. Завдяки цьому союзові Данило був утягнутий в війну Бели за австрійсько-штирійські землі. Другий син Данила — Роман, одружений з небогою останнього австрійсько-штирійського герцога з дому Бабенбергів — Гертрудою, посідав деякий час австрійсько-штирійський престол.

Використовуючи союзні відносини з польськими князями і з першим об'єднувачем Литви князем Міндовгом, Данило підкорив своїй владі частину землі литовського племені ятвягів по Західному Бугу. Ятвяги були поступово витиснені з цієї території і вона була заселена частково білоруським, частково галицько-волинським населенням. Ця територія разом з північними володіннями Волині — Берестям і Дорогичином — дістала назву Підляшшя. Данило поширив свій вплив також на Турово-Пінське князівство.

Готуючись до боротьби з татарами, Данило намагався втягнути в неї й інші європейські держави. З цією метою він установив зносини з папою римським, який прагнув здійснити унію — об'єднання православної церкви з католицькою під своєю владою. Сподіваючись дістати допомогу для боротьби з татарами, Данило погодився на унію. Папа запропонував йому титул короля і прислав королівський вінець, яким Данило і коронувався (1253 р.). Потім папа спеціальною буллою закликав християн Польщі та інших держав до хрестового походу проти татар, але цей заклик успіху не мав. Данило, не діставши допомоги від папи, припинив з ним зносини, і унія не була здійснена, хоча королівський титул Данило зберіг. Після цього папа наказав

католицьким єпіскопам проклясти Данила і почав проповідувати хрестові походи проти Русі.

Данило вирішив виступити проти татар сам. Сили його з часу подорожі в Орду зросли. Країна вже трохи оправилась після всіх іноземних спустошень. Кількість населення в Галичині й на Волині збільшилась, зокрема за рахунок подніпровських переселенців. Було засновано ряд нових міст, в тому числі й Львів, названий ім'ям сина Данила Льва. Данило укріпляв міста баштами і мурами, щоб татари не змогли їх узяти. Він також вживав заходів для заселення цих міст, для розвитку в них ремесла й торгівлі. Особливо Данило дбав, щоб заселити й укріпити побудований ним Холм, який став його столицею.

Скориставшись з усобиць в Золотій Орді, Данило в 50-х роках XIII ст. переходить в наступ проти сусіднього татарського воєводи Куремси. Данило заволодів землями, які знаходились під владою татар по Південному Бугу, Случі і Тетереву. Потім він узяв Возвягль (тепер Новоград-Волинський), збираючись рушити далі на завоювання Подніпров'я і Києва. Але здійснити похід на Подніпров'я Данилові не вдалось через сутичку з литовцями.

Тим часом з Золотої Орди був присланий на місце Куремси новий воєвода Бурандай з величезним військом. В той момент Данило не наважився починати боротьбу з Бурандаєм. Діючи рішуче і несподівано, Бурандай примусив брата Данила Василька і сина його Льва в 1259 р. знищити укріплення міст Кременця, Луцька, Львова, Володимира та інших. Збереглися тільки укріплення м. Холма, населення якого, замкнувшись у місті, не схотіло здаватися. Напасти ж на Холм Бурандай не наважився, бо місто було дуже укріплене.

Галицько-Волинське князівство мусило визнати залежність від Золотої Орди, хоч залежність була меншою порівняно з Подніпров'ям.

Данило Романович помер у 1264 р. Згадуючи про смерть Данила, літописець підкреслює його мудрість і називає його "другим по Соломоні". Данило був безперечно видатним державним діячем і дипломатом, талановитим і хоробрим полководцем. Ведучи постійно війни з численними ворогами, він доклав багато сил до того, щоб створити військо, яке не поступалося б військам сусідніх держав. Своїх воїнів він виховував в дусі патріотизму і мужності, говорячи: "Воїн, який пішов на битву, повинен або перемогти, або вмерти". Не маючи сил відбити татарську навалу, Галицько-Волинське князівство зуміло проте дати рішучу відсіч загрозі з Заходу.

Як Олександр Невський очолив боротьбу російського народу проти шведських і німецьких завойовників, розгромивши перших на Неві в 1240 р. і других на льоду Чудського озера в 1242 р., так Данило Романович очолив боротьбу українського народу проти німецьких і угорських загарбників, розгромивши перших під Дорогичином в 1238 р. і других під Ярославом в 1245 р.

Данило був у родинних зв'язках з князями новогородськими і владимиро-суздальськими, а також з Угорщиною, Австрією, Литвою і Польщею. Сам він був перший раз одружений з дочкою Мстислава Удалого, а дочку свою віддав заміж за Андрія Ярославовича, князя владимирського (а потім суздальського), брата Олександра Невського.

При наступниках Данила політична єдність Галицько-Волинського князівства починає слабшати, а в зв'язку з цим ослабляється і його могутність. Не зважаючи на це, Галицько-Волинське князівство ще довгий час лишалось грізним для Угорщини, Польщі й Литви. Литву Галицько-Волинське князівство ледве не підкорило своєму впливові: її великим князем деякий час (коло 1267—1268) був син Данила Шварно, одружений з дочкою Міндовга.

Галицько-Волинське князівство продовжувало чинити опір татарам. Цей опір мав велике значення для Європи. За словами сучасника, Галицько-Волинське князівство в першій чверті XIV ст. було для Заходу "незборимим захистом від жорстокого племені татар".

Останнім самостійним галицько-волинським князем був Юрій-Болеслав (1323—1340) — син польсько-мазовецького князя Тройдена, родич галицько-волинських князів. Юрія-Болеслава убили бояри, бувши невдоволені тим, що він оточив себе іноземцями і насаджував католицтво.

З цього часу за галицько-волинські землі почалась люта боротьба між Польщею і Угорщиною, з одного боку, та Литвою, з другого. Боротьба ця тривала коло сорока років і привела до ліквідації незалежності Галицько-Волинського князівства.

Отже Галицько-Волинському князівству не вдалось відстояти свою самостійність і об'єднати українські землі в єдину державу. Татарське іго та спустошливі татарські походи перешкоджали посиленню Галицько-Волинського князівства, підривали його політичну могутність, сприяли його занепаду, що й було використано Польщею, Угорщиною і Литвою, які в цей час міцніли.

Культура Галицько-Волинського князівства. Ставши після занепаду Києва політичним центром українських земель, Галицько-Волинське князівство відіграло значну роль в розвитку культури України. Продовжуючи культурні традиції Київської Русі, воно разом з тим посилювало зв'язки з Західною Європою. В Галицько-Волинському князівстві почали вживати латинську мову, що була в Західній Європі мовою офіціально-канцелярською і мовою дипломатичних зносин.

Найвидатніша пам'ятка оригінальної літератури Галицько-Волинського князівства — галицько-волинський літопис, що є головним джерелом для вивчення історії України XIII ст. Він містить також

факти про політичне життя на Заході. Автори літопису палкі патріоти своєї батьківщини. Стиль літопису в багатьох місцях відзначається високою поетичністю, що пояснюється не тільки поетичним хистом авторів, а й використанням ними багатої народної творчості, фольклору.

Церковно-слов'янська мова літературних пам'яток Галичини та Волині, як і інших українських земель, починаючи з XI—XII ст. відбиває особливості української народної мови.

Поряд з літературною творчістю високого розвитку досягло галицько-волинське мистецтво. Літопис докладно розповідає про будівництво Данилом у Холмі церков, які були багато оздоблені іконами (з дорогим камінням і золотим бісером), стінописом, різьбою. В літопису згадується місцевий майстер, скульптор — "хитрець" Авдій, який брав участь у прикрашенні холмських церков.

Будівництву й прикрашенню церков багато уваги приділяв князь Володимир Василькович, про якого літопис говорить як про митця, "книжника великого і філософа". Володимир Василькович сам переписував і оздоблював мініатюрами книжки, малював ікони, розмальовував стіни в церквах.

Мистецтво Галицько-Волинського князівства поєднувало візантійські і західні впливи. Романський стиль, що позначився в будівництві також і інших українських земель, найбільш помітний в архітектурі Галичини. Поряд з романським стилем в будівництві Галицько-Волинського князівства почав позначатися вплив готичного стилю.

Одним з найкращих зразків будівництва візантійсько-романського стилю є Пантелеймонівська церква в Галичі.

Серед різних галузей мистецтва Галицько-Волинського князівства, як і в Київській державі, велике значення мала ювелірна справа, що обслуговувала переважно розкішний побут князів і бояр, в руках яких зосереджувалось багато золота, срібла й коштовностей.

Була поширена в Галицько-Волинському князівстві також і музика. Зокрема, в літопису згадується про "словутного певца Митусу, древле за гордость не восхотевшу служити князю Данилу".

Татарське іго, татарські походи затримували економічний і культурний розвиток Галичини й Волині, як і інших земель. Не зважаючи на це, культура Галицько-Волинського князівства досягнула високого для того часу рівня розвитку. Політичний занепад Галицько-Волинського князівства мав дуже негативні наслідки як в дальшій історичній долі України, так і в розвитку її культури.

РОЗДІЛ IV

УКРАЇНА ПІД ЛИТОВСЬКИМ ПАНУВАННЯМ І ЗАГАРБАННЯ ЇЇ ПОЛЬЩЕЮ

Приєднання України до Литви і загарбання Галичини Польщею. XIV—XVI ст. в історії Європи були періодом виникнення централізованих держав, суто національних на заході і багатонаціональних на сході.

Говорячи про причини утворення багатонаціональних держав на сході Європи, Й. Сталін відмічає, що загроза східно-європейським народам з боку монголів, турків та інших східних народностей, вимагала "негайного утворення централізованих держав, здатних стримати натиск нашестя. І тому, що на сході Європи процес появлення централізованих держав ішов швидше, ніж процес складання людей в нації, то там утворились мішані держави, які складались з кількох народностей, ще не сформованих у нації, але вже об'єднаних в спільну державу" (Й. Сталін, Марксизм і національно-колоніальне питання, Держполітвидав, 1940, с. 77).

Однією з багатонаціональних держав в східній Європі було велике князівство Литовське, яке поширило свою владу на роздроблені й ослаблені білоруські та українські землі, для яких залежність від Литви була меншим лихом, ніж татарське іго.

Литовське князівство виникає приблизно в середині XIII століття. Початок широкому політичному об'єднанню литовських племен поклав князь Міндовг. Це об'єднання прискорювалось потребою діяти спільними силами проти сусідів, особливо проти німецьких рицарів, які завоювали ряд литовських племен і загрожували самому існуванню Литви. Об'єднуючи литовські племена, Міндовг в той же час заволодів рядом білоруських земель і намагався підкорити собі Чернігово-Сіверщину.

Швидке територіальне розширення Литви відбувається при великому князі литовському Гедиміні (1316—1341). Останній закінчив приєднання Білорусії до Литви і після вбивства галицькими боярами князя Юрія-Болеслава поширив свій вплив на Галичину й Волинь (1340), де був проголошений князем син Гедиміна — Любарт.

Одночасно Гедимін намагався поширити свій вплив на Псков і Новгород. Але ця політика Литви зустріла протидію з боку молодого Московського князівства, яке при Івані Калиті (1328—1341) значно

зміцніло і збирало розпорошені сусідні князівства в одну російську (великоруську) державу навколо Москви.

Наступник Гедиміна, великий князь литовський Ольгерд (1345—1377) приєднав до Литви Чернігово-Сіверщину, Поділля (територія на лівому березі Дністра, яка входила в XII—XIII ст. до складу Галицького князівства під назвою Пониззя), Київщину, Переяславщину. За галицько-волинські землі почалась запекла боротьба між Польщею та Угорщиною, з одного боку, і Литвою — другого. Нарешті, Польща захопила Галичину (1349) з частиною західної Волині (Холмом і Белзом), а Литва заволоділа більшою частиною Волині (Володимир, Луцьк, Кременець і ін.).

Литва перетворилась у велику державу. Руські землі* при Ольгерді становили дев'ять десятих частини Литовської держави. Більш висока культура українських і білоруських земель мала великий вплив на Литву. "Руська" мова стала державною мовою**.

Приєднання білоруських та українських земель дуже підсилило Литву в боротьбі проти німецьких "псів-рицарів", які робили часто спустошливі грабіжницькі напади на литовські землі. Литовці сприйняли від білорусів і українців більш високу військову організацію, вміння будувати й захищати укріплення. У власно литовських загонах була введена руська дисципліна і руські воєнні прийоми, про які німецькі літописці—сучасники неодноразових перемог литовців і руських над німецькими рицарями, відзивались з великою хвалою.

Після смерті Ольгерда великим князем литовським став один з дванадцяти його синів, Ягайло. Брати й родичі Ягайла, які князювали в різних землях держави, не хотіли визнати його верховну владу. Два брати Ягайлові Андрій і Дмитро (старший) перейшли під владу московського князя Дмитрія Івановича. Ягайло, побоюючись зміцнення московського князя, уклав проти нього союз з ханом Золотої Орди Мамаєм. 8 вересня 1380 р. на Куликовському полі, на Дону, відбувся знаменитий бій між руськими військами на чолі з московським князем Дмитрієм Івановичем і татарами на чолі з Мамаєм. Татари були вщент розгромлені. Ягайло, не дійшовши до місця бою, довідався про поразку Мамая і відступив.

Німецькі рицарі, користуючись усобицями у великому князівстві Литовському, посилили натиск на литовські землі. В цей час польські пани запропонували Ягайлові одружитися з їх королевою Ядвігою і стати у них королем з тим, щоб він з'єднав литовські й руські землі з Польщею і перевів своїх підданих в католицтво. Це з'єднання польські пани хотіли використати як для боротьби проти спільного

---

* Українці і білоруси в цей період теж називались руськими.

** В основі цієї мови лежала літературна мова Київської Русі й Галицько-Волинського князівства, значно ускладнена домішкою української і білоруської народних мов.

ворога Литви і Польщі — німецьких рицарів, так і для підкорення собі руських та литовських земель. Ягайло прийняв пропозицію польських панів, і в 1385 р. в м. Креві була підписана польсько-литовська угода. В 1386 р. Ягайло одружився з королевою Ядвігою і був коронований, як польський король.

Так почалась унія Литви з Польщею.

Ягайло допоміг Польщі повернути в 1387 р. Галичину, зайняту в 70-х роках XIV ст. Угорщиною.

З цього часу Галичина була перетворена в польську провінцію. Польські пани займали найважливіші посади, захоплювали великі земельні володіння і посилювали закріпачення селян. Значна частина українських феодалів ополячилась, прагнучи таким шляхом зміцнити свої позиції в польській державі. До міст Галичини збільшився приплив привілейованих польських і німецьких купців та ремісників, які відтісняли українських міщан від участі в торгово-ремісничій діяльності, а також у міському самоуправлінні. Польські пани та ксьондзи силою примушували українське населення приймати католицьку віру.

Посилення влади Литви над Україною і загарбання західного Поділля Польщею. Після загарбання Галичини в 1387 р. польські пани почали зазіхати на самостійність Литви, намагаючись перетворити всі її землі в провінції Польщі.

Але здійснити це польським панам не вдалось, бо в Литві вибухло повстання, очолене двоюрідним братом Ягайла Вітовтом. Польські пани і Ягайло змушені були визнати Вітовта великим князем литовським (1392 р.). Вітовт зобов'язався тільки визнавати залежність від Польщі.

При Вітовті Литва дуже зміцніла. Щоб посилити князівську владу, Вітовт ліквідував удільні князівства, з яких складалася Литовська держава. Князі були усунуті з своїх місць, а їх володіння, перетворені в області, якими почали правити великокнязівські намісники з крупних бояр-панів.

Зміцнивши Литву, Вітовт захопив Смоленське князівство. Одночасно Вітовт намагався заволодіти чорноморським узбережжям, яке було під владою Золотої Орди. В 1399 р. на р. Ворсклі відбувся бій між Вітовтом і ханом Золотої Орди Тімур-Кутлуком. Вітовт був розбитий татарами. Не зважаючи на це, він пізніше все ж розширив свої володіння до Чорного моря. Все узбережжя між Дніпром і Дністром уздовж Чорного моря було укріплене рядом замків (Хаджибей на місці нинішньої Одеси, Дашев на місці нинішнього Очакова і ін.). Для укріплення південних кордонів Литовської держави Вітовт заселяв їх татарами, кабардинцями, черкесами, які переходили до нього на службу, формуючи з них спеціальні війська. Розселяв він їх переважно поблизу Черкас, Канева та в інших місцевостях Подніпров'я.

На початку XV століття дуже загострились відносини Польщі й Литви з німецькими рицарями. Зібравши велике військо з польських, руських (українських, білоруських і великоруських*) і литовських земель, Вітовт і Ягайло в 1410 році розгромили Тевтонський орден у битві під Грюнвальдом (східна Прусія). Невмирущою славою в цій битві вкрили себе доблесні великоруські смоленські полки.

Крім руських, поляків і литовців, проти тевтонів під Грюнвальдом бились чехи, моравани, силезькі слов'яни і татари. На чолі одного з чеських загонів стояв майбутній знаменитий ватажок гуситів Ян Жижка.

Головною силою, з якою німецькі загарбники зустрілись під Грюнвальдом, були слов'янські народи. Слов'ян об'єднувала в цій битві велика ідея боротьби проти віковічних ворогів слов'янства, і слов'яни перемогли, спинивши німецький натиск на схід на кілька століть.

Через деякий час українці взяли участь в боротьбі чехів проти німецьких гнобителів. В 1422 р. Вітовт послав у Чехію на допомогу гуситам велике руське військо на чолі з князем Сигізмундом Корибутовичем. Вісім років руські брали активну участь у героїчній боротьбі чехів проти всіх сил Германської імперії. В цій боротьбі особливо уславився український князь Федько Острозький.

Зміцнюючи зовнішньо-політичне становище Литовської держави, Вітовт у той же час посилював владу Литви над руськими землями. В 1413 р. Ягайло і Вітовт, з нагоди підтвердження польсько-литовської унії в місті Городлі, видали грамоту, що надавала литовським панам-католикам особливі права і закривала русько-православним князям та боярам доступ на вищі державні посади. Вітовт роздавав литовським панам маєтки й посади намісників у руських землях.

Після смерті Вітовта (в 1430 р.) великим князем литовським був обраний брат Ягайла князь Свидригайло, який вороже ставився до польсько-литовської унії. Слідом за цим польські пани захопили в тому ж 1430 році західне Поділля (Кам'янець), а потім, у 1431 р., вторглися на Волинь і почали спустошувати її. Між Свидригайлом і Польщею почалась війна. Українське населення Волині та Поділля піднялось на боротьбу проти окупантів. В Галичині також почались виступи проти польських панів.

Проте, становище Свидригайла всередині Литовської держави похитнулось. Він почав висувати руських князів та бояр, наближаючи їх до себе і роздаючи їм вищі посади. Це викликало невдоволення серед литовських панів. Вони пішли на угоду з Польщею і проголо-

---

* Крім Смоленська, під владою Литви були тоді й інші великоруські землі, розташовані в північній частині Чернігово-Сіверщини (Брянськ, Трубчевськ).

сили великим князем литовським Сигізмунда (брата Вітовта), який відновив унію з Польщею (1432 р.). Сигізмунд, спираючись на підтримку Польщі, розгромив Свидригайла і заволодів усіма литовсько-руськими землями, крім західного Поділля, яке він визнав власністю Польщі.

Після Сигізмунда, з 40-х років XV ст., на чолі Литви і Польщі стояла звичайно одна особа: король польський був у той же час і великим князем литовським.

Щоб примирити руських феодалів з владою Литви, великі князі литовські почали зрівнювати їх в правах і вольностях з литовськими феодалами. Але руські феодали і далі були невдоволені владою Литви. Особливо не мирилися з своїм становищем руські князі як ті, що уже втратили свої князівства, так і ті, над якими ця загроза нависла.

Відносини між литовсько-католицькими і русько-православними феодалами ускладнювались ще й тому, що в кінці XV ст. литовський уряд посилив спроби здійснити унію православної церкви з католицькою. В цей же час православна церква Білорусії та України була відособлена від московської митрополії в окрему київську митрополію.

Новий великий князь литовський і король польський Казимір остаточно ліквідував князівство Волинське (1452 р.) і Київське (1471 р.), відновлені після смерті Вітовта. Казимір призначив у Київ намісником-воєводою литовського пана Мартина Гаштолда. Але кияни відмовились прийняти Гаштолда і два рази не пускали його в місто, кажучи, що вони готові вмерти або знайти іншого князя, але не будуть підкорятися литвинові-католику. Проте, Казимір не скасував свого рішення. Гаштолд з литовським військом знов рушив на Україну і взяв Київ силою.

Таким чином, Волинь і Київщина були остаточно перетворені в провінції Литви.

Напади Туреччини і Кримського ханства на Україну. Приєднання Чернігово-Сіверщини до Руської держави. В другій половині XV ст. Україні стали загрожувати нові вороги — Туреччина і Кримське ханство. Починаючи з XIV ст., турки провадять великі завоювання. В кінці XIV ст. вони підкоряють собі слов'янські держави на Балканському півострові, на початку XV ст. — Валахію, в 1453 р. — Константинополь, в 1475 р. — Генуезьку колонію в Криму Кафу (на місці Феодосії), в 1484 р. — гирла Дунаю з Кілією і Дністра з Білгородом (Акерман) і, нарешті, на початку XVI ст. Молдавію з Буковиною, яка до виникнення Молдавського князівства в XIV ст. була частиною Галицького князівства. В цей же час турки почали нападати на землі, які належали Польщі, насамперед на Галичину і По-

ділля. Навала Туреччини була великою небезпекою для Європи і загрожувала всьому її розвиткові.

Одночасно почалися набіги на Україну татар Кримського ханства, яке відокремилось від Золотої Орди і в 70-х роках XV ст. перейшло у васальну залежність до турецького султана. В 1482 р. кримський хан Менглі-Гирей напав на Київ і спустошив його. Кримські хани майже щороку повторювали свої набіги на Україну, палили і спустошували села й міста, захоплювали в полон тисячі людей (ясир), яких потім продавали на східних ринках або використовували як рабів і кріпаків у своєму господарстві в Криму.

Величезна територія південно-східної України по нижньому і середньому Дніпру і по південному Бугу, що почала знов заселятися з XV ст., цими набігами була перетворена майже в пустиню. Чорноморсько-Азовське узбережжя з південною частиною України на довгий час стало турецько-татарським володінням.

В цей же час досить велику роль в міжнародних відносинах починає відігравати Московська держава, яка перетворилась при великому князі Івані III (1462—1505 р.р.) в грізну силу на сході Європи. Для боротьби з Золотою Ордою, Литвою і Польщею Іван III підкорив своїй владі Новгород, Твердь і Рязань, які завжди виступали проти об'єднання під владою одного князя і укладали союзи з татарами та Литвою проти Москви. В 1480 р. Іван III, скориставшись ослабленням Золотої Орди, визволився від татарсько-монгольського іга, що тривало більше двохсот років. Московська держава при Івані III стає сильною і єдиною Російською національною державою.

Об'єднуючи під своєю владою великоруські землі, Іван III почав заявляти свої претензії на всі руські землі, які були під владою Литви. Незадоволені Литвою, руські феодали переходили спід влади Литви під владу Івана III. В 1500 році Іван III почав війну проти Литви. Війна закінчилась укладенням в 1503 році шестилітнього перемир'я. За Російською державою закріплялась вся Чернігово-Сіверщина, крім невеликої придніпровської смуги біля Остра, яка лишилась за Литвою.

Спираючись на підтримку московського князя, українські і білоруські феодали продовжували боротьбу проти литовських панів. В 1508 р. відбувся останній виступ руських князів проти литовських панів, на чолі якого стояв князь Михайло Глинський, володар великих земель, переважно на лівому березі Дніпра. Цей виступ не мав успіху. Глинський з своїми прихильниками втік у Москву.

Економічний розвиток України, закріпачення селян і виникнення козацтва. Економічний розвиток України, не зважаючи на несприятливі політичні умови, зокрема татарсько-турецькі набіги, в XIV—XV і особливо в першій половині XVI ст. посунувся вперед. В цей період посилюється розвиток ремесла, міст, внутрішньої і зовнішньої

торгівлі. Особливо зростає в першій половині XVI ст. вивіз лісу і лісних продуктів (деревної золи, поташу, дьогтю і ін.), худоби й хліба з України в Західну Європу.

В міру свого розвитку найбільші міста — Львів, Кам'янець-Подільський, Кременець, Володимир, Київ і інші добиваються міського самоуправління за так званим "магдебурзьким" правом. Але магдебурзьке право на Україні мало обмежений характер. Великокнязівський і королівський намісники—старости й воєводи та власники міст — феодали постійно втручалися в міське життя, грабували міське населення і часто зводили на нівець міське самоуправління.

Населення як приватних, так і великокнязівських чи королівських—державних міст боролось за цілковите звільнення від феодальної залежності. В деяких містах справа доходила до озброєних виступів проти старост, як було, наприклад, у Черкасах і Каневі в 1536 р., а потім у Вінниці і Брацлаві в 1541 році.

Боротьба міщан проти феодальної залежності ставала все більш запеклою. В той же час загострювалися суперечності між зростаючою купецько-лихварською верхівкою і масою міського населення.

Одночасно з українським населенням у великих містах України в цей період збільшувалась кількість польських, німецьких, єврейських, вірменських і інших купців та ремісників.

Під впливом розвитку міст і торгівлі все більше зростала потреба феодалів у грошах, за які можна було придбати різні вироби міського ремесла і, передусім, закордонні предмети розкоші. Це привело до посилення феодальної експлуатації селян, що виявилось у збільшенні грошових та продуктових виплат і панщини. Феодали стали особливо дбати про розширення свого господарства з метою продажу сільськогосподарських продуктів на внутрішньому і зовнішньому ринках. Якщо раніше феодал мав невелику власну ріллю, розраховану переважно на задоволення потреб своєї родини і свого двору, то тепер він намагався цю ріллю збільшити, захоплюючи землі, якими користувалися або володіли сільські громади. Відбираючи землі у селян, феодали утворювали нові фільварки (садиби з ріллею).

Значним заходом у справі масового захоплення селянських земель була "волочна поміра", проведена у великокнязівських маєтках Литовської держави згідно з "Уставою на волоки" 1557 р. Всі землі перемірювались і розбивались на однакові ділянки — волоки (приблизно 19 га).

Частина земель, і при тому кращих, відрізалась під великокнязівські фільварки. Решту земель роздавали селянам. Нормою наділу для звичайного селянського тяглового господарства (окремої сім'ї, яка виконувала панщину) була волока, розбита на три поля (трипільна система землеробства).

Волочна поміра руйнувала старі общинні форми селянського землеволодіння, заміняла велику сім'ю — дворище, куди входили

родичі й чужі, окремою сім'єю — димом, який сидів на волоці з індивідуальною відповідальністю за повинності.

В наслідок зростання фільварків площа селянського землекористування зменшувалась. Разом з тим відбувався процес здрібнення селянських наділів (волоки ділились на половини, чверті і т. д.), зростало число малоземельного і безземельного селянства — городників, або загородників, підсусідків, халупників.

Зменшення селянських наділів супроводилось збільшенням панщини. Якщо в XIV ст. панщина обмежувалась 2—5 днями на рік, то в першій половині XV ст. вона доходить у Галичині до 14 днів на рік, а в другій половині XV ст. — до 1 дня на тиждень з лану (дорівнюе волоці). В 1564 р. панщина в Галичині становила вже 2 дні на тиждень з половини лану.

Одночасно феодали прагнули посилити закріпачення селян, перетворити залежних і вільних селян у кріпаків, прикріпити цих селян до землі й особи феодала. В Галичині уже на початку XVI ст. відхід селянина став цілком залежати від феодала: без дозволу свого пана селянин не міг перейти до іншого феодала. Великий князь литовський Казимір надав усім феодалам право вотчинного суду, тобто право самим судити своїх селян. Цей суд все більше витісняв суд сільської громади і суд великого князя або короля. На початку XVI ст. селяни були позбавлені права скаржитися великому князеві або королеві на своїх панів і прирівнювались у цьому відношенні до рабів.

Але в середині XVI ст. ще не вся селянська маса, і при тому не остаточно, була позбавлена права відходу і перетворена в кріпаків. Найбільше незакріпаченого населення лишалось на південно-східній Україні.

Селянські маси чинили завзятий опір натискові з боку феодалів. Боротьба селянства проти феодалів найширших розмірів набуває в західно-українських землях, де кріпосницький гніт зростав найбільше. В 1490 р. в Галичині вибухло велике селянське повстання під проводом Мухи. Польський уряд придушив це повстання з допомогою пруських військ.

Особливо великих розмірів набуває втікання селян з Галичини, Волині та інших земель на територію південно-східної України — на Брацлавщину і південну Київщину, що були дуже спустошені набігами татар. Завдяки цим утікачам головно зростає на південно-східній Україні козацтво* — вільне населення, яке займалося на низу Дніпра "уходництвом", тобто рибною ловлею, мисливством і бджільництвом, а також почасти землеробством. Одночасно козаки вели боротьбу

* "Козак", або "казак" — татарське слово, що означає "вільний воїн", "вершник". Першу згадку про українських козаків знаходимо в джерелах 1492 р.

проти татарсько-турецьких набігів на Україну і в свою чергу робили походи на турецькі й татарські міста і села.

Козаки поділялися за заможністю на бідних (голоту) і багатих, які володіли землями. Крім селян, ряди козацтва поповнювались міщанами, дрібними боярами, шляхтою.

Велику популярність своїми походами на чолі козаків проти татар і турків здобув князь Дмитро Вишневецький, який у 1550-х роках побудував на дніпровському острові Хортиці замок. В 1563 році, під час свого походу в Молдавію, Вишневецький попав у полон, був привезений в Константинополь і страчений турецьким султаном. Про смерть Вишневецького було складено чимало легенд, в одній з популярних пісень він виступає під ім'ям Байди (байда-гуляка).

Коло середини XVI ст. козацтво створює за дніпровськими порогами свій укріплений центр — Запорізьку Січ, яка відіграла величезну роль в боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, Кримського ханства і Туреччини. Боротьба козацтва з Туреччиною і Кримським ханством мала велике значення не тільки для України, а й для інших європейських країн, яким загрожувала турецька навала.

Розширення прав шляхетства в Литовській державі. Загарбання Польщею України. Люблинська унія (1569). Поряд із закріпаченням селянства відбувалося розширення прав і вольностей класу феодалів, який дістав у Литовській державі, як і в Польщі, назву шляхетства. Шляхетство поділялося на дві групи: дрібну й середню шляхту (з дрібних і середніх бояр) та великих землевласників—магнатів (з князів і крупних бояр—панів).

Зосередивши в своїх руках великі земельні володіння, магнати зайняли пануюче становище в політичному житті Литовської держави і добилися ряду особливих прав, які виділяли їх серед решти шляхетства. В їх руках були вищі державні посади: гетьмана великого — головнокомандуючого під час війни, підскарбія земського, який завідував державною казною і ін. З них же складалась і рада при великому князеві, яка обмежувала його владу.

Нерівність між магнатами й шляхтою узаконювалась і кодексом шляхетських прав Литовської держави, затвердженим у 1529 р., так званим Литовським статутом, в якому законодавство про шляхетство поділялось на два види: загальношляхетське і за "станами", тобто окремо для магнатів і окремо для шляхти. Шляхта була невдоволена своїм становищем. Вона добивалася зрівняння в правах з магнатами, обмеження диктатури магнатів і посилення своєї політичної ролі, щоб таким чином забезпечити свій економічний ріст.

В зростанні політичного значення і в розширенні прав дрібної та середньої шляхти значну роль відіграла її участь у вальному (загальнодержавному) сеймі (з'їздах шляхетства). Під натиском шляхти сейми видали ряд привілеїв, які зрівнювали шляхту в правах з магна-

тами. В цей час сейм перетворюється в постійнодіючий верховний орган державної влади, який відсуває на задній план великокнязівську раду. Литовський статут 1566 р. узаконив це політичне значення сейму, встановивши, що великий князь без сейму сам не має права ухвалювати ніяких державних уставів. Таким чином, носієм влади ставав весь "шляхетський народ" (так називала себе шляхта) в особі вального сейму, і Литовська держава, за зразком Польщі, перетворювалась в шляхетську республіку.

Не зважаючи на зрівняння в правах з магнатами і розширення загальношляхетських прав, литовсько-руська шляхта була невдоволена своїм становищем, бо — з одного боку — магнати й після цього фактично займали пануюче економічне і політичне становище в державі, з другого — державні повинності шляхетства (військова служба, податки) залишалися в попередніх розмірах. Литовсько-руська шляхта намагалась обмежити перевагу магнатів і здобути шляхетські вольності Польщі.

Ці прагнення литовсько-руської шляхти, а також напружене становище Литви в зв'язку з війною з Московською державою за Лівонію, використали польські пани в своїх агресивних цілях.

В 60-х роках XVI ст. було скликано ряд спільних польсько-литовських сеймів для переговорів про нову унію. Але через гострі незгоди між польськими й литовськими магнатами в питанні про форму нової унії ці сейми не дали ніяких результатів. Нарешті, в 1569 р. відкрився спільний польсько-литовський сейм в Любліні. На цьому сеймі й була укладена нова польсько-литовська унія. Литва об'єднувалась з Польщею в одну державу (Річ Посполита) з збереженням своєї автономії. Але Підляшшя, Волинь, Брацлавщина і Київщина з частиною Лівобережжя були відірвані від Литви і приєднані безпосередньо до Польщі.

В складі автономного Литовського князівства залишились власно литовські та білоруські землі.

Отже, під владу Польщі попала майже вся Україна. За межами Польщі лишились тільки ті українські землі, які були під владою Угорщини (Закарпатська Україна) і Молдавії (Буковина), а також Чернігівщина, яка належала Московській державі.

Культура України в XIV, XV і в першій половині XVI ст. Протягом XIV—XV і аж до середини XVI ст. культурне життя України, як і в попередню епоху, перебувало під значним візантійським впливом, якого не могли знищити ні татарське іго, ні польське і литовське панування. Одночасно зростав і вплив Заходу на розвиток культури України.

Офіціально-канцелярською, державною мовою в Литовській державі в XV—XVI ст. лишалась мова "руська".

В Галичині, загарбаній Польщею, офіціальною мовою уже в другій половині XIV ст. і особливо на початку XV ст. стає переважно мова латинська.

Розвиток української мови в XIV—XV ст. робить крок уперед. В XIII—XIV ст. в основному вже оформились найхарактерніші особливості української мови в її найрозвиненіших діалектах. В наступні століття серед частини українських феодалів і міщанства починає рости тенденція, хоч і дуже слаба ще, до створення своєї літературної національної мови, що виявилось у спробах перекладу книг святого письма з церковно - слов'янської та інших мов на мову, близьку до української народної.

Одним з найцікавіших перекладів святого письма з церковнослов'янської мови на близьку до української народнорозмовної є так зване "Пересопницьке євангеліє" (1556—1561), перекладене ігуменом Пересопницького манастиря (на Волині) Григорієм.

Освіченість і знання на Україні в XIV, XV і в першій половині XVI ст. була, як і раніше, рідким явищем. Не тільки трудящі маси були неграмотні, а й серед феодалів люди грамотні й освічені траплялися рідко. Навіть польський король Ягайло не знав зовсім грамоти.

Школи в цей період існували при єпіскопських кафедрах, церквах і манастирях. Шкільна наука зберігала церковний характер і зводилась до того, щоб навчити учня молитов, церковним співам, читати церковно-слов'янське письмо, а також писати.

Книг на Україні до другої половини XVI ст. не друкували. Перша слов'янсько-руська друкарня в межах Литовської держави була заснована у Вільно в 20-х роках XVI ст. доктором Франціоном Скориною, який походив з білоруської родини (з Полоцька). Діяльність Скорини мала значення і для України, де його видання були поширені.

Література України в цей період грунтувалась в основному на літературі Київської Русі, що була доповнена новими перекладними і оригінальними творами як місцевими, так і з інших земель — з Білорусії, Московської держави, Болгарії, Сербії, а також з Молдавії, де в цей час панували греко-православна релігія і слов'янське письменство.

Особливе місце в оригінальній літературі XIV, XV і першої половини XVI ст. займають літописи — так званий Короткий Київський (охоплює події 862—1500 р.р.) з доповненнями (1515 і 1543 р. р.) і Литовсько-Руський. Найхарактернішою ідеологічною рисою Литовсько-Руського літопису є обстоювання інтересів литовсько-руської державності.

Розвивалась в цей період також і усна народна творчість. Однією з найбільш поширених її форм була пісня. Відомий факт вміщення в одній чеській граматиці 1571 р. української пісні, що належить, очевидно, до XV ст.

Мистецтво на Україні в XIV—XV і першій половині XVI ст. продовжувало в основному церковний русько-візантійський напрям попередньої епохи. Найпомітніше виявилось це в живопису, хоча і вплив Заходу на цю галузь мистецтва ставав дедалі помітнішим. Церковний живопис на Україні і в Білорусії був досить розвинутий. Відомі, наприклад, розписи костьолів у Польщі, зроблені українськими і білоруськими живописцями на замовлення польських королів. На розвиток іконного живопису на Україні і в Білорусії мав помітний вплив московський живопис, який стояв на досить високому рівні.

Головними архітектурними витворами цієї епохи були церкви і замки. Церковне будівництво використовувало візантійські форми церков, що збереглися від давніх часів, і запозичило нові форми на Афоні та в Молдавії. На кам'яне будівництво в певній мірі, особливо в Західній Україні, впливав також західно-європейський готичний стиль, а в XV—XVI ст. — ренесанс.

Отже, культурний розвиток України в XIV, XV і першій половині XVI ст., не зважаючи на всі несприятливі умови, не припинявся, хоч темпи його і були сповільнені. Україна, перебуваючи під різними впливами, створювала свою оригінальну культуру, найбільше зв'язану з культурами Білорусії і Росії.

РОЗДІЛ V

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ. ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ

Боротьба українського народу проти польсько-шляхетських окупантів в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (1569—1638 р.р.). Після Люблинської унії 1569 року українському народові довелось на протязі довгих десятиліть вести вперту боротьбу за своє визволення спід влади шляхетської Польщі. В цій боротьбі український народ на всю широчінь розгорнув свої сили, показав зразки надзвичайної мужності і героїзму.

Український народ прагнув не тільки скинути тяжке ярмо польських панів і досягти національної незалежності, а й об'єднатися з великим братським, единокровним народом російським. Ці два моменти, тісно переплітаючись між собою, дають єдину, яскраву картину боротьби.

Після Люблинської унії на захоплені Польщею українські землі хмарою посунули польсько-шляхетські загарбники. Вони захоплювали великі земельні володіння, насаджували фільварки, обмежували в правах, ремеслі й торгівлі українських міщан, сприяли осіданню в українських містах заможних польських і німецьких міщан, передавали в їх руки управління міст, надавали їм пільги в промислах і торгівлі.

В кінці XVI і на початку XVII століття на Україні встановилось необмежене панування польсько-шляхетських окупантів. Магнати і шляхта в Польщі тримали в своїх руках всю владу, король був їхнім слухняним знаряддям.

Українське панство в значній своїй частині окатоличується і спольщується, переймає польську мову, культуру, звичаї.

Під владою шляхетської Польщі українське селянство було остаточно закріпачене. 3-й Литовський статут (1588 р.) ще більше розширив права шляхти і остаточно оформив кріпосне право на селян. Серед інших країн того часу Польща виділялась особливо жорстоким гнобленням селян. Недаром Ф. Енгельс називає її "дворянською республікою, основаною на експлуатації і гнобленні селян".

Уже в кінці XVI ст. в багатьох місцях України панщина доходить до трьох і більше днів на тиждень. Зростали також натуральні і грошові "датки", посилювалась влада панів над селянами.

Тяжке становище міст під владою шляхетської Польщі переконливо ілюструють слова сучасника—київського католицького біскупа Йосипа Верещинського, який казав: "Такими важкими тягарами обтяжене місто Київ, що гірше й на світі не може бути, як у ньому".

Щоб обмежити зростання козацтва, польський уряд завів так званий реєстр, куди записали частину козаків, переважно заможних. Ці козаки (реєстровці) вважалися на державній службі, вони мусили захищати кордони від набігів турків і татар, одержували за це незначну плату і мали деякі права. Але польські пани часто-густо порушували ці права.

Чим більше посилювався гніт окупантів, тим більше зростав опір цьому гнітові вольнолюбивого українського народу.

Українському народові доводилось боротися не тільки проти гніту польсько-шляхетських окупантів, а й проти майже постійних нападів на Україну татар і турків.

В цій боротьбі й зростало славне українське козацтво. Від польсько-шляхетського гніту все більше селян і міщан тікало на незаселений низ Дніпра, за пороги, і вливалось до лав козацтва. Запорізька Січ, яка виникла в другій половині XVI століття, стає організаційним центром козацтва в боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників і турецько-татарських набігів.

Козаки поділялися на полки, сотні, десятки; на чолі їх стояла виборна старшина: гетьман, полковники, сотники. На чолі Запорізької Січі стояв кошовий. Козаки відзначалися військовим хистом, мужністю, влучною стрільбою; особливо славилася на всю Європу козацька піхота. На своїх легких човнах (чайках) козаки перепливали Чорне море, не раз "окурювали мушкетним димом" навіть Царгород, наводячи жах на турецького султана.

Зміцнюючи свою владу на Україні, польські пани, при діяльній допомозі єзуїтів, намагались скатоличити і спольщити український народ, провадили політику національно-релігійного гноблення українських народних мас.

Для боротьби проти наступу католиків і для контролю за вищим православним духівництвом міщани заснували в містах братства. Спочатку ці організації виникають в західно-українських землях. Серед них особливо велику роль відіграло в цей час Львівське братство, яке розгорнуло енергійну культурно-освітню діяльність.

Наприкінці XVI ст. розгорнулась і збройна боротьба українського народу проти магнатів і шляхти, проти окупантів. В 1589—1590 р.р. міщани Білої Церкви виступили проти урядового королівського старости. В 1594 році відбувся подібний же виступ міщан Остра.

В 1590-х роках вибухли перші великі козацько-селянські повстання. В 1591—1593 році повстання очолив козацький гетьман Криштоф Косинський. В його плани входила не тільки боротьба проти магнатів і шляхти, але й приєднання українських земель до Росії.

Після придушення виступу Косинського на Україні спалахнуло в 1594 році нове повстання, яке охопило майже все Правобережжя. З проводирів цього повстання виділялися Григорій Лобода, Матвій Шаула і особливо — Северин Наливайко.

В цей час польський король і папа римський при допомозі єзуітів, а також частини вищого православного духівництва, що зрадило свій народ, намагались запровадити на Україні і в Білорусії церковну унію, за якою православні українці і білоруси мали підлягати римському папі. Шляхом унії польські пани хотіли не тільки швидше покатоличити і полонізувати український та білоруський народи, але й розірвати їхні зв'язки з народом російським.

Тому повстанці вели боротьбу не тільки проти магнатів і шляхти, але й проти тих представників вищого православного духівництва, які підтримували унію. Повстання не обмежилось землями України, а перекинулось і в Білорусію, куди Наливайко в 1595 році зробив похід.

Лише в 1596 році, використовуючи різні обманні засоби, як от порушення умови з повстанцями, польсько-шляхетському урядові вдалося в потоках крові придушити цей виступ, покарати проводирів його. Наливайко після довгих, жорстоких катувань був страчений у Варшаві.

Після придушення цього повстання, королівському урядові вдалося восени 1596 року проголосити в Бресті церковну унію, за якою православна українська і білоруська церква мусили підлягати папі римському. Православні, що визнали унію, стали називатися уніатами. Українське та білоруське населення силою примушували переходити до унії і католицтва.

Під час боротьби українського народу проти польсько-шляхетських окупантів дедалі більше міцніли зв'язки між українським і російським народами. Багато українців переселялось на землі Росії; так, в 1589 році туди перейшло коло 700 козаків на чолі з М. Федоровим. Чимало українців вступало в Росії на військову службу і брало участь в обороні кордонів Російської держави від нападників. В цій обороні особливо уславився українець Михайло, пам'ять про діяльність якого збереглася в російській народній пісні про Михайла Черкашенина (в Росії тоді часто звали українців черкасами), що виникла в другій половині XVI ст. Як багато українців було на російській службі, видно з того, що в кінці 80-х років XVI ст. з чотирьох тисяч трьохсот чоловік найманої піхоти Російської держави чотири тисячі були українці.

Після розгрому повстань 1590-х р.р. і проголошення Брестської унії наступ польських панів на Україну посилився. На Україні зростали великі польсько-шляхетські маєтки. Разом з цим посилювалось покріпачення селян і пригнічення міщан. Досить сказати, що в ці часи магнатам Конецьпольським належало на Україні понад 140 міст і 740 сіл. Панщина й інші форми феодально-кріпосницької експлуатації досягають ще більших розмірів. Сваволя панів над селянами не знала меж. Щоб перешкодити втіканню селян та міщан на Запоріжжя, панство вживає ряд заходів з метою втиснути козаків в рамки невеликого реєстру. Продовжувалось примусове введення унії. Єзуїти, домініканці та інші католицькі ченці посувались на Україну, заводили там свої школи, в яких намагались виховувати українську молодь в польсько-католицькому дусі.

Все це зустрічало великий опір українського народу. Повстання і інші форми боротьби проти польської шляхти майже не припинялися на Україні.

Оволодівши Україною, польські пани спробували на початку XVII століття поневолити й Московську державу. Але ця спроба зазнала невдачі. Російський народ, під проводом своїх доблесних патріотів Кузьми Мініна і Дмитрія Пожарського, розгромив іноземних загарбників і вигнав їх з своєї країни. Польським інтервентам удалось лише захопити Чернігово-Сіверщину й Смоленщину.

Розгром поляків ослабив шляхетську Польщу і сприяв повстанням на Україні. Друге десятиліття XVII віку наповнене майже безупинною боротьбою українського народу проти поневолювачів, проти унії і католицизму. Ця боротьба відбувалась під релігійним прапором. Український народ виступав проти "чужої віри", "за свою віру". І це цілком зрозуміло, бо "виступ політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам на певному ступені їх розвитку" (В. Ленин, Соч., т. II, с. 520).

Український народ висуває в цей період ряд талановитих учених, публіцистів. Вони в своїх працях полемізували з католицько-уніатською пропагандою, ганьбили і бичували зрадників українського народу, які переходили на сторону окупантів, католицизму. З таких видатних українських полемістів особливо виділяється Іван Вишенський, розквіт діяльності якого припадає на кінець XVI — початок XVII століття.

Спочатку центром боротьби на ідеологічному фронті були західно-українські землі на чолі з містом Львовом, але в другому десятилітті XVII віку таким центром стає Київ. Ряд активних діячів західно-українських земель, як от Єлисей Плетенецький, Захарій Копистенський, Іов Борецький та інші, переселяються до Києва, розвивають тут активну науково-полемічну і педагогічну діяльність, скеровану проти окупантів.

В 1615 році в Києві утворилось братство, яке заснувало свою школу й друкарню. Патріотка Гальшка Гулевичівна допомогла свойому народові матеріально в цій боротьбі.

Особливо енергійну боротьбу проти окупантів та їх посібників розгортає в цей час козацтво, яке зміцніло не тільки на Запорізькій Січі, а й в заселених місцевостях України.

З керівників козацтва в першій чверті XVII ст. найбільше вславився уродженець Галичини, гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (помер 1622 року). Він показав себе талановитим, непереможним полководцем, завдав низку страшних поразок туркам і татарам. З подвигів Сагайдачного особливо відомий — взяття м. Кафи в Криму (1616 р.).

Сагайдачний був тісно зв'язаний з Київським братством, в яке він вписався сам з усім військом запорізьким. З допомогою Сагайдачного і козаків в 1620 році була поновлена вища православна церковна ієрархія, якої після Брестської унії й Україна, й Білорусія вже не мали.

На козаків шляхта сипала різні обвинувачення, називаючи їх бродягами, грабіжниками і т. п. Але український народ справедливо бачив в козаках своїх кращих синів, які продовжували героїчні традиції рідного краю. Недаром в знаменитій "Протестації" 1621 року київський митрополит Іов Борецький писав про козаків: "Вони — плем'я Іафетове з того славного руського народу, який воював на Чорному морі і в землі Грецькій. Це військо з того покоління, яке при руському князеві Олегові в своїх моноксилах по морю і по землі, приставивши колеса до човнів, плавало і Константинополь штурмувало. . . В той час, як інші воюють на словах і розмовах, козаки воюють ділом".

В 1621 році велика турецька армія на чолі з самим султаном Османом рушила на Польщу і Україну. В боях під Хотином 40-тисячне козацьке військо, на чолі з гетьманом Сагайдачним, витримало на собі головний тягар боротьби з турецькою армією і вкрило себе невмирущою славою. Султан змушений був відмовитись від плану завоювання Польщі й України.

Але не зважаючи на цю роль козацтва в Хотинському поході, польський уряд продовжував свою агресивну політику на Україні. В цих умовах українці все більше звертали свої надії в бік Росії.

В першій чверті XVII століття українсько-російські зв'язки все більше міцніли. Особливо міцними були вони між козаками запорізькими і донськими. Чимало запорожців перебувало майже постійно на Дону, а донців на Запоріжжі. Запоріжці і донці не раз робили спільні походи проти турків і татар.

В ці часи зростає прагнення українського народу до об'єднання з народом російським. В 1620 р. посольство Сагайдачного в Москві пропонувало російському урядові прийняти до себе на службу ук-

раїнських козаків. В 1622 і 1624—1625 р.р. представники українського духівництва ставлять в Москві питання про приєднання України до Росії.

Зростання козацької сили, постійна боротьба проти польської шляхти, прагнення до об'єднання з Росією привели до того, що в 1625 році велика польська армія на чолі з гетьманом С. Конецпольським рушила на Україну, щоб приборкати козацтво. Після упертих, героїчних боїв козаки мусили пристати на так званий Куруківський трактат (від Курукового озера, біля Кременчуга). За цим трактатом, кількість реєстрових козаків не повинна була перевищувати шести тисяч, решта мусила бути виключена з реєстру.

Королівський уряд вважав Куруківський трактат великою перемогою. Після цього польсько-шляхетський гніт на Україні ще більше посилився. Панщина доходить до 4—5 днів на тиждень. Зростають і інші форми експлуатації. Маєтки магнатів досягають величезних розмірів. Майже вся Полтавщина належала магнатові Єремії Вишневецькому, який мав тут під своєю владою коло 40,000 селянських дворів; його власністю були міста: Полтава, Лубни, Прилуки, Хорол, Ічня, Пирятин, Лохвиця та інші.

Після Куруківського трактату король Сигізмунд III, спираючись на частину української шляхти і декого з вищого православного духівництва, знов задумав примусити православних перейти в унію. Але ж скликані з приводу цього в Києві у 1628 і 1629 роках церковні собори не дали бажаних для загарбників результатів. Населення України, зокрема міщани Києва і козаки, рішуче виступило проти цих спроб.

В 1630 р. на Україні спалахнуло нове повстання, очолене Тарасом Федоровичем, який скарав на смерть гетьмана Г. Чорного, прихильника окупантів. В плани повстанців входило приєднання України до Росії. Бої під Переяславом закінчились 22 травня розгромом польсько-шляхетської армії. Цю перемогу Тарас Шевченко оспівав у своєму знаменитому творі "Тарасова ніч".

Щоб зменшити невдоволення серед українців і білорусів, польський уряд в 1638 р. мусив затвердити так звані "Статті для заспокоєння руського народу", за якими була визнана православна церковна ієрархія. Київським православним митрополитом був обраний Петро Могила.

Проте, польські пани й католицьке духівництво не відмовились від своїх планів остаточного поневолення України. Національно-релігійне пригноблення українського народу посилювалось.

Щоб перешкодити втіканню українського люду на Запоріжжя, в 1635 році біля першого Дніпровського порога була збудована фортеця Кодак. Але в тому ж році запорожці на чолі з Іваном Сулимою взяли її штурмом і гарнізон, що складався з найманих німців, знищили.

В 1637—1638 роках велике повстання знов охопило Україну. На чолі повстанців стояли Павло Бут (Павлюк), Яків Острянин, Дмитро Гуня. Це повстання набрало такого розмаху, що керманич польського війська на Україні, гетьман М. Потоцький зазначив, що якби карати всіх причетних до повстання, то довелося б знищити все населення Подніпров'я і Задніпров'я. І під час цього повстання, як і раніше, в плани повстанців входило приєднання України до Росії. Повстанці бились з надзвичайною мужністю і презирством до смерті. Війська польської шляхти зазнали тяжких втрат. Особливо багато загинуло найманих німців, які в лавах польського війська билися проти козаків під Кумейком (в грудні 1637 р.) і під Голтвою (в квітні 1638 р.). Український літописець-сучасник каже, що тоді повстанці „німців, як мух, били".

Кількісна перевага польського війська, краще його озброєння, слаба організованість повстанців, зрада частини реєстровців та їх старшини, а також те, що багато українських козаків у ці часи воювали разом з донцями проти турків і татар, тому й не могли, як і донці, взяти участь у повстанні, — все це й обумовило поразку повстань 1637—1638 р.р.

Після придушення цих виступів польський уряд запровадив так звану ординацію 1638 року, за якою козацьке самоуправління було зведене майже на нівець; в Запорізькій Січі розташувався урядовий гарнізон. Кодацька фортеця була відбудована німецьким інженером Геткантом.

Але український народ не склав своєї зброї. Для боротьби проти польських панів він шукав допомоги у російського народу. Багато українців переселялось на землі Російської держави, зокрема на Слободську Україну. В 1626, 1627, 1630, 1632, 1637 р.р. серед українців все висувається питання про приєднання України до Росії. Чимало українців ставало на російську військову службу навіть до таких далеких від України міст, як Казань, Свіяжськ, Тобольськ, Нарим. Між донцями й запорожцями існував воєнний оборонний союз для боротьби проти турків і татар. В 1637 році донські і запорізькі загони взяли Азов і потім кілька років спільно обороняли його проти багатотисячної ворожої армії.

Національно-визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетських окупантів 1648—1654 р.р. Приєднання України до Росії. Після поразки повстань 1637—1638 р.р. гніт польсько-шляхетських окупантів на Україні став просто нестерпним. Здавалося, що український народ мусить загинути, втратити свою народність, культуру, мову і віру.

Але великий народ не скорився окупантам, а знов знайшов у собі сили для повстання. В 1648 році вибухла національно-визвольна, справедлива війна українського народу, на чолі якої став великий

патріот своєї батьківщини, козацький сотник Богдан Хмельницький (народився в кінці XVI ст.), представник кращої частини козацької старшини, прогресивний діяч свого часу.

В кінці 1647 року Богдан Хмельницький з кількома десятками своїх однодумців рушив на низ Дніпра і почав там організовувати повстання. В січні 1648 року Хмельницький вигнав з Запорізької Січі урядовий гарнізон і був проголошений повстанцями гетьманом. В лютому він склав воєнний союз з кримським ханом Іслам-Гиреєм III. Польському гетьманові М. Потоцькому Богдан Хмельницький пред'явив ультиматум, щоб польське військо залишило Україну.

У квітні почалися активні воєнні дії. Український народ з перших днів війни виявив надзвичайну мужність, презирство до смерті, відвагу, винахідливість. Реєстрові козаки, яких польський уряд хотів використати проти повстанців, також повстали, перебили прихильну до окупантів старшину і приєдналися до Хмельницького. 6 травня під Жовтими Водами Хмельницький розгромив велике передове військо окупантів, яке налічувало кілька тисяч чоловік. Через кілька днів частини Хмельницького під Корсунем зустрілися з головною польською армією. Один козак навмисне потрапив у полон до ворога і там під тортурами дав перебільшені звістки про кількість військ Хмельницького; керманичі польської армії в зв'язку з цим вирішили відступити від Корсуня. Козак Зарудний, який мав бути провідником цього війська, сповістив Хмельницького про шлях відходу поляків. Битва під Корсунем 16 травня кінчилась повним розгромом польської армії.

Після цієї блискучої перемоги, повстання проти окупантів з страшенною силою охопило все Подніпров'я і перекинулось в Галичину. Скрізь повставав народ, об'єднувався в загони, громив окупантів і їхніх посібників, вливався в частини Хмельницького. Ніякі мури, ніякі фортеці не могли врятувати гнобителів від народного гніву. На допомогу повстанцям прибували загони українців з Північної Буковини і Бесарабії.

Серед проводирів повстанців особливо виділявся в ті часи один з найближчих помічників Богдана Хмельницького — черкаський полковник Максим Кривонос, який в народній пам'яті зберігся під іменем Перебийноса. В липні Кривонос під Константиновом (на Волині) завдав тяжкої поразки багатотисячному війську, очолюваному одним з найкращих польських полководців, магнатом Єремією Вишневецьким.

Після перемог під Жовтими Водами та Корсунем Хмельницький проводив організацію війська для дальшої боротьби і почав відповідно до народних прагнень зносини з російським урядом про приєднання України до Росії.

13 вересня під Пилявцями (на північній Волині) Хмельницький дав генеральний бій знов організованій величезній польській армії.

Весь день кипіла битва. Сам Богдан на коні носився серед лав своїх бійців, збуджуючи в них бойовий дух. Нарешті, мужність українців і военний хист Хмельницького здобули перемогу; польська армія мусила відступити до свого табору, а вночі в безладді втекла.

Вісім тисяч добірної німецької піхоти, яка була в армії окупантів, намагались під час відступу вчинити опір українському війську, але були ущент розгромлені; лише коло сотні цих найммтів-грабіжників устигли врятуватися втечею, — решта ж була знищена.

Після цього Хмельницький зробив переможний похід під Львів і Замостя і в кінці 1648 року повернувся на Подніпров'я, до Киева, де був урочисто зустрінутий народом. В ці ж часи відбувались повстання проти шляхти в Білорусії і Польщі, при чому повстанці діяли в контакті з Хмельницьким.

Повернувшись на Подніпров'я, Хмельницький готується до дальшої війни. Він шле до Москви одно за другим посольства для переговорів про спільну війну з польськими панами і про приеднання України до Росії. Посланцям польського короля Яна-Казиміра III Хмельницький дае рішучу відсіч на їх спроби одірвати козаків од селян, направити українське військо на зовнішню війну. Більше того, Хмельницький під час цих переговорів (в лютому 1649 р., в Переяславі) ставить питання про возз'єднання українського народу в українській державі, в яку мають увійти і західно-українські землі з містами: Львів, Холм, Галич.

В 1649 році війна набула ще ширшого розмаху. Відповідно до настроїв українського народу, гетьман заявив королівському послу, що в цій війні "стіна з стіною вдариться, одна впаде, друга зостанеться".

Керманичі польсько-шляхетського війська скаржились, що від полонених українців не можна добитися правди ніякими жорстокими муками.

Війна ішла переможно для України, але зрада кримського хана зірвала в цей час справу визволення українського народу. Коли у серпні військо Яна-Казиміра було під Зборовом розгромлене і оточене з усіх боків, Іслам-Гирей III, одержавши від короля гроші і дозвіл брати в полон українців, не тільки уклав угоду з Яном-Казиміром, але, погружуючи разом з поляками воювати Україну, примусив Хмельницького замиритися. Хоч за Зборовською угодою кількість реестрових козаків була збільшена до сорока тисяч, але ж польська шляхта дістала право повертатися на Україну в свої маетки, а влада гетьмана Хмельницького обмежувалась лише Київщиною, Чернігівщиною і Брацлавщиною.

Ця невдача не зламала волі українського народу. В кінці 1649 і весь 1650 рік на Україні палахкотіли повстання проти окупантів. З проводирів цих повстань особливо уславився народний герой, брацлавський полковник Данило Нечай. Хмельницький, готуючись до но-

вої війни, разом з тим продовжує переговори про приєднання України до Росії.

На початку 1651 року польсько-шляхетське військо, без оголошення війни, рушило на Україну і несподівано напало в Красному (на Поділлі) на козаків Нечая. Нечай загинув у бою смертю героя. Після цього військо окупантів кинулось під Вінницю, яку захищав народний герой, полковник Іван Богун. Майже два тижні тривали бої, які нарешті закінчились повним розгромом ворога. В ці ж часи біля Кракова, на Підгір'ї, вибухло повстання селян проти шляхти; на чолі селян стояв Костка Наперський, який діяв у контакті з Хмельницьким.

18—20 червня відбулась битва під Берестечком. 20-го, в день рішучого бою, кримський хан, не витримавши огню польської артилерії, не тільки залишив з татарами поле битви, а й затримав у себе в полоні Хмельницького. Оточене з усіх боків козацьке військо хоробро оборонялось кілька днів. Нарешті, Богуну вдалося ціною великих втрат вивести козаків з оточення через непрохідні болота. В цей же час на Чернігівщині, під Ріпками, інше козацьке військо на чолі з полковником Мартином Небабою теж зазнало поразки. Програвши битву, мужній Небаба зійшов з коня і оборонявся піший. Коли його поранили в праву руку, він узяв шаблю в ліву руку і так бився, поки не загинув.

Визволившись з полону, Богдан Хмельницький знов організував боротьбу проти військ окупантів, які посувалися до серця України — Києва. Найближчим помічником гетьмана був Богун. Український народ вів партизанську боротьбу, нищив свої села й міста, щоб вони не дістались ворогові, мужньо захищав кожну п'ядь рідної землі. Коли польське військо захопило Київ, міщани, з наказу Хмельницького, запалили місто, щоб викурити з нього ворога. Під тиском опору окупанти мусили відмовитися від свого плану повного поневолення України. У вересні під Білою Церквою була укладена тяжка для України угода, за якою кількість реєстрових козаків зменшувалась до двадцяти тисяч, шляхта мала право повертатися на Україну, і влада Хмельницького обмежувалась однією Київщиною.

В кінці 1651 і на початку 1652 року на Україні продовжувалась боротьба проти окупантів. Скрізь вибухали повстання.

В цей же час збільшується й переселення з Правобережжя та Лівобережжя на Слобідську Україну, де згодом виникають міста Острогожськ, Харків, Суми та інші.

Хмельницький з невтомною енергією готував нову боротьбу проти окупантів. Нарешті, 21—22 травня 1652 року в битві під Батогом (Поділля), великий гетьман розгромив і знищив польсько-шляхетську армію; кілька тисяч найманої німецької піхоти цієї армії були знищені до одного чоловіка. Перемога під Батогом звільнила Подніпров'я і Київ, "место столечное" України, від влади окупантів.

Війна не припинялась і на протязі 1652—1653 року. Весь час Хмельницький вів переговори з російським урядом про приєднання України до Росії. Спроби Яна-Казиміра підкорити Україну зазнали невдачі, завдяки мужності українського народу і военним талантам Хмельницького та його найближчих помічників, серед яких чільне місце належало Івану Богуну.

Уже шостий рік тривала війна за незалежність, честь, свободу батьківщини, десятки тисяч українців уже поклали свої молодецькі голови за Україну, тисячі загинули від пошестей, багато міст і сіл було сплюндровано, не видно було кінця війні, але дух великого українського народу лишився незламним. Захоплений в 1653 році поляками в полон, козацький сотник з гордістю казав, що на Україні "одно серце і одна воля у всіх" — воювати до того, поки або всім загинути, або винищити до ноги всіх ворогів.

Син Богдана Хмельницького Тиміш восени 1653 року, під час военних дій в Молдавії, був тяжко поранений і помер. Коли старому гетьманові стало відомо про смерть Тимоша, він, за словами сучасника, дуже засмутився, але разом з тим і радів, що син його не потрапив живим в руки ворогів.

В кінці 1653 року Хмельницький оточив королівську армію під Жванцем, але й тут зрада хана Іслам-Гирея, який знову уклав сепаратну угоду з королем, урятувала польське військо від знищення.

Тепер прийшов час, коли перед російським урядом, відносини якого з Польщею загострились, стало нарешті питання про необхідність приєднання України до Росії. Першого жовтня 1653 року земський собор у Москві ухвалив прийняти Україну під владу царя. 8 січня 1654 року на загальнонародній раді в Переяславі український народ в урочистій обстановці схвалив приєднання України до Росії; це означало об'єднання двох братських єдинокровних народів, щоб, як гукав народ на раді: "Ми во веки вси едино были".

Оцінюючи цю подію, треба пам'ятати, що Україна приєднувалася тоді до Росії царської, де влада була в руках царизму, диктатури поміщиків-кріпосників. Царат гнобив основні маси російського народу і накладав колоніальний гніт на інші залежні від нього народи. Таку політику царат став провадити і по відношенню до України. Але в тодішніх конкретних історичних умовах перехід під владу царя був для України меншим лихом. Цим актом український народ урятувався від небезпеки бути поглинутим панською Польщею і султанською Туреччиною.

Після приєднання до Росії зв'язки українського і російського народів стали ще тісніші. Об'єднаними силами обидва великі народи боролись проти загальних експлуататорів (поміщиків, буржуазії), спільно обидва народи відбивали напад різних іноземних загарбників на землі нашої батьківщини.

В часи національно-визвольної війни оформилась і зміцніла ук-

раїнська держава, в склад якої входила більшість земель України.

Українська держава являла собою республіку козаків, яка з 1654 р. перебувала в васальній залежності від Росії. Повноправним станом на Україні вважалось козацтво. Воно було звільнене від державних податків і повинностей, крім військової, яку козацтво відбувало на власний кошт. Фактично пануючим класом в цій державі були феодали: козацька старшина, шляхта. На чолі держави стояв виборний гетьман. Україна поділялась на так звані полки, які були одночасно адміністративно-територіальними й військовими одиницями, з центром у великому місті, і поділялись на сотні. Кожний полк очолював полковник, а сотню — сотник.

Користуючись своєю владою, старшина почала наступ на народні маси. Визволившись від тяжкої польсько-шляхетської неволі, селянство тепер повинно було боротися проти старшини, яка намагалась відновити феодально-кріпосницькі порядки.

Культурний рух на Україні в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. Шістнадцяте століття і перша половина сімнадцятого в історії України характеризуються піднесенням культурного руху. Цьому сприяли такі обставини: процес перетворення української народності в націю, що почався на основі посилення обміну і зростання зв'язків між землями України; культурний рух на Заході; боротьба українського народу проти шляхетської Польщі.

В 70—80 роках XVI ст. культурний рух охоплює частину української православної шляхти і особливо заможне міщанство. Ці верстви почали посилено розвивати свою культуру для боротьби з польсько-шляхетським, латино-католицьким наступом. На початку XVII ст. в культурний рух втягуються козацька старшина і козацтво. В міру спольщення української шляхти роль козацтва і міщанства в культурному розвитку України ставала дедалі більшою.

Одним з найважливіших моментів культурного розвитку України в цей період було посилення впливу народної мови в літературі, що стало головною передумовою розвитку української національної мови і культури.

Величезне значення для культурного піднесення на Україні в XVI і в першій половині XVII ст. мав розвиток книгодрукування. Основоположником книгодрукування на Україні був знаменитий московський першодрукар Іван Федоров, який у 1573 р. заснував першу на Україні друкарню в Львові. В 1574 р. з друкарні Федорова вийшов "Апостол" — перша друкована книга на Україні. Потім Федоров заснував друкарню в Острозі і надрукував у 1580—1581 р.р. церковно-слов'янською мовою Острозьку біблію, що була видатним культурним явищем для всього слов'янського світу.

Після цього друкарні почали виникати і в інших містах України — в Луцьку, Києві, Чернігові. Найбільш інтенсивну діяльність роз-

горнула друкарня при Києво-Печерському манастирі, заснована архімандритом Єлисеєм Плетенецьким коло 1615—1616 р.р. Києво-Печерський манастир став центром гравірувального мистецтва для всіх східно-слов'янських народів.

Заснування друкарень відіграло велику роль у виникненні культурних центрів на Україні. Навколо друкарень збирались культурні сили. Відкривались школи. Таким культурним центром на Україні в 70-х роках XVI ст. став Острог. Другим культурним центром на Україні в кінці XVI століття був Львів. Тут при заснованій братством школі та друкарні зібрались значні культурні сили. В першій чверті XVII ст. культурним центром України став Київ. Спираючись на підтримку козацтва, Київське братство і Києво-Печерський манастир розгортають широку культурну діяльність. Значення Києва, як культурного центра на Україні, остаточно утверджується в 30-х роках XVII ст. в часи митрополита Петра Могили.

Одним з головних показників культурного піднесення на Україні в цей період є поширення освіти, шкільної справи. В другій половині XVI і в першій половині XVII ст. на Україні появляється багато шкіл — протестанських, католицько-єзуїтських, уніатських і православних. Перша православна школа західно-европейського типу була відкрита в Острозі в 70-х роках XVI ст. князем Константином Острозьким. Ця школа проіснувала до 1608 р. Вихованцем Острозької школи був Мелетій Смотрицький, який склав знамениту "Слов'янську граматику" (1619), що довго була підручником в школах України, Росії і Білорусії.

Більш активну діяльність, ніж магнати, в справі розвитку шкіл і поширення освіти на Україні розгорнули братства, в першу чергу, братство львівське з його школою. В постановці навчальної справи львівська братська школа була зразком для інших братських шкіл.

Школа при братстві в Києві була заснована в 1615 р. Проіснувала вона до 1631 р., коли Петро Могила, що був тоді архімандритом Києво-Печерського манастиря, за згодою братства, об'єднав Печерську школу з братською. Це об'єднання поклало початок Києво-Могилянській колегії.

Польський уряд утискував православні школи і обмежував їх в правах, всіма засобами намагаючись затримати їх на рівні нижчих або середніх шкіл.

Визвольна війна українського народу 1648—1654 р.р., що поклала край пануванню шляхетської Польщі на значній частині України, сприяла піднесенню культурного життя, зокрема поширенню освіти серед українських народних мас. За словами араба Павла Алепського, який побував на Україні в 50-х роках XVII ст., серед українців було багато письменних, при чому письменність була надзвичайно поширена не лише серед чоловіків, а й дружин та дочок козацьких.

В XVI та в першій половині XVII ст. спостерігалося піднесення і в галузі літературної творчості. Воно виявилось перш за все у великій полемічній літературі, скерованій проти унії і католицизму ("Апокрисис", "Пересторога", "Плач" Мелетія Смотрицького, "Палінодія" Захарія Копистенського і ін.). Видатне місце в полемічній літературі займають писання знаменитого українського публіциста монаха Івана Вишенського (кінець XVI і початок XVII ст.). В своїх творах Вишенський виступає не тільки борцем проти унії і католицизму, а й захисником інтересів народних мас, борцем проти соціального гніту.

Розвивалась і художня література. Появились нові літературні жанри — шкільна поезія (вірш) і шкільна драма. Головним змістом цього віршування була, зокрема, похвала високопоставленим особам. Сюжети шкільних драм були релігійного характеру.

Разом з шкільною драмою зароджується і побутова комедія в формі інтермедій, тобто веселих сцен з життя народу; їх показували в антрактах драм, щоб розважити глядача.

З шкільною драмою зв'язана також поява на Україні в цей період вертепу (лялькового театру), вертепної драми. Вертепна драма, як і шкільна, складалась з двох частин — релігійних сцен, які показували на верхньому поверсі ящика (вертепу), і побутових, забавних, з життя народу — на нижньому поверсі.

Художня проза на Україні в цей період представлена оригінальними і західно-европейськими, перекладними творами в місцевій обробці (рицарські романи, французські фабльо, переклади деяких новел і ін.).

Особливо посилено в XVI—XVII ст. на Україні розвивається фольклор. Саме в цю епоху зароджується і розцвітає новий фольклорний жанр, героїчний козацький епос — думи та історичні пісні, які оспівують боротьбу українського народу проти турків, татар і польських панів і являють видатне явище в світовій поезії.

Одночасно розвивалося й українське літописання. Появляються такі літописи, як Львівський руський (1498—1649), літопис Густинського манастиря (1600—1641), Хмельницький літопис (1636—1650) і ін. Ці літописи містять, головним чином, записи, які малюють боротьбу українського народу проти його ворогів.

В другій половині XVI і в першій половині XVII століття на розвиток мистецтва України значно впливала Західна Європа.

В живопису, порівняно з попередньою епохою, велике місце починають займати побут, портрет, пейзаж. Особливо поширені були зображення козака-бандуриста "Мамая" з різними побутовими сценами. Появляються портрети гетьманів, зображення военних походів і т. п. Павло Алепський відмічає високу майстерність козацьких живописців.

В XVI—XVII ст. на Україні поширюється архітектура в стилі ренесансу. Чудовими пам'ятками цієї архітектури є будинок Львівського багатого купця Корнякта (1590 р.) і церква Богдана Хмельницького в Суботові, збудована в середині XVII ст. Починаючи з XVII ст., на Україні поширюється стиль барокко.

Загальним піднесенням характеризується і музична творчість українського народу в XVII столітті. Появляються нові церковні "розспіви": грецький, київський, болгарський. Одночасно поширюється багатоголосий спів (партесний) за зразком західної музики. Спів і музика були досить поширені в народі. Існували музикантські цехи. Як музичні інструменти згадуються кобзи, бандури, скрипки та інші.

В цілому культура України в першій половині XVII ст., не зважаючи на польсько-шляхетське панування, досягла порівняно високого розвитку і займала одно з перших місць серед культур слов'янських народів. Вона розвивалась в запеклій боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі і відіграла велику роль в цій боротьбі. Зазнаючи на собі впливу Заходу, культура України в цей період розвивалась в тісному зв'язку з культурою Білорусії і Росії. Україна і Білорусія були одним з важливих джерел культурного впливу в Росії. Чимало освічених українців стало переселятися в Росію і сприяло поширенню там освіти, науки. Одночасно підтримувались культурні зв'язки з Молдавією, Болгарією, Сербією, Афоном. Культурне піднесення першої половини XVII ст. мало величезне значення для дальшого розвитку української національної культури.

РОЗДІЛ VI

УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII І В XVIII СТОЛІТТІ

Боротьба України і Росії проти наступу шляхетської Польщі і султанської Туреччини (1654—1688 р.р.). Звільненням основної частини українських земель спід влади польсько-шляхетських окупантів і приєднанням України до Росії боротьба українського народу за свою незалежність ще далеко не була закінчена. Перед ним ще стояло величезне завдання возз'єднання в єдиній українській державі всіх українських земель і в тому числі тих, що залишались під владою Польщі.

Після приєднання України до Росії польський король Ян-Казимір III уклав союз з кримським ханом Махмет-Гиреєм для дальшої війни проти Росії і України. На протязі 1654—1655 р.р. російсько-українське військо після впертих боїв відвоювало у окупантів Білорусію і Смоленщину, завдавши жорстоких поразок ворожим силам.

На початку 1655 року на Уманщині, біля Охматова, польсько-татарська армія напала на російсько-українське військо і хотіла його знищити. Кілька днів точився упертий бій, але російсько-українське військо, завдяки мужності бійців та воєнним талантам Хмельницького і Богуна, пробилося через величезну ворожу армію. Восени того ж року Хмельницький зробив похід для визволення західно-українських земель. Але наступ великої татарської армії перешкодив його заходам.

Останні роки життя Хмельницького були присвячені зміцненню зв'язків України і Росії і визволенню спід влади окупантів західно-українських земель. 27 липня 1657 року великий гетьман помер. Народний герой Богдан Хмельницький ввійшов у нашу історію як великий патріот, як борець за національну незалежність, за об'єднання українського народу з народом російським, як борець за возз'єднання українського народу в українській державі, як талановитий полководець, як видатний державний діяч свого часу.

Після смерті Хмельницького частина вищої козацької старшини добилась того, що гетьманом став І. Виговський. Він провадив політику, що відповідала інтересам не основної маси українського народу, а лише тієї частини козацької старшини, української шляхти і ви-

щого духівництва, яким були більш до вподоби польсько-шляхетські порядки. Виговський розпочав переговори з Яном-Казиміром про повернення України під владу шляхетської Польщі.

Ця політика Виговського і його прибічників викликала велике незадоволення на Україні. Проти Виговського почались повстання. На чолі повстанців стояли Яків Барабаш, Іван Донець, полтавський полковник Мартин Пушкар. З допомогою татар Виговський в кінці травня 1658 року розгромив повстанців. Пушкар загинув у бою. Виговський 6 вересня 1658 року уклав під Гадячем угоду з польським урядом про підкорення України шляхетській Польщі.

Знов шляхта посунула на Україну. Виговському, при допомозі своїх спільників, удалось навіть розгромити в кінці червня 1659 року під Конотопом російське військо і українських повстанців. Але уже в серпні того ж року на Україні спалахнуло проти Виговського загально-народне повстання, організоване Іваном Богуном і запорізьким кошовим Іваном Сірком. Виговський був скинутий з гетьманства. Гетьманом став син Богдана Хмельницького — Юрій. Було підтверджено приєднання України до Росії.

В 1660 р. війна Росії і України з Польщею почалася знов. Восени цього року під Чудновом польсько-татарське військо розбило російське військо, а згодом гетьман Юрій Хмельницький, під впливом частини старшини — прихильників шляхетської Польщі, уклав угоду про підкорення України Польщі.

Проте, польській шляхті вдалося підкорити собі лише Правобережжя. Лівобережна Україна й Київ, з допомогою російського війська, відбились від ворожої навали.

На Правобережжі знов запанував тяжкий польсько-шляхетській гніт. Пани знов поверталися до маєтків і утискували українців. Народний герой Богун був ув'язнений в Марієнбурзьку фортецю.

На початку 1663 року гетьманом Правобережжя став слухняний агент польського уряду П. Тетеря. Він вирішив використати в своїх інтересах Богуна і добився звільнення останнього з в'язниці. Але ув'язнення не зламало залізної волі Богуна. Він залишився вірним сином своєї батьківщини, непримиримим ворогом польсько-шляхетських окупантів, борцем за об'єднання українського народа з народом російським. Повернувшись на Україну, Богун підняв нове повстання проти польсько-шляхетської влади. Це повстання почалося літом 1663 року в районі Паволочі. Хоч воно й було розгромлене, але ватажок його Попович, не зважаючи на тяжкі муки, не видав організаторів повстання.

В кінці 1663 року Ян-Казимір почав новий великий, але невдалий похід на Лівобережжя й Росію. Український і російський народи мужньо захищались проти навали загарбників. Польське військо не могло захопити жодного великого міста. Облога Глухова (січень

1664 року) закінчилася невдачею. Гетьман Тетеря прилучив до війська короля частини своїх козаків на чолі з Богуном, але останній, як і його козаки, не тільки не допомагали загарбникам, а, навпаки, під час облоги Глухова інформували обложених про плани ворогів. Богун зв'язався з керманичами російського війська і виробив план повного знищення окупантів. Випадково це було викрито, і хоробрий Богун був розстріляний під Новгород-Сіверським.

В лютому 1664 року армія Яна-Казиміра була на Лівобережжі (на Десні) розгромлена російсько-українським військом і мусила в безладді відступити з України. Крім того, на Правобережжі почалось повстання проти польських панів. Як доносив королю добре поінформований Тетеря, населення Правобережжя боролось за приєднання до Росії. З повстанських ватажків особливо виділялись Сулимка і Варениця. Лише з допомогою татарських частин, в потоках крові було придушене це повстання.

Український народ з надзвичайною мужністю, з повним презирством до смерті провадив боротьбу проти загарбників. Коли, наприклад, в кінці 1654 року польське військо захопило Бушу (Поділля), то жителі міста кидалися в огонь, в колодязі, убивали один одного, щоб тільки не потрапити в руки ворогів. Жінка сотника Зависного сіла на бочку з порохом і сама підпалила її. В 1664 році в полон попав козацький сотник Нужний; його засудили до повішення, але він попросив посадити його на палю (найжорстокіша смертна кара), заявивши: "Такою ж смертю і мій батько помер".

В цей же час загострюється класова боротьба на Лівобережній Україні і посилюється колоніальний наступ російського царизму на Україну. Козацька старшина, з допомогою царизму, в 50—80 р.р. XVII ст. поступово відновлює феодально-кріпосницьку експлуатацію селян, накладає податки на міщан, утискує рядових козаків.

Селяни, козаки і міська біднота Лівобережжя гадали, що коли їм удасться обрати "свого" гетьмана, то соціальний гніт буде знищений. Але обраний ними гетьманом на "Чорній Раді" (тобто раді, в якій брали участь також селяни й міщани) під Ніжином (червень 1663 р.) хитрий демагог І. Брюховецький (1663—1668 р.р.) почав проводити соціальну політику козацької старшини і допомагав російському царизмові в здійсненні його колоніального наступу на Україну.

Проте, коли в 1668 р. населення Лівобережжя почало повстання проти царських воєвод, то Брюховецький вирішив використати це для того, щоб одірвати Україну від Росії і піддатися Туреччині, але український народ не хотів відриватись від народу російського, не пішов за Брюховецьким. Спроба Брюховецького закінчилась тим, що він був убитий на "Чорній Раді" під Опішнею (червень 1668 року).

На Правобережжі в 1665 році став гетьманом Петро Дорошенко (1665—1676 р.р.). Він вигнав звідти польсько-шляхетських окупан-

тів, але пізніше визнав зверхність турецького султана. За підкорення Правобережжя Туреччині український народ перестав підтримувати Дорошенка. Крім того, на Правобережжі один за другим появлялись інші гетьмани, які орієнтувались то на Крим, то на Польщу. На Лівобережжі гетьманували Дем'ян Многогрішний (1668—1672 р.р.) та Іван Самойлович (1672—1687 р.р.). Українські лівобережні козаки протягом цього часу бились проти загарбників пліч-о-пліч з російськими військами. Походи загарбників привели до великого спустошення Правобережної України. Багато селян і козаків переселялось звідтіля на Лівобережжя та Слобожанщину.

В цей час селянам Росії теж жилось дуже погано. Часто російські та українські селяни й козаки виступали спільно проти поміщиків. З таких моментів треба відзначити повстання Степана Разіна (1670—1671 р.р.). Воно почалося в Росії, а потім перекинулось на Україну, зокрема на Харківщину. У війську Разіна було багато українців. На Україні з керівників повстанців особливо виділявся Іван Дзиковський та Олексій Хромий, більш відомий під ім'ям "Леско Черкашенин" (тобто українець), який був "названим братом" Степана Разіна. Царизм і козацька старшина придушили повстання.

Тим часом боротьба за Україну продовжувалась. В 1672 році велика турецька армія захопила Кам'янець-Подільський і західне Поділля. Польща відмовилась від цих земель на користь Туреччини. Після цього Туреччина почала наступ і на інші землі України. Багато років тривала боротьба з наступом Туреччини. Особливе місце в цій боротьбі займають так звані Чигиринські походи 1677—1678 р.р. Хоч турецькій армії після впертих боїв удалося взяти й зруйнувати Чигирин, але завдяки мужньому опорові українського і російського війська Туреччина мусила відмовитись від своїх планів підкорення цілої України. В 1681 році між Росією і Туреччиною була укладена угода, за якою Туреччина відмовилась від претензій на Київ і Лівобережжя. В 1667 році між Росією і Польщею було підписано перемир'я в Андрусові, а в 1686 році — "вічний мир", за яким Лівобережжя і Київ (Гетьманщина), а також Запоріжжя лишилися під зверхністю Росії, а інші землі України, крім західного Поділля з Кам'янцем, лишилися під владою Польщі. Гетьманський уряд Лівобережної України, відбиваючи настрій народних мас, не погоджувався, протестував проти того, щоб Правобережна Україна й західно-українські землі залишались під владою Польщі. Навпаки, український уряд настоював перед російським урядом, аби не лише Правобережжя, але й західно-українські землі з містами Львовом, Перемишлем і іншими були відвойовані від окупантів.

Північна Буковина та Бесарабія були, як і раніше, під владою Молдавського господаря і Туреччини. Закарпатська Україна лишилась під гнітом Угорщини.

Лівобережна Україна в кінці XVII і на початку XVIII століття. Слідом за підписанням "вічного миру" між Росією і Польщею, в 1686 р. була утворена "Священна Ліга" — антитурецька коаліція європейських держав (Росія, Польща, Австрія, Венеція). Російська армія повинна була діяти проти васала Туреччини — Кримського хана. Однак, обидва походи російсько-українського війська проти Криму (1687 і 1689 р.р.) були невдалі. Невдоволена самовладним гетьманом Самойловичем, козацька старшина під час першого кримського походу скинула його з гетьманства.

В липні 1687 року гетьманом був обраний генеральний осавул Іван Мазепа, шляхтич з походження, своїм вихованням і світоглядом тісно зв'язаний з шляхетською Польщею.

Козацьке військо взяло участь в першій визначній події зовнішньої політики Петра І — азовських походах. Українські козаки відіграли велику роль у взятті фортеці Казікермен (1695) і в штурмі Азова (в липні 1696).

Проте, сил однієї Росії для боротьби з Туреччиною було замало, тим паче, що Австрія і Польща уклали з нею сепаратні угоди. Це примусило Росію також припинити воєнні дії і підписати мир з Туреччиною (1700 р.).

В кінці XVII століття на Лівобережжі продовжують розвиватися феодально-кріпосницькі відносини. Козацька старшина прагнула збільшити своє землеволодіння, насамперед, шляхом одержання від гетьманів універсалів на села з фонду так званих "вільних військових земель". Гетьман Мазепа роздав старшині і манастирям до тисячі таких універсалів.

Не задовольняючись цими дарами, старшина ще й скуповувала селянські та козацькі землі і захоплювала їх примусово.

Серед крупних землевласників Гетьманщини виділяється сам Мазепа, який володів понад 25 тис. дворів з 120 тис. населення. Крупними поміщиками були стародубський полковник М. Міклашевський, генеральний писар В. Кочубей, прилуцький полковник Д. Горленко та інші.

Старшинська верхівка володіла також промисловими закладами, проводила значну торгівлю худобою, горілкою, збіжжям. Чимало прибутків старшина мала від млинарства, гуральництва, будництва (виробництва поташу). В руках старшини були відкупи на індукту (мита з ввізних товарів). Старшина збагачувалась також з оренд на право монопольного продажу горілки, тютюну, дьогтю.

Зростала і політична сила старшини. Протягом десятків років на полкових і сотенних урядах перебувають раз-у-раз особи з однієї і тієї ж родини. Козацька старшина прагнула забезпечити себе тими правами, які мала польська шляхта, і виділитись, таким чином, в привілейований старшинсько-шляхетський стан.

Одночасно з старшиною багатіло також купецтво. Найважливішими торговими центрами Лівобережжя були міста Стародуб, Ніжин, Полтава, Глухів. Вивозили з України прядиво, олію, поташ, ліс, мед, віск; з закордону на Україну ввозились текстильні і металічні вироби, хутра, вина і т. п.

Старшина й купецтво зростали в наслідок експлуатації і розорення народних мас, в першу чергу селянства, яке мало виконувати повинності, давати грошові і натуральні податки. Універсал Мазепи 1701 р. встановлює двохденну панщину на тиждень.

Козацька маса убожіла. Старшина починає поступово притягати козаків до підданських робіт. На часи гетьманування Мазепи припадає перший універсал (1701 р.) про поділ козаків на "виборних", які несли військову службу, і "підпомічників", тобто незаможних, які не могли самостійно відбувати військову службу, а мусили забезпечувати виборних провіантом, фуражом і ін.

Ріст експлуатації і покріпачення приводив до частих народних заворушень на Лівобережжі. Чимало селян утікало на Запоріжжя, Слобожанщину, пониззя Дону. Щоб уникнути зростаючих податків і повинностей, частина селян переходила на становище "підсусідків", відмовляючись від ведення самостійного господарства і живучи в дворі заможного власника. Декому з селян удавалося вписатися до козацьких реєстрів, але старшина рішуче протидіяла цьому. Літом 1687 року піднявся великий рух проти старшини та орендарів на Лівобережжі. Жорстоко розправився Мазепа з повсталими селянами і козаками: ламав руки й ноги, садовив на палі, вішав. Але це не припинило боротьби селян і козаків проти старшини. Побоюючись за цілість своєї особи і маєтків, Мазепа постійно тримав біля себе охорону з російських полків.

Повстання українського народу на Правобережжі в кінці XVII і на початку XVIII ст. Правобережна Україна і Галичина в кінці XVII століття продовжували перебувати під владою Польщі. Становище українського народу тут було значно гірше, ніж на Лівобережжі. Панщина становила 3—4 дні на тиждень, досягаючи в окремих місцевостях 5—6 днів. Крім панщини, селянство було обтяжене різними додатковими роботами. Не задовольняючись цим, польські пани вимагали від підданих численних натуральних данин — десятої частини від збіжжя, льону, конопель, гусей, курей, меду — та грошових податків. Життя селянина цілком залежало від сваволі поміщика.

Тяжка шляхетська неволя поширювалась і на життя міст. Міське самоуправління все більше обмежувалось. Українське міщанство зазнавало різних утисків.

Тяжке становище українського народу погіршувалось жорстоким національно-релігійним гнітом. На початку XVIII століття населення Галичини примушене було прийняти унію. Було заборонено

вживати "руську" мову в діловодстві. Сейм виносить ухвали, які обмежують права українців, наприклад, про заборону їм жити в Камянець-Подільську і займати посади в міському управлінні, виїздити за кордон і т. п.

Пригнічений польськими магнатами, стомлений частими війнами і спустошеннями, український народ на Правобережжі весь час повставав проти шляхетського панування. Видатну роль в цій боротьбі, як і раніше, відіграло козацтво. В 1684 році польський король Ян III, Собеський, був змушений спеціальним універсалом дозволити існування на Правобережжі козацьких полків, щоб мати потрібну військову силу для боротьби з Туреччиною. Серед проводирів цих полків виділяються Семен Палій (Фастівщина), Самусь (Богуславщина), Захар Іскра (Корсунщина).

Найвидатнішим з правобережних козацьких ватажків був Семен Палій (родом з Лівобережжя, з Борзни). Оселившись на Фастівщині, Палій збирає селян та козаків і починає боротьбу проти шляхетської Польщі. Протягом останніх десяти років XVII століття польські війська не один раз намагались розправитися з Палієм і підкорити собі зайняту ним територію. Але козаки відбивали всі напади.

В боротьбі, що розгоралася, Палій шукав підтримки і захисту у Російської держави. Починаючи з 1689 р., він не один раз клопочеться перед царським урядом про приєднання відвойованих ним земель на правобережній Наддніпрянщині до Російської держави. Але російський уряд, зв'язаний з Польщею спільним договором проти Туреччини, не задоволив цього клопотання.

В 1699 році між Польщею і Туреччиною була укладена мирна угода в м. Карловицях; Поділля знов поверталось під владу Польщі. Користуючись миром з Туреччиною, польський уряд почав ліквідацію козацтва на Правобережжі. Польські війська відновили напади на землі, зайняті Палієм.

В свою чергу, Палій вирішив на початку XVIII століття перейти до наступальних дій. Літом 1702 року повстання вибухло на Брацлавщині і на Поділлі, перекинулося на Київщину. Козацько-селянські загони нападали на поміщицькі маєтки, захоплювали майно і вбивали шляхтичів. Вслід за цим, у серпні 1702 року, Самусь підняв повстання в Богуславі, перебив гарнізон та урядовців і захопив Корсунь, Лисянку й інші містечка. Стурбований розмахом повстання, польський уряд кинув проти повсталих мас війська на чолі з київським воєводою Й. Потоцьким і полковником Рущицем. Але в середині жовтня 1702 р. козаки розбили польську армію під Бердичевом. Потім було захоплено найважливіший центр польського панування на Правобережжі — Білу Церкву, а також Бар, Межибіж, Немирів. Всюди народ розправлявся з своїми гнобителями — шляхтою, орендарями, католицьким духівництвом. Проте, клопотання Палія про

прийняття відвойованих на Правобережжі земель в російське підданство знов не було задоволено.

Зимою 1702—1703 року велика польська армія на чолі з польським гетьманом А. Сенявським розгромила повстанців на Поділлі і Брацлавщині. З нечуваним звірством розправлявся Сенявський з повсталим народом — садовив на палю, рубав ноги й руки, спалював цілі села. Але шляхта не була спроможна придушити цілком народний рух. В наступному, 1704 році, знов піднялась хвиля козацько-селянських повстань проти польського панування.

Боротьба проти польських панів знайшла свій відгук і на Лівобережжі. Козаки південних полків Лівобережжя почали вбивати старшину і захоплювати її майно. Тоді в повстання активно втрутився гетьман Мазепа. Він давно з ненавистю спостерігав рух, піднятий Палієм, вбачаючи в ньому загрозу для старшинського панування на Лівобережжі. До того ж Мазепа був зв'язаний таємною угодою з польською шляхтою, яка вимагала від нього найшвидшої розправи над Палієм. В кінці липня 1704 року Палій був заарештований Мазепою і відправлений в далеке сибірське заслання. Загони повстанців продовжували боротьбу і далі, але вони були позбавлені хороброго і талановитого керівника.

Північна війна і Полтавська перемога. Початок XVIII століття відкрився важливими подіями в історії Росії і України. В 1700 р. почалась довга війна між Росією, Польщею і Данією, з одного боку, і Швецією — з другого. Росія прагнула повернути собі вихід до Балтійського моря, загарбаний Швецією на початку XVII ст. Боротьба була тяжкою. Добре обучене й озброєне шведське військо, на чолі якого стояв талановитий король Карл XII, швидким ударом примусило Данію скласти зброю і вийти з війни. Відступила і польська армія. Російським військам довелося самим витримати удар сильного ворога в бою під Нарвою 19 листопада 1700 р. Втративши артилерію і чимало людей, російські війська відступили.

Шведський король Карл XII вважав Росію остаточно переможеною. Головні шведські сили рушили в глиб Польщі і за короткий час завдали тяжких ударів польській армії. Була взята Варшава і Краков, польський король Август II зрікся престолу, його місце зайняв шведський ставленик Станіслав Лещинський.

Тим часом Петро I, талановитий державний діяч, взявся за ще більш енергійну перебудову російських озброєних сил. На заводах відливали нові гармати; було переведено кілька нових наборів рекрутів. В російській піхоті введено нову зброю — рушниці з пригвинченими багнетами. В грудні 1701 року російські війська і українські козаки біля селища Ерестфер здобули першу перемогу над шведським військом. В наступні роки було взято кілька шведських фортець, в тому числі такі значні, як Дерпт і Нарва. На відвойованій у

шведів частині Балтійського узбережжя Петро I заснував місто Петербург — майбутню столицю Російської імперії (1703).

Війна всім своїм тягарем лягла на плечі народних мас; десятки тисяч людей гинули в боях, від голоду і пошестей на будівництві нових фортець і міст. В наслідок зростаючого кріпосницького визиску і державних податків становище народу все більше погіршувалось. Це породжувало стихійні повстання проти феодально-кріпосницького гніту. Найвизначнішим з цих рухів було повстання в 1707—1708 р.р. за проводом бахмутського сотника К. Булавіна, яке охопило пониззя Дона, Запоріжжя, частину Слобожанщини і Лівобережжя. Лише в кінці 1708 року цей рух був придушений.

Завдавши нищівного удару Польщі, Карл XII почав новий похід на Росію. Упоєний перемогами, овіяний славою великого полководця, він мріяв про повне поневолення російських земель. Але війна виявила багато труднощів для шведів. Російська армія уникала бою і відходила в глиб країни; шведам довелося діяти в спустошеній місцевості, відчуваючи на собі постійні удари селянських партизанських загонів. В цих обставинах Карл XII відмовився від прямого руху на Москву і повернув на південь. У вересні 1708 року шведські війська вступили на Стародубщину.

Користуючись поворотом Карла XII, Петро I розбив шведську армію генерала Левенгаупта, яка поспішала з Прибалтики на з'єднання з головними шведськими силами. В бою під Лісною (біля м. Пропойська) у вересні 1708 року Левенгаупт втратив дві третини своєї армії (до десяти тисяч чоловік), всю артилерію і великий обоз — шість тисяч возів з провіантом та бойовими припасами для всієї шведської армії. Поразка під Лісною була першим серйозним попередженням шведським загарбникам; вона свідчила про зростаючу бойову силу російських військ.

Тим часом головні шведські сили на чолі з Карлом XII продовжували своє просування на Україну. Тут, на півдні, шведський король гадав з'єднатися з військом турецького султана і кримського хана, які обіцяли виставити йому на допомогу 200-тисячну армію. Крім того, на Україні чекав шведів зрадник — гетьман Мазепа; ще кілька років тому він уклав таємну угоду з шведським королем і Станіславом Лещинським про боротьбу проти Росії, про підкорення всієї України панській Польщі. Під польською зверхністю старшинська верхівка сподівалась краще забезпечити свої інтереси, знайти собі більший простір для визиску й поневолення народних мас.

Але похід на Україну не дав для шведів бажаних результатів; навпаки, становище їх ставало дедалі тяжчим. Туреччина не зважилася виступити проти зміцнілої Російської держави. Мазепа й частина старшинської верхівки, що в жовтні 1708 р. відкрито перейшли на

сторону шведів, привели з собою лише кілька тисяч, переважно найманого, війська.

Російські загони на чолі з О. Меншиковим зруйнували Батурин — укріплену гетьманську резиденцію. Новим гетьманом у листопаді 1708 року був настановлений чернігівський полковник Іван Скоропадський.

Українські козаки й селяни не пішли за ненависним їм Мазепою. Вони хоч і були невдоволені політикою царського уряду на Україні, але не хотіли відриватися від Росії, від братського російського народу і побоювались, щоб знов не попасти під ярмо шляхетської Польщі.

Весь український народ добре пам'ятав тяжке польське панування і наочно бачив руїну та поневолення, що їх несло шведське вторгнення. Населення міст і сіл піднялось на боротьбу проти шведської навали. Численні партизанські загони завдавали ворогові значних втрат. Жителі багатьох містечок і селищ (Гадяч, Веприк, Опішня і ін.) чинили героїчний опір шведським військам.

Деякий успіх шведи мали на Запоріжжі. Запорізькі козаки на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком, невдоволені наступом царського уряду на південь України, приєднались до Карла й Мазепи. За наказом Петра І російські війська зруйнували Запорізьку Січ (у травні 1709 року).

Після зими, що не принесла ніяких успіхів і значно ослабила шведів, Карл XII гадав поліпшити справу штурмом Полтави; ця фортеця прикривала так званий Муравський шлях — важливу військову комунікацію, що сполучала південь з центром Російської держави. Майже два місяці тривала оборона Полтави. Невеликий гарнізон і озброєні жителі (всього коло шести тисяч чоловік) мужньо відбивали атаки 20-тисячного шведського війська.

27 червня 1709 року, на полях під Полтавою, відбувся генеральний бій. Шведські війська, керовані Карлом XII, о 2 годині ранку рушили проти росіян. Зав'язався бій; обидві сторони бились з великим завзяттям і вмінням. Енергійний натиск кінноти Меншикова на лівому крилі, огонь російської артилерії і могутній штиковий удар піхоти примусили шведів відступити, лишивши на полі бою 9 тисяч убитими; 3 тисячі здалося в полон. Решта шведської армії кинулася тікати і теж склала зброю біля м. Переволочної, на Дніпрі.

Полтавська перемога вирішила успішний кінець війни. Хоч Карлу XII і вдалося спровокувати в 1711 році війну між Туреччиною і Росією, це мало позначилося на ході Північної війни. Війна з Туреччиною швидко кінчилася; в тому ж 1711 році Росія уклала угоду з турецьким урядом, втративши лише Азов і зробивши інші незначні поступки.

Україна в другий період Північної війни. Наступ царського уряду на Україну. В 1709—1721 р.р. головні російські сили продовжували успішну боротьбу проти шведів — було взято Ревель, Ригу і зайнято більшу частину Фінляндії. Російський флот розбив у 1714 р. шведський в морському бою біля миса Гангуд (на північному узбережжі Фінської затоки); російські кораблі перейшли Балтійське море і висадили десант на шведському узбережжі. В 1721 році розбита і знесилена Швеція уклала з Росією мир в Ніштадті. Російська держава знов міцно закріпилася на берегах Балтійського моря.

Одночасно з визначними успіхами в Північній війні Петро І проводив важливі реформи в економіці, державному управлінні і культурі Російської держави. Він твердо і послідовно здійснював централізацію державного управління. В 1708 році Росія була поділена на губернії; в 1711 році утворено Сенат — вищий, підлеглий цареві, законодавчий, судовий і виконавчий орган. Старі прикази замінено в 1711 році новими установами — колегіями. З 1721 року Росію оголошено імперією.

Разом з тим вживались заходи до розвитку промисловості і торгівлі, до заснування нових мануфактур — суконних, парусནополотняних і ін. На Україні появляються перші мануфактури — суконна в Путивлі і тютюнова в Охтирці (1719 р.). Збільшують свою діяльність соляні заводи — Бахмутський і Торський. В Донбасі було знайдено кам'яне вугілля.

Становище народних мас на Україні ставало все тяжчим. Реформи Петра І проводилися коштом розорення і загибелі сотень тисяч селян. "Піднесення класу поміщиків, сприяння класові торгівців, який народжувався, і зміцнення національної держави цих класів відбувалось коштом кріпосного селянства, з якого дерли три шкури" (Сталін). Українське селянство і незаможне міське населення, розорене тяжким шведським вторгненням 1708—1709 років, змушене було сплачувати чимало нових податків на утримання розквартированих військ, різні додаткові збори і т. п.

Майже щороку тисячі українців відправлялися на далекі і важкі роботи — будівництво каналів, фортець, міст; чимало з них гинуло від голоду і пошестей. Гетьман Скоропадський провадив політику дальшого закріпачення селян і козаків. Селяни були зобов'язані відбувати панщинні роботи не тільки в сільському господарстві, а й на мануфактурах і лісових промислах. Тягар панщини все більше й більше поширюється на рядове козацтво. В містах незаможне міщанство попадає в залежність від старшини і багатіїв. Гетьманський уряд жорстоко придушує народні повстання, що спалахують на Лівобережжі в 20-х роках XVIII століття (в селах Стародубського полку).

Всі ці роки царський уряд невідступно продовжував політику колоніального наступу на Україну, прагнучи ліквідувати її державну автономію. При гетьмані з 1710 року живуть царські резиденти. На

полковників царська влада подекуди призначає росіян та іноземців. На Україні були розквартировані царські полки. Резиденцію гетьмана перенесено ближче до російських кордонів, у м. Глухів. Видається ряд указів щодо торгівлі й промисловості в інтересах російського поміщицтва і купецтва (дозволялось вивозити сільськогосподарську сировину з України тільки через російські порти, заборонялось ввозити з закордону на Україну деякі промислові вироби і т. п.). Землі на Україні роздаються поміщикам — росіянам (Меншиков, Шереметьєв, Толстой і ін.).

Після закінчення війни з Швецією Петро І завдає ще одного значного удару по автономії України. За царським наказом в 1722 році утворюється Малоросійська колегія з російських штаб-офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим. Ця установа стає органом верховного управління Україною, обмежуючи гетьманську владу.

Після смерті Скоропадського (липень 1722 року) Петро І не дозволив обрати нового гетьмана. Тимчасовим (наказним) гетьманом був призначений чернігівський полковник Павло Полуботок. Спроби старшини добитися відновлення попередніх порядків управління Україною кінчилися невдачею: Полуботок і інші були викликані до Петербурга і там заарештовані. В кінці 1724 року Полуботок помер у в'язниці; керівництво Україною перейшло цілком до рук Малоросійської колегії.

Лівобережна Україна і Запоріжжя в 1720—1760 р.р. Протягом XVIII століття на Лівобережжі продовжує зростати старшинське землеволодіння. Козацько-старшинська верхівка прагне зрівнятися в правах з російським дворянством і утворити групу привілейованого шляхетства.

Становище народних мас чим далі стає все більш і більш тяжким. Одночасно з зростанням панщини йде процес дальшого покріпачення селянства. Переходячи на інше місце, селяни втрачали свою землю, і вона потрапляла до рук поміщиків. Старшина намагалась зовсім припинити селянські переходи. В 60-х роках XVIII століття залишилось лише кілька тисяч вільних селян, а більша частина їх була вже фактично закріпачена.

Розорялось і занепадало рядове козацтво. Поряд із збагаченням старшинської верхівки, сотні й тисячі козаків під тягарем військових робіт та походів втрачають своє самостійне господарство і переходять на становище звичайних селян, або безземельних підсусідків. Зменшувалась і кількість козаків; у 1735 році їх налічувалось лише 20 тисяч чоловік замість 100 тисяч на початку XVIII століття. Серед козацтва відбувається дальше розшарування. В 1734 році всюди введено поділ на "виборних" і "підпомічників".

Народні маси часто виступали проти зростаючого поневолення.

Чимало селян втікало на південь України, до Запорізької Січі, в пониззя Дона.

В управлінні Лівобережною Україною і Слобожанщиною за ці роки відбуваються значні зміни. Зважаючи на загострення відносин з Туреччиною, царський уряд прагнув притягти на свій бік українську старшину. З 1727 року на Україні було відновлено гетьманство. Гетьманом був обраний старий миргородський полковник Данило Апостол. Але влада гетьмана була обмежена; при ньому перебував постійно радник з російських урядовців.

В фінансовому, судовому й військовому управлінні гетьманщини брали участь російські офіцери і урядовці. Царська влада затверджувала старшину на вищі уряди.

В гетьманування Апостола була зроблена спроба скласти кодекс українських законів під назвою "Правда, по которым судится малороссийский народ". Але в життя цей кодекс не був запроваджений і на Україні продовжували діяти Литовський статут, магдебурзьке право, російські закони.

Після смерті Апостола (1734 р.) нового гетьмана не було обрано і керівництво Україною перейшло до призначеного царською владою "Правління Гетьманського Уряду", що складалося з трьох представників старшини і трьох російських урядовців. На чолі "Правління" стояли резидент князь О. Шаховський і генеральний обозний Я. Лизогуб.

Подібна політика проводиться і на Слобожанщині. В 1732 році були скасовані слободські полки; але значне незадоволення козаків примусило царський уряд згодом відновити козацький устрій.

Важким тягарем для українського народу були війни, які Росія вела в Польщі (1733—1734 р.р.) і з Туреччиною (1735—1739 р.р.). На українському населенні лежав обов'язок будувати укріплення, забезпечувати армію провіантом, кіньми, возами, квартирами.

Дуже тяжко відбивалось на українському народові німецьке засилля в Росії в часи царювання Ганни Іванівни (1730—1740 р.р.). Німці, що пробралися на керівні державні посади — Бірон, Остерман, Мініх і інші — намагалися захопити в свої руки управління Україною, знущалися над українським населенням. Особливою жорстокістю уславився брат фаворита цариці Ганни, полковник Карл Бірон, полк якого був розташований на Чернігівщині.

В 1750 році на Лівобережжі знов було відновлено гетьманство. Справа обійшлась фактично без ніяких виборів і старшина мусила була погодитися на запропоновану їй кандидатуру 22-літнього Кирила Розумовського, брата фаворита імператриці Єлизавети — Олексія Розумовського. Розумовські походили з козацької родини з села Лемешів, на Чернігівщині. Новий гетьман дуже мало часу перебував на Україні, а більше проживав у Петербурзі, при дворі. Він був одночасно президентом Російської Академії Наук.

Розумовський проводив політику дальшого зміцнення і піднесення старшини, роздаючи їй земельні маєтки і закріпляючи її привілеї.

В 1760 р. був виданий універсал Розумовського, який обмежував селянські переходи. Селянин повинен був дістати писаний дозвіл поміщика на вихід і, виходячи, залишати панові все своє майно. Цей універсал був стверджений указом цариці Катерини II в 1763 р.

Селяни й козаки активно боролись проти покріпачення і утисків з боку старшини. Часто вибухали народні повстання проти гнобителів. Особливо упертим був виступ козаків і селян в селі Кліщинцях, на Лубенщині, який тривав більше десяти років (1761—1774).

Значні зміни сталися і в житті Запорізької Січі. Після її зруйнування в 1709 р. частина запорожців утікла на низ Дніпра і заснувала Січ в Олешках, під зверхністю Кримського хана. Перебуваючи під владою татар, козаки весь час прагнули повернутися на старі свої місця і клопоталися про це перед російським урядом. Нарешті, дозвіл було дано і в 1734 році утворилася Нова Січ на річці Підпільній, притоці Дніпра. Сюди сходилось багато втікачів з різних кінців України.

Пануюча роль в економічному і політичному житті Запоріжжя належала старшині — кошовому отаманові, осавулові, судді, писареві, курінним отаманам. Старшина заводила хутори (зимівники), в яких велося значне господарство; в них працювали селяни і бідні козаки. В руках старшини зосереджувались великі багатства; тисячі голів худоби, багато грошей і ін. Чималі доходи одержує вона від мит, плати за перевози, суду, військової здобичі і т. п. Життям і побутом запорізька старшина мало відрізнялась від поміщиків.

В той час як старшина багатіла, маса козаків бідніла і розорялася. Чимало козаків — голота, або "сірома" — не мали ніякого майна і заробляли працею на старшинських хуторах, на ловлі риби, в чумацьких валках.

Російський царизм, прагнучи закріпити свої позиції на півдні, посилював своє втручання в справи Запоріжжя. На території Січі були збудовані форпости і розташовані російські військові частини. В Січі жив постійний представник російського уряду. Козацьке січове військо одержувало від російського уряду плату і повинно було брати участь в російських воєнних походах.

В 50-х роках XVIII століття царський уряд, щоб оточити Січ своїми військовими поселеннями, створив на її території сербські військові колонії під назвою Нова Сербія і Слов'яно-Сербія. В них оселилися вихідці з Австро-Угорщини. Але ця спроба виявилась невдалою; незначна військова цінність нових полків і постійні сутички з місцевим населенням привели до скасування іноземних полків і утворення в 1764 р. Новоросійської губернії.

На Запоріжжі протягом XVIII століття вибухали неодноразові повстання проти старшини; найбільш значний рух відбувся в 1768

році. Для придушення цього руху старшина була змушена покликати російські війська.

Боротьба українського народу на Правобережжі і в Галичині проти шляхетської Польщі в XVIII ст. За Прутською угодою 1711 року, Росія мусила відмовитися від Правобережжя, яке в 1714 р. знов захопила Польща. Чимало селян і козаків переселилось на лівий берег Дніпра. На Правобережжя поверталися польські магнати — Потоцькі, Браницькі, Чарторийські, Любомирські і інші, які володіли багатьма селами й містами. Щоб забезпечити свої маєтки робочими руками, польські пани закликали людей селитися на порожніх землях, обіцяючи їм на певний час (15—30 років) пільги від податків і повинностей. На ці "слободи" сходилось чимало селян з Поділля, Галичини, Волині та інших місць. Але скоро пригноблення селян почало посилюватися.

Їх життя, особливо після закінчення пільгових років, ставало все тяжчим. Панщина досягла 4—5 і більше днів на тиждень. Швидко зростала кількість "додаткових" днів та натуральних і грошових зборів. Управителі маєтків грабували селян. Особливо жорстоко визискували селян орендарі маєтків.

Польське шляхетство по-старому з презирством ставилось до українського народу, до його культури і мови і, як і раніш, примушувало українських селян та міщан переходити до уніатської віри.

Польська держава перебувала в той час в стані анархії. Королівська влада і сейм все більше втрачали значення. Зростав вплив магнатів. Живучи в надзвичайній розкоші, в пишних палацах, оточені численною службовою шляхтою і власним військом, магнати, "королев'ята", як їх звали, являли собою невеличких монархів. Магнатське свавілля, міжусобиці, підкупи, зловживання, тяжко відбивались на житті всієї України.

Український народ на Правобережжі не мирився з владою своїх гнобителів. Чимало селян утікало на південь та Лівобережжя, оселяючись в нових місцевостях. На Київщині, Брацлавщині, Поділлі появляються численні ватаги повсталих селян, міщан, яких називають гайдамаками. Польські пани для захисту своїх маєтків утворювали загони т. зв. надвірних козаків, що набиралися з українських селян. Але надвірні козаки часто приєднувались до гайдамаків.

В 1734 р. на Правобережжі вибухло велике гайдамацьке повстання. Тоді там перебували й російські війська, які повинні були підтримати обрання на польський престол Августа III. Найвидатнішим ватажком повстання був Верлан, начальник надвірних козаків князів Любомирських. Верлан поширював серед повстанців чутки, що метою приходу російських військ є спільна з козаками і селянами боротьба проти польського панування. Але російський уряд, добившись обрання Августа III і боячись розгортання повстання, допоміг польським

панам придушити його. Проте, й після розправи з повстанням, на протязі 30—40 років XVIII століття гайдамацький рух на Правобережжі продовжувався.

Серед ватажків цього руху виділялись Грива, Медвідь, Гнат Голий та інші. В 1750 р. на Правобережжі вибухло ще одно гайдамацьке повстання на чолі з Теслею, Мочулою і Письменним.

В Галичині повстанці дістали назву "опришків". Чимало селян пішло там в ліси і гори, створювало загони і на протязі багатьох років мстило шляхтичам, орендарям, урядовцям. В 30—40-х роках XVIII століття серед проводирів "опришків" уславився Олекса Довбуш. В народній пам'яті він залишився відважним сином свободолюбивого українського народу, борцем за правду і волю.

З особливою силою народна боротьба проти шляхти спалахнула в 1768 році. Поштовхом до повстання й цього разу була поява на Правобережжі російських військ.

За наказом Катерини II російські війська вирушили на Правобережжя для боротьби проти шляхетського угруповання (Барська конфедерація), яке виступало проти короля Станіслава Понятовського і впливу Росії в Польщі. Серед українського населення знов поширились чутки, що російська армія допомагатиме в боротьбі проти шляхетської Польщі.

Керівниками цього великого повстання, що дістало назву "Коліївщини" (від слова "колоти"), були запорожець Максим Залізняк і уманський сотник надвірних козаків Іван Гонта. Основною рушійною силою повстання були селяни, наймити, запорізька біднота. Повстанці захопили важливу фортецю — Умань. На Київщині, Поділлі, Волині народ розправлявся з своїми гнобителями — панами, орендарями. Повстання перекинулось в Галичину, докотилося до Закарпатської України.

Але царський уряд, боючись поширення цього руху на Лівобережжя і південь України, допоміг шляхті придушити повстання. Повстанців — російських підданих, в тому числі й Залізняка, засуджено до кари на тілі і заслання в Сибір. Особливо жорстоких катувань зазнали гайдамаки, що вважались польськими підданими: їм відтинали голови, рубали руки та ноги, садовили їх на палі, вішали. Великі ями наповнювались трупами повстанців, шляхи вкривались шибеницями. Найбільшою лютістю уславився шляхетський суд у містечку Кодні. Гонта після лютих мук був страчений в селі Сербах (Поділля).

Цю героїчну боротьбу свободолюбивого українського народу увічнив в своїй геніальній поемі "Гайдамаки" великий поет-революціонер Т. Г. Шевченко.

Посилення колоніального наступу царизму на Україну в 60—90 р.р. XVIII століття. Приєднання Правобережної України до Росії.

Загарбання Галичини і Буковини Австрією. В 60—90-х роках XVIII століття відбулись дуже важливі події в історії українського народу. Успіхи зовнішньої політики і зростання сили Російської держави дали можливість царизмові розпочати посилений наступ на південь, до берегів Чорного моря. Разом з тим царський уряд проводив політику остаточної ліквідації автономії України і перетворення українських земель в провінції Російської імперії.

В 1764 році, за наказом імператриці Катерини II (1762—1796) гетьманство було остаточно ліквідоване і керівництво Україною віддане Малоросійській колегії на чолі з царським сановником, графом П. Румянцевим. На Слобожанщині в 1764—65 р.р. було скасовано козацький полковий устрій і натомість утворено регулярні гусарські полки. Ця територія склала т. зв. Слободсько-Українську губернію.

Друга половина XVIII ст. позначається дальшим економічним розвитком України. На Лівобережжі розгортається широка мережа базарів і ярмарків, зростає зовнішня торгівля. Як і в попередні роки, з України вивозили олію, прядиво, худобу, горілку. Засновувались нові промислові підприємства — суконні, цегельні, лісопильні, шкіряні і інші, що належали майже виключно поміщикам.

Одночасно з посиленням розвитку поміщицького господарства становище селянства ставало дедалі тяжчим. Панщина на Лівобережжі досягає 4—5 днів на тиждень; до неї прилучається грошовий чинш. Одночасно зменшувалась кількість козаків, чимало з них розорялось і покріпачувалось.

Визначною політичною подією в Європі в цей період була Семилітня війна (1756—1762). В союзі з Австрією, Францією, Польщею і Швецією Росія воювала з Прусією, яка намагалась поширити свої володіння на сході і, зокрема, загарбати українські землі. Російські війська розбили керовану Фрідрихом II пруську армію у великих боях при Грос-Єгерсдорфі і Кунерсдорфі і зайняли в кінці вересня 1760 р. Берлін. У війні брали участь козацькі полки з Лівобережжя і Слобожанщини. Особливо відзначилися чугуївські козаки, які з безприкладною хоробрістю і вмінням били й переслідували німців. Лише смерть імператриці Єлизавети і вступ на престол Петра III, прихильника Фрідриха II, врятували Прусію від остаточної загибелі.

В 70—90-х роках XVIII століття інтереси зовнішньої політики царизму зосереджуються особливо на півдні. Потрібно було здобути Чорноморське узбережжя і відкрити для російського хлібного експорту зручний морський шлях до країн Південної Європи. Закріплення на півдні дало б можливість припинити спустошливі татарські вторгнення і поклало б край селянським втечам в українські місцевості. В таких умовах виникає перша війна Росії з Туреччиною (1769—1774 р.р.). Керована П. Румянцевим російська армія, з якою виступали й запорізькі козаки, розбила турецьке військо при Ларзі і Кагулі. Російські військові кораблі, зробивши перехід з Балтійського моря до Се-

редземного, знищили турецький флот у Чесменській бухті. У війні відзначився великий російський полководець О. В. Суворов, який узяв фортецю Туртукай і розбив турецьку армію при Козлуджі. Селянська війна, очолювана Пугачовим (1773—1774 р.р.), примусила царський уряд прискорити укладення миру. За Кучук-Кайнарджійським мирним договором Росія здобула вихід з Азовського до Чорного моря (Керченська протока) і землі від Південного Буга до Кубані. Через короткий час і Крим був приєднаний до Росії (1783 р.).

Під час цієї війни, в 1769—1770 р.р., в Новоросійській губернії повстали Донецький і Дніпровський пікінерні полки, утворені з козаків. Повстання це, придушене царським урядом, було одним з проявів протесту проти ліквідації козаччини.

Успішне закінчення війни дало можливість царизмові зробити ще один важливий крок в справі колоніального наступу на українські землі. Царський уряд вирішив ліквідувати Запорізьку Січ; вона уже втратила своє значення південного воєнного форпоста і, навпаки, для царату ставала небезпечною, оскільки на її території збиралося чимало біглих селян з різних кінців України. Російські війська в 1775 р. несподівано зайняли Січ, заарештували верхівку старшини і конфіскували її майно. Козаки-січовики частково перейшли за Дунай, заснувавши там Задунайську Січ, частково були приписані до державних селян.

Землі колишньої Запорізької Січі увійшли в склад Новоросійської і Азовської губерній, що були об'єднані в Катеринославське намісництво. Генерал-губернатором південної України був призначений князь Григорій Потьомкін. Почалось посилене заселення півдня. Засновуються нові міста — Катеринослав, Херсон, Миколаїв. Земельні маєтки роздавались російським вельможам, урядовцям, офіцерам. Земельні володіння російського дворянства досягають величезних розмірів. Так, князеві Вяземському належало 50 тисяч десятин, князеві Гр. Потьомкіну — 40 тисяч і т. д. Крім того, тут виникають також поселення закордонних колоністів — греків, болгар, німців. Користуючись підтримкою уряду Катерини II, німецькі колоністи заводили значні господарства і експлуатували місцеве населення.

Вслід за наступом на Південну Україну почались нові реформи в управлінні України. Царський уряд ліквідує залишки автономного устрою України. Всі українські землі в 1780 р. були поділені на 5 намісництв (Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське, Катеринославське).

В 1783 р. на Лівобережжі України указом Катерини II було заборонено селянські переходи і всіх посполитих остаточно перетворено на кріпаків. Пізніше, в 1796 р., кріпацтво поширилось і на Південну Україну.

У 80-х роках XVIII століття були скасовані на Лівобережжі ко-

зацькі полки; козаки перейшли на становище вільних хліборобів. Проте, чимало з них підпало під покріпачення.

Домагання старшини зрівнятися з російським дворянством були задоволені. Видана Катериною II в 1785 році "Жалувана грамота дворянству", яка оформлювала дворянські привілеї, була поширена і на українську старшину.

Покріпачення селян і козацтва викликало часті народні повстання. Найвизначнішим було повстання селян в селі Турбаях на Полтавщині (1789—1793). Повстанців жорстоко покарали. Майже всіх жителів села переселили до Дністра й Перекопа.

В 1787—1791 роках виникла нова війна Росії з Туреччиною. Війну почав турецький султанський уряд, який боявся зростаючої сили Росії на півдні Європи.

Проте, розрахунки Туреччини на перемогу не справдились. Російські війська на чолі з видатним полководцем Суворовим розбили турків у двох великих битвах при Фокшанах і Римнику (1789 рік). До втручання у війну на боці Туреччини почали готуватися інші європейські держави; Росія мусила завдати рішучого удару Туреччині. В грудні 1790 року Суворов блискучим штурмом узяв фортецю Ізмаїл, яка вважалася неприступною.

Туреччина розпочала мирні переговори; за Яським мирним договором 1791 року, Росія дістала фортецю Очаків і землі між річками Бугом та Дністром. На місці колишнього селища Хаджибей було засновано м. Одесу (в 1794 році.).

Колишні запорізькі козаки, які брали участь в цій війні під назвою чорноморських козаків, були переселені в 1790-х р.р. на Кубань.

Змінилося також становище Правобережжя і Галичини. В результаті трьох розділів Польщі, проведених з ініціативи Прусії, польська держава припинила своє існування. За першим розділом 1772 р. Австрія захопила Галичину. До Росії відійшло за другим розділом 1793 р. Правобережжя (Київщина, Брацлавщина, Поділля, Волинь), а за третім (1795) — Західна Волинь (Холмщина). Крім того, Австрія на початку XVIII століття поширила свій вплив на Закарпатську Україну, а в 1774 р. оволоділа Буковиною.

Культура України в другій половині XVII і в XVIII ст. Приєднання України до Росії сприяло зростанню культурних зв'язків двох братських народів — українського і російського. В цей час Україна стояла на вищому культурному рівні, ніж Великоросія, що приводило до значного впливу української культури на російську. У XVIII столітті, навпаки, зростає вплив російської культури на українську.

На Україні досить високо стояла освітня справа. По селах було багато початкових шкіл, в яких учились діти селян і козаків. В середині XVIII століття на десять лівобережних полків налічувалось більше тисячі шкіл. Пізніше, в зв'язку з закріпаченням селян і колоніаль-

но-русифікаторською політикою царизму, освіта і грамотність на Україні занепадають.

Центром освіти і науки на Україні була Київська Духовна Академія (перейменована з колегії в 1701 р.); в ній викладали видатні особи — Л. Баранович, Ф. Прокопович, Г. Кониський і інші. Серед студентів Академії були діти старшини, духівництва, міщан, козаків; навчалися не тільки українці та росіяни, але й серби, чорногорці, болгари, греки, молдавани. З лав вихованців Академії вийшло чимало видатних культурних і політичних діячів. В Харкові, Чернігові, Переяславі також існували колегії. Багато старшинської молоді одержувало освіту в Москві й Петербурзі, а також в закордонних університетах.

Посилюючи колоніальний наступ на Україну, російський царизм затримував розвиток національної культури. В 1720 р. указом Петра І було обмежено друкування книжок українською мовою. У 80-х роках XVIII століття Київську Академію було переведено на російську мову викладання. Царські урядовці не задовольнили неодноразових клопотань старшини про відкриття на Україні університету.

Ще гірше було становище на Правобережжі. Намагаючись полонізувати українське населення, польське шляхетство поширювало діяльність єзуїтських колегій, що існували в усіх визначних містах України (Львів, Луцьк, Бар, Вінниця і інші). Навчання в цих колегіях мало польсько-католицький характер. Відстоюючи свою національну культуру, українське населення підтримувало школи, що існували при православних братствах і були огнищами слов'яно-української культури.

Після захоплення в кінці XVIII ст. Галичини австрійський уряд, прагнучи привабити на свій бік українську громадськість, заснував у Львові університет (1784 р.), при якому було відкрито кілька українських кафедр. Організовано було також і народні школи з викладанням місцевою мовою. Але незабаром австрійський уряд і польська шляхта почали наступ на українську культуру.

Дальший крок уперед робить в своєму розвитку українська література. Поряд з церковною літературою зростає питома вага світської. Появляється переробка Лобисевичем "Буколік" давньо-римського поета Віргілія на український лад.

Найвидатнішою особою в українській культурі XVIII ст. був філософ і письменник Г. С. Сковорода (1722—1794).

Він був першим самостійним оригінальним світським мислителем в Росії та на Україні. Виходець з козацької родини села Чорнухи, на Лубенщині, Сковорода вчився в Київській Академії, знав ряд іноземних мов і бував на Заході. Він багато мандрував по Україні, добре знав життя й побут народу, виступав проти розкішного життя поміщиків і духівництва; йому властивий заклик до свободи думки і раціоналістично-критичне ставлення до догматів християнської церкви.

Сковороді належить багато літературно-філософських творів, віршів, байок, пісень. Творчість Сковороди сповнена почуттям любові до людини, до батьківщини. Поховано його в с. Іванівці (тепер Сковородинці), недалеко від Харкова.

Багато письменників писали свої твори мішаною макаронічною мовою (церковно-слов'янська, українська, польська, російська). Дехто з українців стають російськими письменниками (Богданович, Капнист, Гнедіч). В противагу цьому серед частини української інтелігенції зростає прагнення зберігати і розвивати рідну мову.

Продовжувала розвиватися народна поезія. В піснях, думах оспівується героїчне минуле українського народу — визвольна війна на чолі з Богданом Хмельницьким, козацькі походи, Полтавська битва, діяльність Семена Палія. Разом з тим у піснях відбито тяжкий гніт панщини, насильства панів, зруйнування Січі і інше.

Серед української громадськості зростав інтерес до історичного минулого України. Представники козацької старшини і духівництва збирали історичні матеріали, писали літописи, вели щоденники, складали огляди історії України. Літописи Самовидця (Р. Ракушки-Романовського), Г. Грабянки, С. Величка подають багатий матеріал з історії України XVII і початку XVIII століття. Генеральний підскарбій Я. Маркович, людина освічена й культурна, лишив щоденник, що є дорогоцінним джерелом для вивчення українського життя XVIII ст.; щоденник вів М. Ханенко та інші представники старшини. Відомий представник української старшинсько-шляхетської автономії Г. Полетика написав кілька цікавих записок з історії українського народу.

Появляються спроби подати систематичний виклад історії України. Першою такою спробою був "Синопсис" (1674 р.) І. Гізеля. Ця книга викладала історію України, подаючи разом з тим відомості з російської і загальної історії. "Синопсис" довгий час правив за підручник для українських і російських навчальних закладів і витримав багато видань.

З ростом літератури був тісно пов'язаний розвиток театрального мистецтва. Як і в попередні століття, на Україні були поширені вертепні вистави на майданах міст, ярмарках тощо. Часто відбувались театральні вистави в колегіях та Київській Академії. Це були шкільні драми на біблійні сюжети, на історичні і моралістичні теми. Розвивались далі інтермедії; видатне місце серед них займають твори М. Довгалевського (зокрема "Комическое действие"), що були значним кроком у зародженні української комедії.

Великою популярністю користувались твори, що змальовували славні часи Богдана Хмельницького, зокрема твір під назвою "Милость Божия . . . Украину . . . свободившая", який виділяється своїми реалістичними рисами. Цей розвиток реалізму в шкільній драмі привів до появи світської драми.

Відбувалось також піднесення в галузі музичного мистецтва. На

Україні налічувалось багато співаків і музикантів. У XVIII столітті в Глухові утворюється музична школа. Видаються нотні книжки, серед них "Почаївський богогласник" 1790 р., де зібрано багато церковних і народних пісень. Вихідцями з України були видатні композитори Бортнянський, Ведель, Березовський. Українські народні мелодії використав у своїх творах Бетховен.

Широко розгортається музичне мистецтво при панських маєтках — оркестри, оперні та балетні кріпацькі групи, хори, до керівництва якими запрошуються композитори і капельмейстри з закордону. При міських ратушах (у Києві та інших містах) існують оркестри духової музики.

Українська архітектура XVII і першої половини XVIII ст. позначається впливом урочистого і пишного західно-европейського барокко. Йому властиві прикрашення стін величними фронтонами, оздоблення скульптурним орнаментом, гірляндами, вінками, драпіровками. Пам'ятками барокко на Україні лишилися такі споруди в Києві: собор Братського манастиря на Подолі, Миколаївський собор на Печерську, Всесвятська церква над брамою Лаври і інші.

Значну роль в розвитку архітектурного мистецтва на Україні відіграв славетний Растреллі, за планом якого було збудовано чудовий Андріївський собор у Києві; чимало споруд належить російським майстрам — Йосипу Старцеву і І. Шеделю. Останній будував дзвіницю Софійського собору (2 й 3 поверхи), браму Софійського собору і відому дзвіницю Лаври. Поруч з цими майстрами працювали талановиті українські архітектори — Старченко, Ковнір і Іван Григорович-Барський. Стиль барокко на Україні не був простим наслідуванням західно-европейських зразків, він набуває своєрідних місцевих рис, що складають т. зв. українське барокко.

Друга половина XVIII століття позначається в архітектурі впливом класицизму. В цьому стилі в Глухові споруджено великий будинок Малоросійської Колегії. Для гетьмана Розумовського будують розкішні палаци в Батурині (архітектори Камерон і Рінальді) і Глухові (за планом Растреллі).

Велику майстерність виявляли українські митці в оздобленні живописом та різьбою по дереву приміщень і різних речей (саней, возів, посуду тощо). Хатні приміщення прикрашували картинами і портретами.

Живопис був досить поширений на Україні. Видатними майстрами портретного живопису були Дм. Левицький і В. Боровиковський. Їх творчість зробила великий вплив на російське мистецтво і становить цілу епоху в історії портретного живопису. Разом з малярством розвивалось і мистецтво гравірування на дереві та міді, особливо в Києві та Львові. Видатним майстром граверного мистецтва був Леонтій Тарасевич.

Високо стояла на Україні кераміка, особливо кахльове виробництво. Кахлі прикрашались малюнками з козацького життя і народного побуту, виконаними з великою майстерністю і багатством барв. Житла прикрашували килимами, і виробництво їх досягло високого ступеня розвитку.

Протягом півтора століття, що минуло з часу визвольної війни 1648—1654 р.р., культура українського народу, не зважаючи на перешкоди й утиски з боку царського уряду і шляхетської Польщі, зробила значний крок вперед в усіх галузях. Зростали й міцніли культурні зв'язки українського і російського народів.

РОЗДІЛ VII

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Політика царизму на Україні в кінці XVIII і на початку XIX ст. Після третього розділу Польщі в кінці XVIII ст. більша частина України була приєднана до царської Росії, крім західно-українських земель, які увійшли до складу Австрії.

Пануючий в Росії жорстокий кріпосницький гніт ще посилився в царювання Павла I (1796—1801). Введення обов'язкової трьохденної панщини при Павлі I сильно ударило по українському селянству. Як і раніше, продовжувалась щедра роздача українських селян поміщикам. З 600 тис. державних селян, розданих в царювання Павла I поміщикам, 150 тисяч припадало на Україну. Тоді ж були закріпачені вільні селяни Південної України.

Царський уряд продовжував колоніальний наступ на Україну. В адміністративному відношенні вона була поділена на 5 губерній, в яких управляли царські чиновники.

Проводячи політику гноблення трудящих мас України, Павло I давав деякі пільги польській шляхті на Правобережній Україні і українським поміщикам Лівобережної України, щоб притягти їх на свій бік.

Погіршало життя державних селян і лівобережних козаків. На 15% зросли їх податки і повинності.

У відповідь на посилення гніту зросли і почастішали селянські заворушення. В 1799 році багато селян Катеринославщини зброєю пробивали собі дорогу на Дон, рятуючись від утисків. Їх зустріло царське військо і повернуло назад. Багато селян всякими способами тікало від кріпаччини. В кінці XVIII століття біля 16 тисяч селян Волині втікло за кордон — в Галичину, багато знаходило собі притулок в незаселених родючих степах Південної України, згодом потрапляючи знов до рук поміщиків, яким царизм роздавав там землі.

В березні 1801 року невдоволена частина дворянства організувала змову і вбила Павла I. Царем став його старший син Олександр I, причетний до змови.

Новий цар продовжував щодо України попередню політику. Становище трудящих мас лишалося дуже тяжким. Важким тягарем для українського селянства було утримання царського війська, розквартированого на Україні в кількості 50 тисяч чоловік. Народ за-

знавав великого горя також і від рекрутчини, запровадженої на Україні ще Павлом І.

Дворяни служили в офіцерських чинах, купці відкупались від служби в армії, отже тягар рекрутських наборів падав на селян. Тодішня 25-річна солдатська служба нагадувала каторгу і рідко хто повертався з неї додому. Більшість гинула на службі від каторжних умов життя.

Олександр І вів часті війни, особливо з наполеонівською Францією в 1805—1807 р.р., а потім в 1812—1815 р.р.; одночасно — в 1806—1812 р.р. — Росія воювала з Туреччиною. В травні 1812 р. царський уряд уклав у Бухаресті мир з Туреччиною, за яким до Росії відійшла Бесарабія.

Війна з Туреччиною великою мірою падала на плечі українського народу. Царський уряд формував армії з українських селян. На фронт було відправлено коло 9 тисяч чоловік — ополченців. Обіцянок, даних цим солдатам про звільнення їх з кріпацтва після війни, царизм не думав виконувати. В зв'язку з цим ополченці збунтувались і мали намір розійтися по домівках. Бунт був придушений військовою силою.

Розвиток економіки. Перша половина XIX століття була епохою розкладу пануючих тоді в Росії і на Україні феодально-кріпосницьких відносин. Проте, феодально-кріпосницькі відносини в Росії і на Україні, як і раніше, залишались пануючими. Величезні земельні простори належали поміщикам. Наприклад, в маєтку графів Розумовських (в Чернігівській губернії) було більше 20 тисяч десятин землі. На Правобережній Україні багатьма селами й містечками володіли польські магнати — графи Браницькі. Чимало поміщиків Південної України мали десятки тисяч десятин землі. Разом з тим на Україні, особливо на Лівобережній, було багато дрібних поміщиків, частина яких обезземелювалась і руйнувалась, лишаючись поміщиками лише по назві.

За національною приналежністю на Лівобережжі переважали українські поміщики, на Правобережжі — польські (з 500 тис. кріпосних селян Київщини польським поміщикам належало більше 350 тисяч чоловік), в Південній Україні — російські.

Землі чорноморського узбережжя, приєднані до Росії при Катерині II, як і раніше, роздавались у володіння поміщикам. Але безкраї степи Південної України були тоді мало заселені. Щоб забезпечити себе робочою силою, російські поміщики переселяли на південь своїх кріпаків з інших місць, цілими селами. Уряд переводив сюди також казенних селян. Чимало йшло сюди з усіх кінців України кріпаків-утікачів, які шукали собі праці. Між поміщиками степової України точилась боротьба за робочі руки.

Крім того, царський уряд притягував, як і раніше, на південь іно-

земних колоністів, хоча поміщики чинили опір цьому напливу іноземців, серед яких було багато переселенців з Німеччини.

Хоча населення південної України в цілому значно зросло і в 1819 році доходило до 1 міліона чоловік, все ж поміщики відчували недостачу робочих рук. Це заважало розвиткові землеробства і сприяло поширенню скотарства в безмежних степах Причорномор'я, де випасувались величезні отари різної худоби і особливо овець-мериносів. Скотарство мало промисловий характер: вовна збувалась на ярмарки в Харків, Полтаву, Ромни, а звідти йшла на суконні мануфактури.

Через незамерзаючі азово-чорноморські порти з кожним роком збільшувався вивіз сільськогосподарської сировини і продуктів на ринки Західної Європи, де зростав попит на них в зв'язку з розвитком промисловості. Що далі, то більше місця в експорті займав хліб, який вивозили в основному поміщики України. Майже половина загальноімперського хлібного експорту припадала на чорноморські порти.

До портових міст хліб підвозили чумацькі обози. Взагалі чумацький промисел на Україні був дуже поширений. Чумаки ходили в Крим по сіль і на Дон по рибу, а також перевозили вантажі в різні місцевості України.

Зростання попиту на хліб та інші продукти сільського господарства на внутрішньому і зовнішньому ринку привело на Україні, як і в Росії, до посилення поміщицького натиску на закріпачене селянство, до збільшення експлуатації мас кріпаків. Особливо посилився цей визиск під час сільськогосподарського кризису 20—30-х років XIX століття. Нерідким явищем стала 6—7 денна панщина на тиждень. Поміщики почали широко застосовувати урочну систему панщинних робіт. На один робочий день поміщики давали селянам такі "уроки", що їх важко було виконати і за три дні. Все частіше відбирались у кріпаків землі для розширення поміщицького лану. Зростали лави "місячників" — обезземелених селян, які не мали землі, а за свою роботу одержували від панів місячне утримання натурою. Місячники працювали на панщині цілий рік. Таким чином, значна частина кріпаків була перетворена на звичайних рабів.

Щоб збільшити свої прибутки, деякі поміщики стали замість трипілля заводити багатопілля, обробляти землю удосконаленим знаряддям і т. п. Але це була тільки невелика частина всього поміщицького класу, основна маса поміщиків-кріпосників продовжувала постарому експлуатувати селян.

Малий попит на продукти зернового господарства всередині країни заставляв поміщиків все більше запроваджувати технічні культури і заводити підприємства для переробки як технічних, так і зернових культур. Велика кількість жита на Лівобережжі йшла на вироблення горілки, продукція якої невпинно зростала.

В 1820—30-х р.р. на Правобережжі зазеленіли широкі лани цук-

рових буряків і появились перші цукроварні. Основним виробником цукру була Правобережна Україна, зокрема Київщина.

Найважливіші галузі промислового виробництва на Україні в цей час були в руках поміщиків. В перші десятиліття XIX віку промисловість України користувалась переважно примусовою кріпацькою працею, але разом з тим уже тоді почало збільшуватись число вільнонайманих робітників. Коли в 1828 р. число вільнонайманих робітників на Україні становило 26%, то в 1861 році воно становило 74% загальної кількості. Капіталістичні мануфактури поступово витісняли поміщицькі. Разом з тим в 40-х роках XIX століття ручне виробництво почало витіснятися машинними; появились парові машини і механічні верстати. В промисловість поступово, але невпинно проникав купець. Зростала промислова буржуазія.

Найяскравішими представниками української буржуазії, яка зароджувалась в першій половині XIX ст., були два брати Яхненки і Симиренко, що походили з кріпаків Київської губернії. Засновувались також підприємства, що належали буржуазії російській, єврейській, польській, німецькій і ін.

Але, завдяки колоніальному становищу України, її промисловість відставала в своєму розвитку від промисловості центральної Росії. Одночасно з розвитком сільського господарства та промисловості розвивалась внутрішня торгівля, зростали торгові обороти, особливо на багатьох українських ярмарках. На них збували продукцію сільського господарства, а також різні промислові та кустарні вироби.

Отже, протягом першої половини XIX століття в Росії і на Україні відбувався розклад феодально-кріпосницького ладу. Капіталізм проникав у промисловість і сільське господарство. Зростав внутрішній ринок. Зароджувалась буржуазія і робітничий клас.

Вітчизняна війна 1812 року. В царювання Олександра I народи Росії пережили запеклу війну з наполеонівською Францією. Наполеон Бонапарт, поневоливши багато західно-європейських народів. намагався підкорити собі весь світ, в тому числі й Росію.

В червні 1812 року півміліонна різнонаціональна армія Наполеона, ядром якої були французи, вдерлася в Росію. Російська армія, що налічувала всього до 200 тис. чоловік і була розділена на окремі дві частини, почала відступати. Головний напрям удару окупаційних сил Наполеона був скерований на Москву.

Спочатку воєнні дії розгорнулись переважно на територіях Литви й Білорусії, а далі захопили Смоленську і Московську губернії. Частково вони відбувались також на Україні. На Волині була розташована 3-я російська армія під начальством генерала Тормасова, в кількості понад 40 тис. чоловік. Проти неї діяв правий фланг наполеонівської армії в 50 тис. чоловік, що складався переважно з австрійців і німців. В результаті упертих боїв противникові вдалося зай-

няти частину Волинської губернії з містами Ковелем, Луцьком, Володимир-Волинським, де окупанти грабували населення, палили житла, вбивали мирних жителів.

Наполеонівське вторгнення загрожувало народам Росії поневоленням. Це викликало патріотичне піднесення в країні. Проти загарбників піднялася народна війна, в якій активну участь узяв також український народ. З лівобережних козаків було сформовано 15 полків, на Правобережжі з селян і міщан організувалось 4 козацькі полки. Серед українських козаків було войовниче піднесення проти окупантів і вони виставляли в армію більше людей, ніж вимагалося. Так, чернігівські козаки замість 4,500 чол. виставили 18 тис. чоловік.

Проти Наполеона почалась партизанська боротьба; вона особливо посилилась після вступу його до Москви, у вересні 1812 р.

В цей таки час до армії Тормасова, біля Луцька, приєднались війська адмірала Чічагова. Ці об'єднані сили відкинули частини наполеонівської армії, які складались з австрійців і німців, з Волині.

В жовтні — грудні 1812 р. російська армія на чолі з талановитим полководцем, учнем Суворова — фельдмаршалом М. І. Кутузовим, спираючись на народ, остаточно розгромила Наполеона і викинула жалюгідні рештки його армії з Росії.

Декабристи на Україні. З закінченням вітчизняної війни 1812 року передова частина дворянства і буржуазії сподівалась від уряду царя Олександра I реформ, які дали б певні свободи. Але сталося інакше. Після остаточної перемоги над Наполеоном Олександр I став душею так званого "Священного Союзу", організованого в 1815 році Росією, Австрією і Прусією для боротьби проти революційного руху в Європі. Цим самим царизм став на чолі всеєвропейської реакції і більш ніж будьколи виступив у ролі міжнародного жандарма.

В Росії почалась доба жорстокої реакції. Всю адміністративну і війському владу в країні Олександр I фактично передав своєму любимцеві, військовому міністрові, генералові Аракчеєву, людині надзвичайно грубій і жорстокій. Установився жахливий режим "аракчеєвщини", коли в Росії з особливою силою панували повна сваволя вояччини, поліції і бюрократії, хабарництво, грубість в поводженні вищих з нижчими, мракобісся, почались гоніння на ліберальних діячів, на освіту. З вищих навчальних закладів звільнялись передові професори.

Посилився кріпосницький гніт над селянством. Мільйони кріпаків перебували на становищі безправних рабів. Поміщицька сваволя щодо селянства не знала меж; за найменші провини селян катували, засилали до Сибіру, здавали в рекрути, з примхи поміщиків продавали й вимінювали на собак.

Козацтво Лівобережної України, яке не знало кріпосної залежності, покладало великі надії на нагороду за участь у війні 1812 р.

воно мріяло повернути старі козацькі вольності. Але дійсність швидко розвіяла ці надії. Царизм урізував навіть існуючі права козацтва. Податки були збільшені, з козаків почали стягувати стільки ж, як з казенних селян. Їм заборонили також продавати свої землі. З кінця десятих років XIX століття царський уряд почав силоміць переселяти козаків на Кубань, боючись їхніх заколотів.

Особливо сумної слави набули так звані військові поселення, на чолі яких став сам Аракчеєв. Царський уряд гадав створити особливу касту солдат, органічно зв'язаних з сільським господарством, солдат-землеробів, переклавши цим самим витрати на утримання військових поселенців і піклування про їх постачання на них самих. Військові поселення були засновані і появились на Україні з 1817 р. в Слободсько-Українській, Херсонській та Катеринославській губерніях.

У військових поселеннях був заведений надзвичайно тяжкий для поселенців військовий режим. На військових поселенцях лежав подвійний тягар — палочної дисципліни і муштри, з одного боку, і кріпосницької експлуатації, з другого. І недивно, що у військових поселеннях раз-у-раз підіймалась хвиля стихійних повстань. Дуже уперті були виступи поселенців бузьких (на Херсонщині) в 1817 р. та чугуївських (на Харківщині) в 1819 р.

В свою чергу селянська маса щороку міцніше натискала на поміщиків. Особливо велике заворушення сталося в 1820 р. на Дону і в Південній Україні. Царська влада жорстоко придушила ці повстання.

Аракчеєвський режим викликав велику ненависть не тільки в народній масі, а й серед передової частини дворянства, переважно молодих офіцерів, які під час наполеонівських воєн (1805—1815 р.р.) побували закордоном і ознайомились з демократичними ідеями Західної Європи. Ненависть до аракчеєвщини ще більш штовхнула найактивніші елементи передового дворянства на шлях боротьби проти самодержавства; почали виникати таємні політичні організації.

Частина українських дворян, яка була незадоволена політикою царизму, мріяла навіть про відокремлення України від Росії. В 1822 році український поміщик Лукашевич створив на Полтавщині політичну організацію під назвою "Малороссийское общество", яке мріяло про визволення України спід влади царизму і перехід її під протекторат відновленої Польської держави. Але скільки-небудь помітної ролі в політичному русі того часу ця організація не відіграла.

В січні 1822 року в Києві заснувалась таємна організація під назвою "Південне товариство". Найвидатнішими його діячами були офіцери П. Пестель, який очолив товариство, С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін та інші.

Восени того ж року в Петербурзі почало свою діяльність "Північне товариство", очолюване М. Муравйовим. До складу цих то-

вариств входили виключно дворяни. Обидві організації ставили своєю метою шляхом військового перевороту повалити самодержавство і звільнити селян від кріпосної залежності. Більш рішучу позицію щодо самого перевороту і майбутнього державного ладу займали члени Південного товариства. Вони прагнули знищити царську династію і встановити в Росії буржуазну республіку. Більшість же Північного товариства не йшла далі вимоги обмежити самодержавну царську владу конституцією.

Поруч з Південним товариством в 1823 р. на Україні, в місті Новоград-Волинську, виникла ще одна таємна організація, так зване "Товариство об'єднаних слов'ян". Воно стояло за знищення кріпацтва, за ліквідацію самодержавства і об'єднання всіх слов'ян в федеративну демократичну республіку. Літом 1825 року ця організація об'єдналась з Південним товариством.

14 грудня 1825 р., в день присяги новому царю Миколі І (Олександр І помер в листопаді того ж року), в Петербурзі на Сенатській площі вибухло повстання кількох військових частин, очолене членами Північного товариства. Нерішучість дій і повна відірваність повстанців-декабристів від народу дали можливість Миколі І взяти ініціативу в свої руки і розгромити повстання.

Коли південним декабристам стало відомо про смерть Олександра І і про події в Петербурзі, вони теж вирішили негайно підняти повстання. 29 грудня на Київщині, в районі Василькова й Білої Церкви, виступив Чернігівський полк на чолі з підполковником С. Муравйовим-Апостолом. Замість того, щоб активно діяти, керівники повстання чекали приєднання інших частин. Як і на Сенатській площі, це дало змогу урядовим військам зібратися з силами і легко розгромити повсталий полк.

Микола І люто розправився з декабристами. П'ять найвидатніших з них: Пестель, Рилеєв, Каховський, С. Муравйов-Апостол і Бестужев-Рюмін були повішені. Решта учасників руху були заслані на різні строки на каторжні роботи.

Історичне значення декабристського руху величезне. Декабристи були в нашій країні першим загоном революційних діячів, які збудили на боротьбу проти царизму нові покоління революціонерів. Ленін писав про декабристів: "Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їх справа не пропала. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію. Її підхопили, розширили, укріпили, загартували революціонери-різночинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями "Народної Волі". Ширше стало коло борців, ближчий їх зв'язок з народом" (В. Ленин, Соч., т. XV, с. 468).

Миколаївська реакція на Україні. Царювання Микола І (1825—1855), що почалося з придушення декабристського виступу, було

заповнене боротьбою проти зростаючого селянського руху, проти революційних демократів, що появились в Росії, і проти революції в Західній Європі.

Микола І зосередив безпосередньо в своїх руках всі основні галузі управління. Для цієї мети було організовано "собственную его величества канцелярию", до відання якої перейшли освіта, законодавство, селянське питання. 3-є відділення цієї канцелярії керувало таємною поліцією і разом з спеціально створеним корпусом жандармів тримало під своїм пильним наглядом всю країну, боролось проти всяких проявів революційного руху і революційних настроїв. Над всіма друкованими виданнями Микола І установив найсуворішу цензуру.

Зовнішня політика Миколи І характеризується багатьма війнами. В 1828—1829 р. р. царська Росія воювала з Туреччиною. Ця війна закінчилась Адріанопольським миром, за яким до Росії відійшло гирло Дунаю.

Під час війни з Туреччиною 1828—29 р. р. кошовий Задунайської Січі Йосип Гладкий з кількома сотнями козаків перейшов на сторону Росії. Царський уряд оселив задунайських козаків на узбережжі Азовського моря і, приєднавши до них місцевих селян та переселенців з Чернігівської губернії, створив так зване Азовське козацьке військо, на чолі з Гладким. Пізніше, в 1852—1856 р.р. азовці були переселені на Кубань і злились з кубанськими козаками.

Після закінчення війни з Туреччиною увагу російського царизму притягли події на Заході.

В липні 1830 р. у Франції спалахнула революція. Микола І готував армію для придушення цього руху, але царські наміри зірвало польське повстання, що почалося в листопаді 1830 року. Повстанці ставили завданням створити незалежну Польщу. Однак, через те, що керівна верхівка повстання — польська аристократія була проти звільнення селян від кріпацтва, широкі маси польського народу відійшли від боротьби і у вересні 1831 р. повстання було розгромлене царським урядом.

Польське повстання перекинулось і на Правобережну Україну. Тут його шанси на успіх були ще менші. Українське селянство, ведучи боротьбу проти своїх старих гнобителів — польських панів, допомагало царському війську виловлювати і знищувати повстанців, покладаючись на обіцянки царизму звільнити селян від кріпацтва.

Придушивши повстання, царський уряд посилив політику русифікації на Правобережжі. Були закриті всі польські школи, а замість них запроваджувались російські школи. В 1832 р. російська мова була оголошена єдиною дозволеною в усіх школах і судових установах Правобережної України.

Щоб посилити свій вплив і створити центр русифікації та кріпосницької пропаганди на Правобережжі України, царський уряд в 1834

р. відкрив у Києві університет. Але всупереч прагненням царизму Київський університет відіграв велику роль в розвитку української національної культури і вихованні її видатних діячів.

Царська реакція намагалась знищити все, що нагадувало існування України. Так, Слободсько-Українська губернія була перейменована в Харківську, "Малороссийское генерал-губернаторство" на Лівобережжі було скасоване, натомість стало Полтавське і Чернігівське.

За розпорядженням Миколи I у Києві, в 1835 р., скасовується Магдебурзьке право, а в 1840 р. на Правобережжі була припинена чинність Литовського статуту і впроваджені імперські закони. На Лівобережжі чинність Литовського статуту скасовується в 1843 році.

В Києві, перетвореному в військовий центр, збільшили число військ і під особистим наглядом царя збудували фортецю. Для швидкого перекидання військ через Дніпро його береги в 1848—1853 р.р. були з'єднані під Києвом т. зв. ланцюговим мостом. В Київській і Подільській губерніях в 1837 році появилось 5 нових округів військових поселень.

Посилюючи свій колоніальний наступ на Україну, люто пригноблюючи український народ, царизм робив усе "для взаємовідчуження народів російського і українського — таких близьких і мовою, і місцем життя, і характером, і історією" (В. Ленин, Соч., т. XX, с. 532). Одночасно царизм переслідував євреїв, заборонивши їм в 1843 р. жити по селах України, в Києві і ще в багатьох місцевостях.

Селянський рух. В другій чверті XIX століття посилився поміщицький гніт щодо селянства. Це виявилось перш за все в поширенні "місячництва". На Лівобережжі число "місячників" дішло до ¼ загальної кількості кріпаків. Крім панщини, більшали й інші селянські повинності. Життя селянства ставало все більш нестерпним. Неугноювана земля давала з року в рік нижчі урожаї. На Україні стали дуже частими неврожаї, що приводило до масового голодування селянської маси. Ці утиски, що припадали на час царювання Миколи I, і постійне голодування були причиною зростання селянського руху.

На Україні майже скрізь спалахували повстання. Під час неврожаю 1832—1833 р.р. почалися заколоти серед селян на Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині. Селяни перестали виконувати повинності, чинили розправу над місцевим начальством.

В 1835 році спалахнув великий заколот серед лівобережних козаків, яких переводили в солдати. Повстання придушувались з неймовірною жорстокістю.

На Правобережжі, де експлуатація була особливо тяжка, масовий селянський рух розгортався в першу чергу проти споконвічних ворогів українського селянства — польських поміщиків.

Селянська боротьба була надзвичайно упертою на Поділлі, де на чолі її стояв селянин-кріпак Устим Кармалюк (1787—1835). Він організував загони, з якими нападав на поміщицькі маєтки, громив їх, нищив або роздавав селянам поміщицьке майно, розправлявся з панами. Своїми нападами Кармалюк наводив жах на поміщиків не тільки Поділля, а усього Правобережжя. Він завоював велику любов і популярність серед селян, що надовго робило його невловимим для поміщиків і царських властей. Коли ж удавалося його захоплювати, то вдержати Кармалюка тюремна адміністрація була не в силі. Кілька раз він утікав з в'язниці і з Сибіру. Понад 20 років (з 1812 по 1835 р.) Кармалюк провадив свою вперту боротьбу. В жовтні 1835 р. він був підступно забитий польським шляхтичем. Царському урядові ще довго не вдавалось придушити селянський рух на Поділлі. На протязі понад двадцятилітньої діяльності Кармалюк підняв на боротьбу проти поміщиків до 20 тис. селян. Він зробив більше 1000 нападів на поміщицькі маєтки. Героїчний образ Кармалюка надовго зберігся в пам'яті народу. Про нього ходили різні легенди, перекази. Про Кармалюка народ склав багато пісень.

З селянських виступів, що прокотились по всій Росії, від 25 до 50 процентів припадало в різні роки на Україну. Багато селянських виступів закінчувалось втручанням військової сили.

В 1847—1848 р. р. царський уряд провів на Правобережжі так звану інвентарну реформу. Суть її полягала в тому, що панщина вводилась в певні рамки, за селянами закріплялась та земля, якою вони користувались в момент запровадження інвентарів. Цією реформою царизм хотів притягти на свій бік селянство Правобережжя, боючись нового повстання польської шляхти.

Але інвентарна реформа не поліпшила становища селянства, не зменшила розмірів панщини. Поміщики продовжували, як і раніше, експлуатувати кріпаків. Тому, в зв'язку з запровадженням інвентарів, вибухли численні селянські заворушення, раз-у-раз придушувані царською владою з допомогою військової сили.

Разом з відвертими масовими виступами проти поміщиків, у цей період дуже посилилось втікання селян на південь України, все частішими ставали убивства селянами поміщиків.

Кирило-Мефодіївське братство. Т. Г. Шевченко. В зв'язку з ростом селянського руху зростали й революційні настрої.

Великий вплив щодо цього мав у Росії й на Україні західно-європейський революційний рух напередодні і під час революції 1848 року. В 1848 р. в Західній Європі передовою силою революційної боротьби стає пролетаріат. Тоді ж розгортають свою діяльність творці наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс.

Все це дало величезний поштовх для розвитку революційної думки в Росії, а також і на Україні. В цей період появляються видатні

російські революційні демократи: О. Герцен, В. Бєлінський, М. Чернишевський, М. Добролюбов, які з усією пристрастю продовжували боротьбу проти царизму, почату ще декабристами.

Першим і найвидатнішим представником української революційної демократії був геніальний український поет Тарас Григорович Шевченко (1814—1861 р.р.).

Вийшовши з родини селянина-кріпака с. Моринець, Звенигородського повіту (на Київщині), Шевченко сам пройшов тяжкий шлях життя селянина-кріпака. Всі свої сили Шевченко віддав боротьбі проти самодержавства і кріпосницького гніту, за соціальне і національне визволення українського народу.

В 1840 році виходить перше видання збірника творів Шевченка під назвою "Кобзар". В наступні роки пише він такі видатні втори, як "Гайдамаки", "Сон", "Кавказ" і ін. В цих творах Шевченко, як полум'яний революціонер, бореться проти царизму, проти соціального і національного гніту, показуючи царську Росію, як тюрму народів.

Твори Шевченка були пройняті ідеями рівноправності і братерства народів царської Росії, він закликав народ повстати проти царизму та поміщиків.

Шевченко гостро виступав проти німецького впливу, який посилився в Росії при Миколі I і підтримувався жорстокими царськими урядовцями з німців—реакціонерами Дуббельтами, Бенкендорфами, фон-Корфами і ін. В творі "І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм" поет з болем і обуренням говорить про проникнення німецьких колоністів на Україну, на територію Запорізької Січі, яка відіграла таку велику роль в історії героїчної боротьби українського народу за свою волю. Геніальний син українського народу протестував проти онімечення слов'ян. В творі "Єретик", в словах, повних священного гніву проти німецьких гнобителів, він оспівав героїчну боротьбу чешського народу проти німецького імператора і німецької феодальної аристократії.

Геній Шевченка розцвітав у тісному зв'язку з розгортанням революційної боротьби російських революційних демократів — Герцена, а пізніше Чернишевського і Добролюбова. Твори геніального поета були зразками для демократичних письменників пригноблених народів. Діяльність Шевченка мала величезне значення для всього революційного руху в Росії.

В цей же період на Україні розвивається національний рух. В лавах української буржуазно-демократичної інтелігенції, що тоді зароджувалась і розвивалась, все більше наростало незадоволення російським царизмом. Передова частина цієї інтелігенції переходить до активної політичної діяльності.

В 1846 році в стінах Київського університету виникла політична організація під назвою "Кирило-Мефодіївське братство". До його

складу входили М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський, П. Куліш, М. Савич та інші.

Програма братства була складена під впливом передових течій світової політичної думки, зокрема ідей французської буржуазної революції, декабристів (особливо "Руської Правди" Пестеля та програмних вимог "Товариства об'єднаних слов'ян"), утопічного соціалізму і польського визвольного руху.

Своєю кінцевою метою кирило-мефодіївці, як колись "Об'єднані слов'яни", ставили знищення кріпосництва, самодержавства, національного гніту і об'єднання росіян, поляків, українців, чехів, хорватів, сербів, болгар та інших у федеративну демократичну республіку з наданням кожній слов'янській народності рівних прав і широкої автономії.

Свої політичні ідеали частина братчиків, очолювана М. Костомаровим і П. Кулішем, думала здійснити шляхом реформ, підготовлених поширенням серед народу освіти й ідей братства.

Дізнавшись від Костомарова про існування Кирило-Мефодіївського братства, Шевченко вступив до нього. Але, будучи революціонером-демократом, він розійшовся з ліберально-реформістською тактикою Костомарова, Куліша та їх однодумців. Він вважав необхідним готувати всенародне повстання, закликаючи селянство "сталити обух та гострити сокиру" на царизм. Шевченко прагнув повернути все братство на цей революційний шлях.

Але в 1847 р. діяльність кирило-мефодіївців була обірвана царським урядом. Члени братства були заарештовані і заслані. Найсуворіше розправився царизм з Шевченком, при чому не стільки за участь в кирило-мефодіївській організації, скільки за його революційні поезії. Поета віддали в солдати і заслали в Орську кріпость за резолюцією самого Миколи I: "Під найсуворіший нагляд, з забороною писати і малювати".

Шевченкові довелося пройти через усі знущання, які тоді переживала забита солдатська маса. Не дивлячись на це, Шевченко на засланні своїм огненним словом продовжував боротьбу проти царизму. Десять років пробув Шевченко в засланні. В 1857 р. він був звільнений. Царська казарма, муштра, знущання не зломили духу борця, а, навпаки, ще більше загартували як революціонера. Він продовжував палко виступати проти царизму. Але роки заслання підірвали здоров'я Шевченка. 26 лютого 1861 року він помер.

Західно-українські землі в 1-й половині XIX ст. В першій половині XIX століття західно-українські землі перебували під владою Австрії. Колоніальна залежність цих земель від австрійської імперії посилювалась. В Східній Галичині польські пани по-старому пригноблювали українське населення. "Австрійці, — говорив Йосиф Сталін, — наблизили до себе поляків, давали їм привілеї, щоб

поляки допомогли укріпити австрійцям свої позиції в Польщі, і за це давали полякам можливість душити Галичину" (Й. В. Сталін, Марксизм і національно-колоніальне питання, Держполітвидав, 1940, с. 127). Польські пани вели політику ополячення українського населення, а австрійські реакціонери намагались онімечити його.

Промисловість в Галичині, Буковині і Закарпатській Україні майже не розвивалась. А в тих промислових підприємствах, що були, панувала сваволя капіталістів у відношенні до робітників.

На протязі всієї першої половини XIX століття поміщики продовжували посилювати кріпосний гніт над селянами західно-українських земель.

На посилення кріпосницького гніту селянство відповідало масовими виступами. Великий селянський рух розгорнувся в 1847 р. в Буковині під керівництвом талановитого й енергійного селянина Лук'яна Кобилиці. Гуцули вигнали поміщиків, скасували панщину, оголосили ліси і пасовища громадською власністю. Рух цей був придушений військовою силою.

В 1848 р. в Західній Європі прокотилася хвиля революції. Вона перекинулась і в Австро-Угорщину. Побоюючись дальшого розростання революції, австрійський уряд указом 17 квітня 1848 р. скасував кріпосне право в Галичині, звільнивши селян від панщини. Революція 1848 р. пожвавила український національний рух. 2 травня 1848 р. українське духівництво, буржуазія і буржуазна інтелігенція організували в Львові "Головну Руську Раду", яка боролась за національно-культурний розвиток Західної України, хоча й орієнтувалась політично на австрійську монархію, а не на розвиток революції. З придушенням революції 1848 р. в Австрії і 1849 р. в Угорщині на український рух посипались репресії. Українські організації були розпущені.

Значення революції 1848 року для України полягає в тому, що на Західній Україні (в Австрії) вона поклала кінець пануванню феодально-кріпосницьких відносин. В країні почалось пануваня капіталістичої системи.

Розвиток української культури в 1-й половині XIX століття. З ростом капіталізму процес формування української нації значно посунувся вперед. Це яскраво виявилося в розвитку української культури.

Розвиток культури на Україні в першій половині XIX століття проходив в надзвичайно тяжких умовах реакційної політики царизму. Царський уряд свідомо гальмував освітню справу. Яскравим доказом цього є заява міністра народної освіти Шишкова. "Навчити весь народ принесло б більше шкоди, ніж користі" — говорив він.

На початку XIX століття на Лівобережжі, крім російських початкових шкіл, продовжували існувати "дяківські" школи, утримувані

коштом батьків, але й їх число, порівняно з другою половиною XVIII століття, значно зменшилось і охоплювали вони невелику кількість населення.

На Правобережжі всі сільські школи були в руках католицького і уніатського духівництва. Викладали в них польською мовою. З 1831 року ці школи були закриті і замість них появились російські школи. Царизм дбав про поширення освіти тільки серед дворянства. На Україні в першій половині XIX століття відкрилось кілька гімназій, куди приймали дітей дворян і чиновників.

Для навчання і виховання дворянських дітей в Харкові, Полтаві і Києві були створені "институты благородных девиц", засновані кадетські корпуси, що готували офіцерів. Проміжною ланкою між гімназіями та університетами були ліцеї Одеський (з 1817 р.) і Ніжинський (з 1825 р.).

Продовжувала існувати Київська духовна академія, з стін якої виходило вище духівництво.

Величезну роль в розвитку освіти, науки і культури на Україні відіграли університети — Харківський, заснований з ініціативи В. Каразіна в 1805 р., і Київський, що існував з 1834 р. З їх стін вийшло чимало видатних діячів української культури: визначний історик Костомаров, знаменитий лікар Іноземцев, математик Остроградський, мовознавець Потебня, славіст Срезневський та інші.

В першій половині XIX століття серед української дворянської і буржуазної інтелігенції зростає інтерес до історії українського народу.

В 20-х роках XIX століття в одному з поміщицьких архівів був знайдений рукопис історії України невідомого автора, під назвою "История Русов". Спочатку вона поширювалась в рукописних списках. В 1846 р. "Историю Русов" видав славіст О. Бодянський, який вважав її автором архієпіскопа Кониського. "История Русов" збуджувала інтерес до героїчного минулого українського народу, до його боротьби за свою незалежність.

Невідомий автор "Истории Русов" гаряче обстоював необхідність створення самостійної української держави, в той же час підкреслював добровільність приєднання України до Росії в 1654 р. і близькість українського та російського народів. Ідеалом державного устрою на Україні "История Русов" вважає автономну гетьманщину XVII—XVIII ст.

"История Русов" мала величезне значення в розвитку української історичної науки. Її вплив відчувається в багатьох працях українських дворянських і буржуазних істориків. Вона вплинула також на творчість Шевченка, Рилеєва, Пушкіна, Гоголя.

В 1822 р. в Москві вийшла чотирьохтомна "История Малой России" Д. Бантиш-Каменського, що була першою спробою подати

історію України в послідовному викладі, використовуючи для цього значний матеріал з першоджерел.

Зростав також інтерес до вивчення української мови і усної народної творчості. В 1819 р. появилась граматика української мови Павловського, що була початком роботи в галузі українського мовознавства. Для розвитку української мови багато зробили учені М. Максимович та І. Срезневський, які доводили, що українська мова є повноцінна самостійна мова, а не говірка, як твердили учені-великодержавники.

В цей період в пам'яті українського народу продовжували жити давні думи й пісні, які передавались з уст в уста кобзарями й лірниками (Андрій Шут, Остап Вересай і ін.). Разом з тим створювались нові пісні про кріпацтво, про Кармалюка та інші.

В 1827 р. в Москві вийшов з друку скомпонований М. Максимовичем збірник під назвою "Малороссийские песни", в якому вміщено було 129 українських народних пісень. Збірником дуже зацікавились в Росії і за кордоном, він мав широкий відгук в Галичині. З великим інтересом поставились до нього Пушкін і Гоголь.

Вміщені в цьому і в інших збірниках пісні та оповідання яскраво відображали життя й боротьбу українського народу протягом кількох століть.

Композитори Аляб'єв і М. Маркевич поклали на ноти й надрукували ряд українських пісень. Великий російський композитор Глінка також цікавився українськими піснями.

В першій половині XIX століття українська художня література зробила значний крок вперед. Ще в 1798 році появилась "Енеїда" І. П. Котляревського (1769—1838).

Котляревський народився в сім'ї дрібного українського поміщика, служив чиновником у Полтавському магістраті, знав прекрасно народну мову і народне життя. В "Енеїді" в гумористичній формі він майстерно і любовно змалював побут України за часів Гетьманщини, протиставляючи старе "патріархальне" життя кріпосницьким порядкам, до яких він ставився критично.

В 1817—1818 р.р. спід пера Котляревського вийшли його невмирущі комедії "Наталка-Полтавка" і "Москаль-чарівник", написані для організованого в Полтаві театру, куди письменник був призначений директором.

Твори Котляревського написані живою народною мовою. Котляревський зробив перший великий крок до створення української національної літератури. З цього часу українська література почала користуватись українською народною мовою замість церковнослов'янської, до якої домішувались народні слова.

Велике значення для української літератури мала також творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, одного з основоположників українського реалізму (1778—1843). В своїх творах він відбив побут

і життя Слободської України, звідки письменник вийшов і де жив. Народився Квітка-Основ'яненко в с. Основі, біля Харкова. Розквіт його творчості припадає на 30-і роки XIX ст. В 1834 р. він випустив першу збірку своїх повістей. Квітка-Основ'яненко продовжував справу Котляревського, далі розвиваючи українську літературну мову, право на існування якої він палко обстоював. Ідеалізація життя кріпосного українського села в творах Квітки-Основ'яненка не применшує його значення в розвитку української літератури. Твори його написані чудовою народною мовою.

В першій половині XIX століття почав свою літературну діяльність П. О. Куліш. В 1845 р. появились в світ перші розділи його історичного найвидатнішого твору — "Чорна рада".

Тоді ж працював відомий український байкар П. П. Гулак-Артемовський. Він написав кілька десятків віршів та байок, найвизначнішою з яких є байка "Пан та собака" (1818 р.), в якій поет виступає проти знущання "злих панів" над кріпаками.

Від згаданих письменників своєю революційністю різко виділяється геній українського художнього слова Т. Г. Шевченко. "Кобзар", що вийшов у світ в Петербурзі в 1840 р., відкрив нову епоху в українській літературі. Дальший розвиток української літератури відбувався під величезним впливом Шевченка. З цього моменту українська література вийшла на широкий шлях світової літератури.

В цей же час українські письменники переклали на українську мову ряд творів російських письменників (переклад Є. Гребінкою "Полтави" Пушкіна і ін.). В свою чергу російські письменники, зокрема Пушкін, виявляли великий інтерес до України. Все це свідчило про зв'язок і взаємовплив двох братських культур.

В першій половині XIX століття на Україні виникає професіональний театр, що прийшов на зміну домашньому поміщицькому театрові. В 1805 р. появляється постійний театр в Києві, в 1810 році — в Полтаві, в 1812 р. — в Харкові. Але ставлять вони здебільшого російські п'єси. Перша українська трупа появилась в 1812 р.; вона була створена Квіткою-Основ'яненком. На Україні почав і розвивав свою артистичну діяльність знаменитий актор М. С. Щепкін, виходець з кріпосних селян, а також талановитий український майстер сцени Соленик, теж колишній кріпак.

Архітектура і образотворче мистецтво на Україні в першій половині XIX століття також робить крок уперед. В цей час побудовано ряд пам'ятників і будинків в стилі класицизму, як, напр., пам'ятник "Слави" (Тома-де-Томон) в Полтаві, "Присутственные места" в Катеринославі (В. Стасова), а також у стилі ампір — будинок університету та "Института благородных девиц" О. Беретті в Києві і ін.

Одним з найталановитіших скульпторів був Мартос — творець

пам'ятника Мініну і Пожарському в Москві, пам'ятника Рішельє в Одесі і Потьомкіну в Херсоні.

Серед художників слід відзначити Д. Левицького, В. Боровиковського, В. Тропініна, В. Штернберга, А. Лосенка. Одним з найвидатніших художників свого часу був Т. Г. Шевченко. В образотворчому мистецтві він прокладав шляхи реалізму та народності. Шевченко був неперевершеним великим майстром, особливо в галузі офорту і гравірування на міді, за що одержав від Академії Мистецтв звання академіка.

Розвиток української культури в західно-українських землях відбувався в обстановці жорстокого гніту австрійської монархії. Українські кафедри у Львівському університеті на початку XIX століття були ліквідовані. Українська школа полонізувалась і онімечувалась. Українська мова офіціально була об'явлена говіркою мови польської. Українська література перебувала в занепаді.

Але не зважаючи на це, в Галичині появляються борці за українську мову, які діють під великим впливом творів Котляревського, Квітки-Основ'яненка та інших письменників Східної України. В 30-х роках XIX століття в Львівській духовній семінарії виникає український гурток, що складався з студентів М. Шашкевича, Ів. Вагилевича і Я. Головацького. У 1837 році вони випустили у світ у Будапешті збірник народних пісень і власних поетичних творів — "Русалка Дністровая", який відіграв велику ролю в розвиткові української культури на Західній Україні.

Революція 1848 р. ослабила натиск австрійської реакції в західно-українських землях. В Львівському університеті було дозволено викладати українською мовою, а також викладання української мови й літератури. Українська мова стала пробивати собі дорогу і в початкові та середні школи Галичини.

Пожвавлюється видавнича справа. В Львові "Головна руська рада" видає українську газету "Зоря галицька", випускає ряд книжок для народу.

В цілому перша половина XIX ст. займає дуже важливе місце в розвитку української культури. В цей час зростає нова література, створюється професіональний театр, розвивається наука, міцніє зв'язок двох братських культур — української і російської.

РОЗДІЛ VIII

УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Реформа 1861 року на Україні. В середині XIX століття процес розкладу кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму помітно посилився. Із загальної кількості підприємств України на початок 1860 року в руках поміщиків-кріпосників залишилось тільки 5,8%. Підприємства з кріпацькою працею не могли конкурувати з капіталістичними, що користувались працею вільнонайманою. Поряд з капіталістичними мануфактурами одна по одній виникали капіталістичні фабрики, основані на машинному виробництві. Все більше стали ввозити машин з закордону. Зароджувалось машинобудування всередині країни.

Кризис поміщицько-кріпосницького господарства загострювався. Катастрофічно зростала заборгованість поміщиків. Напередодні реформи вона досягла 400 млн. крб. Було очевидно, що кріпацька праця, кріпосницьке господарство стали надто невигідними. Сила економічного розвитку штовхала царизм і поміщиків до ліквідації кріпосницьких порядків. Але кріпосники продовжували цупко триматися за них. Щоб збільшити свої прибутки і виплутатися з боргів, поміщики ще дужче натискали на селян.

У відповідь на це все більше зростала боротьба селянства, яка розхитувала самодержавно-кріпосницький лад і загрожувала його знищити.

Щоб зміцнити позиції царизму всередині країни і в Європі, Микола I вирішив стати на випробуваний шлях війни. В кінці 1853 р. він почав війну з Туреччиною, прагнучи цілком оволодіти Чорним морем. Англія і Франція, які мали інтереси на Близькому Сході і не бажали посилення Росії, в 1854 р. оголосили їй війну. Відстала самодержавно-кріпосницька Росія зіткнулась з передовими капіталістичними країнами Західної Європи. Головним театром воєнних дій став Крим. Союзники висадили в Криму війська і обложили Севастополь. Лише після одинадцятимісячної героїчної оборони місто було взяте.

Відсталість кріпосної Росії (відсутність шляхів сполучення, відсталість техніки, забитість солдата і ін.) обумовила її поразку в Кримській війні.

Особливо важким тягарем війна упала на плечі українського селянства. Його розоряли переходи й постої військових частин і мобілізація тягла для транспорту.

Під час Кримської війни піднялась нова хвиля селянських повстань. Велике повстання селян вибухло на Київщині весною 1855 року.

Серед населення поширились чутки про царський маніфест, яким селяни нібито звільняються від кріпацтва і перетворюються в вільних козаків, а поміщики і попи, мовляв, його приховали. Цей виступ відомий під назвою "Київської козаччини". Він був придушений військовою силою.

Селянський рух охопив і інші губернії України. Його хвиля перекочувалась по всій Росії. Назрівала революція.

Цар і поміщики злякались наростаючої селянської революції і приступили до реформи.

Про причини, які примусили поміщиків і царя взятися за реформи, Ленін говорив: "Поміщики-кріпосники не могли перешкодити ростові товарового обміну Росії з Європою, не могли удержати старих, які руйнувалися, форм господарства. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії. Селянські "бунти", зростаючи з кожним десятиліттям перед звільненням, примусили першого поміщика, Олександра II, визнати, що краще звільнити зверху, ніж чекати, поки скинуть знизу (В. Ленин, Соч., т. XV, с. 143).

Після кількарічної підготовки, яка почалась в 1857 році, 19 лютого 1861 року цар підписав маніфест про селянську реформу. Реформа проводилась самими поміщиками-кріпосниками і обстоювала їх інтереси. Селяни звільнялись від особистої залежності поміщикові і одержували за великий грошовий викуп садибу та мізерний наділ землі. До поміщиків відходила велика частина землі, якою селяни користувались до реформи. В Катеринославській і Полтавській губерніях у селян відрізали до 40% від дореформених земельних наділів, в Харківській—31%, в Чернігівській—25%, в Херсонській — 17%. Кріпаки-дворові звільнялись зовсім без наділу. Більше 300 тис. таких дворових по Україні стали безземельними селянами.

Частина селян, за їх бажанням, одержувала від поміщиків без викупу так званий "дарчий наділ", який становив лише ¼ нормального наділу. Таких селян було багато на півдні України, особливо на Катеринославщині.

На Україні діяли три місцеві положення про реформу. Для південних губерній України — Таврійської, Херсонської, Катеринославської, а також для частини Харківської мало силу так зване "великоросійське" положення, яке, крім перелічених українських місцевостей, охопило також російські губернії. Тут існувало общинне землеволодіння і земля нарізалась для всієї громади.

Окреме положення було введене для так званих "малоросій-

ських" губерній: Полтавської, Чернігівської і частини Харківської. Третє положення поширювалось на територію Правобережної України — Київської, Волинської і Подільської губерній. В так званих "малоросійських" і правобережних губерніях України панувало подвірне землеволодіння, і тому наділ тут виділявся окремо кожному домохазяїну.

Найбільші наділи одержали селяни степової (південної) України, особливо Таврії. Найменші наділи були на Чернігівщині й Полтавщині.

При проведенні реформи в правобережних губерніях землі у селян не відрізали; за ними були залишені ті розміри наділів, що були встановлені інвентарями 1847—1848 р.р. Цим царизм, боючись польсько-шляхетського руху, хотів притягти на свою сторону селянство. Але становище селянства й тут було дуже тяжким.

Поміщики залишили за собою ліси, вигони, водопої, пасовища і кращі орні землі. Селянам відводили ділянки на пісках, буграх, в ярах тощо. За ці наділи селяни повинні були заплатити великий викуп. Гроші мали бути внесені державі на протязі 49 років, а держава негайно виплачувала поміщикам належні викупні суми з своїх коштів — частково готівкою, частково цінними паперами. Одержані селянами України наділи коштували 128 млн. крб., а селяни мусили внести за них з процентами аж 500 млн. крб. По суті селянин платив не тільки за наділ, а й за викуп своєї особи з кріпацтва.

Селяни діставали волю не зразу після оголошення маніфесту. Довгий час вони мусили по-старому відбувати всі повинності поміщикам аж до укладення акту про переведення на викуп, а це довго ще залежало від "доброї волі" поміщика. Крім того, поміщик і після реформи зберігав великі права над сільською громадою, залишався її "попечителем". "Таким чином, залишалось майже те ж становище, що й при кріпосному праві, з тією лише різницею, що тепер селянин був особисто вільний, його не можна було продати або купити, як річ" (Історія ВКП(б), с. 5).

Реформа 1861 року не розв'язала селянського питання. Вона "залишила селянина жебраком, затурканим, темним, підлеглим поміщикам-кріпосникам і в суді, і в управлінні, і в школі, і в земстві" (В. Ленин, Соч., т. XV, с. 142).

Недивно, що царський уряд, готуючись оголошувати маніфест про "волю", поставив у бойову готовність армію.

І справді, реформу на Україні, як і по всій Росії, селянство зустріло дуже вороже. В країні прокотилась величезна хвиля селянських повстань.

Вслід за селянською реформою царський уряд провів ще ряд реформ. Вони охопили всі основні сторони суспільного ладу країни. Це були: реформа земська, яка встановлювала земства — органи місцевого самоуправління (1864 р.), судова — яка запроваджувала

нові форми судових установ і ведення судового процесу на основах суду присяжних (1864 р.), військова, за якою рекрутчина замінялась загальною військовою повинністю (1874 р.) і інші. За твердженням Леніна всі ці реформи, а особливо селянська, були "кроком на шляху перетворення феодальної монархії в буржуазну монархію" (В. Ленин, Соч., т. XV, с. 96).

Розвиток капіталізму на Україні в 2-й половині XIX століття. Після скасування кріпацтва царська Росія швидко пішла по шляху капіталістичного розвитку. "На зміну кріпосній Росії, — писав Ленін, — ішла Росія капіталістична".

Розвиткові капіталізму в промисловості й сільському господарстві сприяло появлення залізниць, будівництво яких особливо зросло в 70-х роках. Якщо в 1869 р. довжина залізничних колій на Україні дорівнювала 366 верстам, то через 10 років, в 1879 р. — уже 1057 верстам. Україну перетинали кілька залізничних колій. Більшість з них простягалась з півночі на південь, до портів Чорного і Азовського морів. Ними підвозились великі хлібні вантажі для дальшого перевезення морем за кордон.

Багато поміщиків, особливо Південної України, стали вести своє господарство по-капіталістичному. Їх маєтки продукували хліб на продаж. Капіталістична система переважала над залишками кріпосницької в південних губерніях — Таврійській, Херсонській і Катеринославській та в губерніях Правобережжя — Київській, Волинській і Подільській.

В Чернігівській губернії переважала відробітна система, що була прямим пережитком панщинної системи. Селяни орендували землю у поміщика і відробляли за неї на поміщицьких полях своїм реманентом і худобою. В Харківській та Полтавській губерніях була поширена так звана "мішана" система (поєднання капіталістичної з відробітною).

В поміщицьке господарство все більше впроваджувались сільськогосподарські машини, які ввозились з закордону. Скоро появились і місцеві машинобудівельні заводи, переважно на півдні. Вони виробляли жатки, снопов'язалки, молотарки, сівалки, плуги, борони та інші сільськогосподарські машини і знаряддя. Одночасно в поміщицьких маєтках зростало застосування праці сільськогосподарських робітників.

Але велика частина поміщиків продовжувала вести господарство за старим способом. Малоземелля і злидні примушували селян іти в кабалу до поміщиків. Селяни відробляли на поміщицькій землі свої борги, орендували землю на кабальних умовах, працювали з половини тощо.

Під впливом розвитку капіталізму йшло дальше розшарування селянства. В наслідок зубоження середняків збільшувалась кіль-

кість безземельних і малоземельних селян — "батраків з наділом", як їх називав Ленін. На другому полюсі села всякими шляхами збагачувалась кількісно незначна група куркулів.

Велике малоземелля було на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині. В Бердичівському повіті, Київської губернії, безземельні становили одну п'яту частину селянства. За даними 1882 р., в губерніях — Подільській, Київській, Харківській і Полтавській у 50% загальної кількості селянських дворів не було коней. За даними Леніна, в Дніпровському повіті, Таврійської губернії, 40% селянських дворів належали зубожілим селянам-біднякам. Весь цей процес розкладу селянства Ленін назвав "розселянюванням".

Нужда гнала селян-бідняків на заробітки в поміщицькі маєтки, на цукробурякові плантації, на заводи. Великий потік сільськогосподарських заробітчан ішов на Херсонщину і в Таврію, де не вистачало робочих рук. Найбільшим ринком робочої сили на півдні, куди збиралась маса людей весною, було містечко Кахівка, в Таврії. Шість українських губерній давали майже півтора міліона сільськогосподарських робітників. Цих наймитів нещадно експлуатували в панських економіях і на куркульських землях. Особливо жорстокими визискувачами були німці-колоністи. Роботу в їх господарстві витримували тільки надзвичайно міцні фізично люди.

Багато селян шукало порятунку від злиднів і голоду в переселеннях. Селяни переселялись з густонаселених губерній в Сибір, на Далекий Схід, в Середню Азію, на Північний Кавказ, в Заволзькі степи і т. д. Поміщики всіляко перешкоджали цьому. Вони не хотіли позбутися дешевих робочих рук. Найбільше переселенців давали Чернігівщина і Полтавщина.

В нових місцях, без достатніх власних коштів і не маючи допомоги від уряду, переселенці часто попадали в безвихідне становище. Багато з них поверталося назад остаточно розореними, поповнюючи ряди бідняків.

Малоземелля і безземелля та зв'язані з цим величезні злидні селянства, повне його безправ'я, поміщицька кабала і національно-колоніальний гніт царизму — були причиною селянського руху другої половини XIX століття.

Найбільш значні селянські виступи виникли в селі Топильному, Звенигородського повіту, на Київщині, в 1874 р., в Чигиринському повіті — в 1876—77 р.р., в селі Шарковщині, Миргородського повіту, на Полтавщині, в 1884 р. в селі Гуничі, Овручського повіту, на Волині, в 1883 р. Новомосковський повіт на Катеринославщині в 1883 р. майже весь був охоплений рухом. В окремі роки на українські губернії припадало майже 25% всіх селянських виступів, що відбувались по всій імперії.

Селяни били поміщиків та їхню адміністрацію, захоплювали і заорювали поміщицькі землі, робили потрави панських хлібів, явоч-

ним порядком пасли худобу на поміщицьких луках, рубали панський ліс, забирали хліб з амбарів, або в снопах на полі, спалювали поміщицькі маєтки.

Царизм жорстоко приборкував селянські заворушення. В багатьох випадках селянські виступи придушувало військо.

Щоб посилити владу поміщиків, яка на думку урядових кіл була ослаблена реформою, царський уряд в 1889 р. поставив над селянами так званих земських начальників. Земських начальників добирали з поміщиків предводителі дворянства, затверджувались вони міністром внутрішніх справ. Їм надавались широкі права над селянством.

Уряд видав також ряд законів, спрямованих на збереження селянської общини, з допомогою якої урядові та поміщикам зручніше було експлуатувати й держати в своїх руках селянство.

В пореформений період прискорився розвиток промисловості, яка позбулась кріпосницьких пут. Велику питому вагу в промисловості України мало цукрове й гуральне виробництво. Центром цукрового виробництва була Правобережна Україна, зокрема Київська губернія.

Крім поміщиків, в цукрову промисловість що далі, то більше проникала буржуазія. По виробництву цукру Україна займала головне місце в царській Росії. В 1900 р. цукрові заводи Росії дали 48 млн. пудів цукру, з них на Україну припадало 41 млн. пудів, або 85%. Тільки за останнє десятиліття XIX в. виробництво цукру на Україні зросло майже вдвоє.

Значне місце після цукроваріння займала гуральна промисловість. В другій половині XIX століття ця галузь промисловості продовжувала зростати.

Крім згаданих галузей промисловості, значно розвинулось млинарство.

В другій половині XIX століття на півдні України створюється великий центр кам'яновугільної і металургійної промисловості. Прокладення залізничних колій викликало великий попит на метал. Залізниці ж стали і споживачами кам'яного вугілля. Царський уряд стимулював розвиток вітчизняної вугільно-металургійної промисловості, давав субсидії підприємцям, гарантував замовлення і запровадив високі мита на ввіз закордонного чавуну.

В 1870 р. в Донбасі засновується металургійний завод англійського капіталіста Юза, а потім в Суліні — завод Пастухова. В 1880 році почали добувати багату криворізьку руду. Це було поштовхом до дальшого розвитку південної металургії. Високі прибутки на капітали, а також протекційна політика царизму були причиною великого припливу іноземного капіталу в металургійну і кам'яновугільну промисловість півдня України. З 1888 по 1894 р. в Донбасі було засновано 22 іноземних акційних товариства з капіталом в 63 млн. крб., а з 1895 по 1902 р. — ще 90 компаній з основним капіталом в

253 млн. крб. Під контролем іноземного капіталу (англійського, французського, бельгійського, німецького і ін.) перебувало більше половини кам'яновугільної і 82% металургійної промисловості.

Бурхливий розвиток південної металургії та кам'яновугільної промисловості припадає на 90-ті роки XIX століття. Причиною цього було велике залізничне будівництво, що продовжувалось в Росії в ці роки. В 1899 році на півдні України було 17 великих металургійних заводів з 29 готовими і 12 незакінченими доменними печами. За ці десять років витоп чавуну на Україні зріс в сім раз і в 1900 році становив 50% виробництва чавуну по відношенню до загальноросійського видобутку.

Отже розвиток капіталізму після скасування кріпацтва пішов досить швидко. Але "все ж Росія дуже відставала в своєму економічному розвитку від інших капіталістичних країн. Величезна більшість населення була ще зайнята сільським господарством" (Історія ВКП(б), с. 7).

Разом з тим царський уряд штучно затримував розвиток обробної промисловості (текстильної і ін.) на Україні, вважаючи її своєю колонією, ринком сировини і збуту готової продукції.

Народництво на Україні. Після придушення польського повстання 1863 р. та невдалого пострілу Каракозова в царя Олександра II, 4 квітня 1866 року, в Росії і на Україні почався наступ реакції. Царизм заборонив вихід "Современника", органа російських революційних демократів, посилив нагляд за студентством і навчальними закладами, став відбирати деякі права у земств.

На боротьбу проти царизму в цей час виступає революційно настроєна різночинна інтелігенція, яка дістала назву народників. Головною революційною силою народники помилково вважали селянство, а селянську общину вважали основою майбутнього соціалістичного ладу. Вони не бачили того, що під впливом розвитку капіталізму селянська община розкладалась і не могла бути такою основою. Народники відкидали для Росії капіталістичний шлях розвитку. Звідси вони заперечували передову роль робітничого класу в революційній боротьбі.

Серед робітників народники вели пропаганду, але дивились на них теж, як на селян, тимчасово відірваних від землі. На їх думку керівна роль в революційному русі повинна належати інтелігенції, яка підніматиме народ — селянство, на повстання. Головними теоретиками народництва були Бакунін, Лавров і Ткачов.

Відкидаючи історичну місію пролетаріату, народники являлись ворогами марксизму. Їх ідейно-теоретичні погляди були шкідливими для розвитку революційного руху. "Народники не знали робітничий клас і не розуміли, що без союзу з робітничим класом і без його

керівництва самі селяни не зможуть перемогти царизм і поміщиків" (Історія ВКП(б), с.с. 11—12).

Народницькі погляди охопили широкі кола революційно настроєної інтелігентської молоді. В 1869 році в Петербурзі почав свою роботу народницький гурток М. Чайковського. На Україні гуртки чайковців заснувалися в Херсоні, Одесі, Києві. Центром народницької пропаганди на Україні став Київ, де в 1873 р. організувався гурток бунтарського напряму, відомий під назвою "Київська комуна".

Видатними народниками на Україні були брати Микола, Володимир і Сергій Жебуньови, В. Дебагорій-Мокрієвич, Є. Брешко-Брешковська і ін.

В середині 70-х років серед народників взяла верх думка, що треба йти до селянства, "в народ", як говорили вони, і піднімати його на бунти. Прагнучи здійснити цю ідею, народники йшли переважно в ті місця, де в минулому відбувались народні повстання — на Волгу, на Дон. "Ходіння в народ" мало місце й на Україні.

Як і треба було сподіватися, "ходіння в народ" нічого не дало. Селяни не розуміли народників і не пішли за ними.

Крім того, на народників посипалися удари царської поліції, і "ходіння в народ" було розгромлене.

Для більш успішної діяльності народники вирішили створити свою партійну організацію. В 1876 р. в Петербурзі виникла партія "Земля і воля". Вона прагнула по-новому підійти до народу. Її члени заводили по селах майстерні, робили спроби створити "поселення", гадаючи підняти народ на повстання шляхом довготривалої пропаганди. На Україні такі поселення були в Київській губернії. В 1876 р. група народників на чолі з Стефановичем, Дейчем і Бохановським організувала в Чигиринському повіті таємне селянське товариство і намагалась підняти селян на повстання. Ця спроба, як і всі їй подібні, кінчилась повним розгромом.

Невдачі штовхнули частину народників на шлях єдиноборства з царизмом, на терор. Народники-терористи об'єднались в партію "Народна Воля" (1879 р.). На Україні в кінці 70-х років народовольці знищили чимало царських чиновників, відомих своєю жорстокістю. Народовольці підготували змову на царя Олександра II і 1 березня 1881 року вбили його. Царизм пустив ухід всю силу свого поліцейського апарату, розгромив народовольців і найактивніших з них стратив. Тактика індивідуального терору була шкідливою для справи революції. Вона перешкоджала організації мас на боротьбу з царизмом.

Серед інтелігенції ще довгий час були поширені народницькі погляди. Проте, в 90-х роках народники уже проповідували примирення з царизмом і стали виразниками інтересів куркульства. Революційне народництво виродилось в ліберальну політичну течію. Рештки народництва чинили впертий опір поширенню марксизму в

Росії. Тому марксизм міг зміцніти в Росії тільки в боротьбі з народництвом, в результаті його ідейного розгрому.

Громадсько-політичний та національний рух і розвиток української культури в другій половині XIX століття. В зв'язку з розвитком капіталізму в другій половині XIX й на початку XX століття процес формування української нації в основному завершується. Разом з тим зростає український національно-визвольний рух проти царизму, проти національного гніту і посилюється розвиток української культури.

Найактивніші кадри національного руху давала українська інтелігенція, що в чималій своїй частині відбивала насамперед інтереси української буржуазії, яка, використовуючи національний прапор, прагнула зміцнити свої економічні і політичні позиції.

В 1861 році в Петербурзі став виходити журнал "Основа", орган української буржуазної інтелігенції. Його засновниками були колишні кирило-мефодіївці Костомаров, Куліш і Білозерський. Журнал друкував чимало художніх творів українських письменників: Марка Вовчка, Глібова, Барвінок, Руданського та інших, а також посмертні твори Шевченка, історичні і публіцистичні статті.

"Основа" розвинула жваву діяльність в напрямі розвитку української культури. В політичних питаннях вона займала ліберально-буржуазні позиції і розходилась з революціонерами-демократами. В кінці 1862 р. через брак коштів і незгоди в редакції "Основа" закрилась. В 60-х роках у Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві виникли "громади", до яких входила українська буржуазна інтелігенція. Своєю метою "громади" ставили піднесення культурного рівня українського народу, запровадження в школах української мови і т. п. "Громади" випустили в світ ряд книжок українською мовою, букварі тощо.

Але царизм скоро завдав жорстокого вдару українській культурі. Видана в 1863 р. міністром внутрішніх справ Валуєвим і схвалена Олександром II постанова забороняла випуск в світ масової української літератури. Вона завдала великої шкоди розвиткові української культури, бо цензура фактично стала забороняти друкувати українською мовою буквально все.

В першій половині 70-х років цензурні утиски були ослаблені. Діяльність української інтелігенції пожвавлюється. В 1873 р. в Києві заснувався "Південно-західний відділ Російського географічного товариства", який об'єднав значні передові сили української буржуазної інтелігенції. Це були: історики — М. Драгоманов і В. Антонович, філологи — Житецький і Михальчук, юрист Кістяковський, етнографи — Чубинський і Рудченко, а також видатний композитор і дослідник народної музики М. Лисенко. "Південно-західний відділ

Російського географічного товариства" став центром наукової думки на Україні.

Проте, в другій половині 1870-х р.р. на українську культуру знов посипались репресії. В 1878 р. цар Олександр II підписав в Емсі (Німеччина), де він перебував на курорті, указ, яким заборонялось ввозити з закордону книжки українською мовою, ставити в театрах українські п'єси і друкувати тексти до музики. Дозволялось друкувати українською мовою лише історичні документи і пам'ятки, а також белетристичні твори. "Південно-західний відділ Російського географічного товариства" був закритий.

Переслідування української культури цим не обмежились. "Царський уряд намагався задушити всяке проявлення національної культури, проводив політику насильного "обрусіння" неруських національностей. Царизм виступав як кат і мучитель неруських народів" (Історія ВКП(б), с. 6).

З учителями, які пробували викладати українською мовою, нещадно розправлялись. Початкова школа на Україні була зведена майже на нівець. Наприклад, в ряді місць на Чернігівщині в 1768 р. одна школа припадала на 746 чол. населення, а в 1876 р. — на 6730 чол. За переписом 1897 р. на Україні на 100 душ населення було тільки 13 чоловік грамотних.

Але царському режимові не вдалося знищити українську культуру. Переборюючи перешкоди, українська культура все ж продовжувала йти вперед.

Серед діячів української культури цього періоду визначне місце належить історику, публіцисту і громадському діячеві М. П. Драгоманову (1841—1895). За активну діяльність в справі розвитку української культури, зокрема — в "Південно-західному відділу Російського географічного товариства", Драгоманов був звільнений з посади доцента Київського університету. Після цього він назавжди емігрував за кордон.

Живучи в Швейцарії, в Женеві, а потім в Болгарії, в Софії, Драгоманов в численних публіцистичних статтях гостро виступав проти самодержавства, проти полонізації в Галичині і завзято боровся за розвиток української мови та культури, але в той же час критикував національну обмеженість і національну ворожнечу. Він заявив: "І росіянам, і полякам, і українцям — замість того, щоб ворогувати, треба просвіщатись і добиватись спільно свободи".

Не мало зробив Драгоманов для зближення двох культур — української і російської, популяризуючи кращі твори російської літератури в Галичині.

Виступаючи спочатку з радикально-демократичних позицій, Драгоманов в 80-х роках наблизився до лібералізму і українського націоналізму.

Одним з перших популяризаторів учення Карла Маркса в Росії

і на Україні був М. І. Зібер (1844—1888). Зібер працював у Київському університеті спочатку доцентом, а потім професором. Економічні роботи Зібера знав К. Маркс і позитивно оцінював їх.

В цей же період розпочинають свою літературну діяльність письменники — Панас Мирний, Ів. Нечуй-Левицький, О. Кониський, М. Старицький. Пізніше виступають Леся Українка, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, П. Грабовський та інші.

Основна тематика в їх творах — селянське життя, показ тяжкого кріпосницького гніту й сваділля панів-поміщиків до реформи 1861 р. і селянських злиднів після "даної волі". Появляються також твори, що показують розшарування села.

Але через цензурні утиски оригінальна українська художня література виходила в світ в дуже незначній кількості. До початку 80-х років дозволялось друкувати переклади українською мовою з інших мов. В перекладі Олени Пчілки, М. Старицького та інших вийшли деякі твори Лермонтова, Гоголя, Крилова, Некрасова, Шекспіра, Гейне. Це посилювало зв'язки української культури з братською російською, а також світовою культурою. Але в 1883 р. царська цензура заборонила друкувати твори, перекладені з інших мов на мову українську.

Велике значення для культурного життя України мав журнал "Киевская Старина" (1882—1906). На протязі свого існування він опублікував велику кількість історичних та етнографічних статтей, чимало художніх творів тощо. В журналі брали участь кращі сили української інтелігенції — історики, етнографи, мовознавці, літератори — М. Костомаров, І. Франко, В. Антонович, О. Лазаревський, О. Левицький, О. Сумцов, Житецький, Михальчук, Т. Рильський та інші.

Чимала робота в галузі розвитку української культури і науки проводилась в університетах України — Харківському, Київському та Новоросійському (заснований в Одесі в 1864 р.). В Харківському університеті працював професором найвидатніший учений мовознавець України і слов'янства взагалі О. Потебня.

Друга половина XIX століття, особливо 80-ті й 90-ті роки є періодом розквіту українського театру. Зародком нового українського театру була аматорська трупа видатного українського драматурга І. Тобілевича (Карпенка-Карого), яка працювала в 1874—1876 р.р. в Єлисаветграді. На початку 80-х років цю трупу очолив М. Кропивницький.

В 1882 році український театр остаточно сформувався. Навколо нього об'єднались всі високоталановиті акторські і драматургічні сили в особі М. Кропивницького, М. Старицького, І. Тобілевича, М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського. Ці корифеї українського театру високо піднесли українське театральне мистецтво і виховали багато акторів.

Царизм вживає заходів, щоб перешкодити зростанню українського театру. В 1883 році українському театрові було заборонено гастролювати по Україні, крім Харківщини. Довелося виступати в Росії. Заборонялась постановка ряду українських п'єс і т. п.

На високий рівень в 2-й половині XIX століття піднялась українська музика. Ще в 1863 році С. Гулак-Артемовський написав оперу "Запорожець за Дунаєм". Особливо велика заслуга в розвитку української музики належить видатному композиторові М. В. Лисенкові. Він багато зробив у справі музичної обробки української народної пісні, поклав початок науковому вивченню її, написав велику кількість музичних творів на тексти "Кобзаря" Шевченка, дав ряд опер: "Чорноморці", "Різдвяна ніч", "Енеїда", "Тарас Бульба", упорядкував музику до "Наталки-Полтавки", написав такі музичні твори, як "Утоплена", "Коза-Дереза", "Пан Коцький", "Зима і весна", а також ряд камерних і симфонічних творів. Музика Лисенка — це цілий великий етап в розвитку української музичної культури.

З інших композиторів треба відзначити М. Аркаса, що написав оперу "Катерина", П. Колачевського — автора першої української симфонії, Гладкого — автора мелодії "Заповіту", П. Сокальського — автора опери "Облога Дубно" та цінної наукової праці про українську народну пісню. Шириться хорове мистецтво (хор селян с. Охматове, під керівництвом П. Демуцького, студентські хори під керівництвом М. Лисенка).

Українською народною піснею цікавляться російські композитори. Мусоргський записав низку народних пісень і використав їх в "Сорочинському ярмаркові"; П. Чайковський використав українські народні мелодії в опері "Черевички", в фіналі 2-ої симфонії. Цінну розвідку про українську народну пісню написав О. Серов.

З найвідоміших художників на Україні і в Росії в цей період виступали К. Трутовський, М. Пимоненко, М. Ге, І. Репін, М. Бодаревський, М. Врубель, М. Ярошенко, С. Васильковський.

Так пробивала собі дорогу українська культура, не зважаючи на репресії царизму. Царизмові, не дивлячись на всі його зусилля, так і не вдалося порвати братський зв'язок російської і української культур.

Робітничий рух і соціал-демократичні організації на Україні. З розвитком капіталізму зростала кількість робітників, формувався робітничий клас. В 1863 році на Україні налічувалось 75 тис., а під кінець XIX століття — більше 200 тисяч робітників.

На всіх капіталістичних підприємствах панувала надзвичайно жорстока експлуатація. Капіталістичний визиск переплітався з кріпосницькими пережитками (безправ'я, станова нерівність тощо). Робочий день, як правило, тривав 12—14 годин, а іноді доходив навіть до 18 годин на добу; заробітна плата була низька, житлові умови

жахливі, на підприємствах широко застосовувались штрафи, що дуже знижувало і без того мізерні заробітки робітників. На Україні капіталістична експлуатація робітників обтяжувалась ще й національним гнітом. Таке було становище робітничого класу в пореформені часи.

Робітники, доведені до нестерпного стану, виступали на захист своїх інтересів. Але пролетаріат тоді ще не мав своїх організацій. Робітники боролись стихійно, без керівництва, як уміли. Робітничий рух другої половини XIX століття мав економічний характер, робітники ставили перед капіталістами економічні вимоги: збільшити заробітну плату, поліпшити житлові умови, скасувати штрафи, зменшити робочий день і т. п. Політичних вимог робітники ще не ставили. Вони не розуміли, що злом, проти якого треба боротися, є не тільки хазяїн підприємства, в якому вони вбачали основного ворога, а вся політична система.

Головною формою боротьби були стачки. Вони проходили порізному. Здебільшого робітники кидали роботу і ставили вимоги фабрикантові. В деяких випадках під час стачки робітники громили заводські контори, ламали машини, били фабричну адміністрацію. Царська влада нещадно розправлялась з учасниками забастовок.

На Україні в другій половині XIX століття стачки проходили на шахтах і заводах Донбаса, на будівництві залізниць, на цукроварнях, в залізничних майстернях і в ряді інших підприємств. В 1875 р. спалахнула велика забастовка на заводі Юза в Донбасі, в 1879 і 1880 р.р. відбулися виступи робітників Київських залізничних майстерень, в 1890 р. — Одеських залізничних майстерень і т. д. Взагалі за цей період відомо кілька десятків великих і малих забастовок.

Велике значення для всієї Росії, в тому числі й для України, мала Морозовська стачка, що відбулася в січні 1885 р. на текстильній фабриці капіталіста Морозова, в Орєхово-Зуєві. Вона проходила організовано, керівниками її були передові робітники, які вміло керували рухом. Вперше забастовка закінчилась перемогою робітників. 3 червня 1886 року царський уряд змушений був видати закон, який забороняв капіталістам самовільні штрафи, але разом з тим закон збільшував кари за стачки.

В процесі стачечної боротьби росла класова свідомість робітників. "Передові робітники почали розуміти, що для успішної боротьби з капіталістами потрібна організація" (Історія ВКП(б), с. 8).

В 1875 році в Одесі виник "Південно-російський союз робітників" на чолі з Є. Заславським. Це була перша робітнича організація як на Україні, так і в усій Росії. В 1878 році в Петербурзі робітником-столяром Степаном Халтуріним був організований "Північний союз російських робітників".

Ці союзи ставили своїм основним завданням політичну боротьбу з царизмом, знищення капіталістичної експлуатації і капіталістичного ладу. Але проіснували вони недовго. Царська поліція розгромила їх.

В 1880—1881 р.р. в Києві існував "Південно-російський робітничий союз", організований народниками М. Щедріним і Є. Ковальською. Народники дали хибний напрям його діяльності. Фабричний терор, тобто заподіяння шкоди підприємству, руйнування машин, фабричних будинків, знищення окремих представників фабричної адміністрації — ось головні пункти програми союзу. Все це не могло поліпшити становища робітників. Через рік союз був розгромлений царським урядом.

З 80-х років революційний рух в Росії піднімається на вищий ступінь, появляються соціал-демократичні організації, які відкидали народницькі теорії і сприйняли учення марксизму.

В 1883 році російські революціонери-емігранти, колишні народники, утворили в Женеві першу російську марксистську організацію — групу "Визволення праці" на чолі з Г. В. Плехановим. Вона провела велику роботу по пропаганді ідей марксизму в Росії і по боротьбі з народництвом. По всій Росії стали виникати соціал-демократичні гуртки.

На Україні такі соціал-демократичні гуртки появились в кінці 80-х і на початку 90-х років у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві та в інших містах. Вступ В. І. Леніна в революційний рух з кінця 80-х років і його діяльність в Петербурзі з 1893 року мали величезне значення для дальшого розвитку революційної боротьби. Розпорошені соціал-демократичні гуртки, не зв'язані з робітничим рухом, об'єднуються. Початок об'єднанню поклав В. І. Ленін. В 1895 році з його ініціативи заснувався Петербурзький "Союз боротьби за визволення робітничого класу", зародок майбутньої більшовицької партії. Петербурзький "Союз боротьби" здійснив з'єднання соціалізму з робітничим рухом.

В другій половині 90-х років XIX століття соціал-демократичні гуртки на Україні також стали об'єднуватися в "Союзи боротьби". В 1897 р. виник Київський "Союз боротьби за визволення робітничого класу". Того ж року "Союзи боротьби" заснувались в Катеринославі і Миколаєві. В цей же час з Закавказзі почав революційну діяльність Й. В. Сталін. Тоді ж у Києві проводив революційну роботу соратник Сталіна Ладо Кецховелі.

Підготовлений "Союзом боротьби", 14 березня 1898 року був скликаний в Мінську І з'їзд РСДРП для створення в Росії с.-д. партії. З'їзд обрав центральний комітет, а також прийняв рішення про створення Російської соціал-демократичної робітничої партії.

"Однак, не зважаючи на те, що відбувся вже І з'їзд, на ділі

марксистська соціал-демократична партія в Росії не була ще створена. З'їздові не вдалось окремі марксистські гуртки й організації об'єднати і зв'язати організаційно. Не було ще єдиної лінії в роботі місцевих організацій, не було програми партії, статуту партії, не було керівництва з одного центра" (Історія ВКП(б), с. 22).

Великий удар робітничому руху був заподіяний в кінці 1895 року арештом Леніна і його засланням. До керівництва прийшли інші люди, які перекручували учення марксизму. Це були так звані "економісти". Вони відкидали необхідність політичної боротьби для робітничого класу і тягнули робітничий клас назад, зводячи його боротьбу до економічних вимог.

Перед революційними марксистами стояло завдання організувати марксистську революційну партію пролетаріату, яка повела б його на штурм царизму.

Західно-українські землі в другій половині XIX століття. Після розгрому революції 1848 р. в Австрії запанувала реакція. Всі ті поступки в українському питанні, які раніше обіцяв і частково дав "Головній руській раді" австрійський уряд, були урізані і зведені до мінімуму.

В Галичині австрійський уряд спирався на польських поміщиків, панування яких над українським народом було надзвичайно тяжким. Звільнені від кріпацтва в 1848 р., галицькі селяни під час проведення в 50-х роках селянської реформи дорого заплатили поміщикам за свою "волю", значно більше, ніж в інших австрійських землях.

На протязі всієї другої половини XIX і на початку XX століття ішов процес швидкого зубожіння галицького селянина. Від голоду і злиднів сотні тисяч західно-українських селян емігрували щороку за кордон — в Канаду, США, Бразилію.

Промисловість західно-українських земель в другій половині XIX століття розвивалась слабо. Австрійський цісарський уряд розглядав Галичину як свою колонію, звідки вивозилась сільськогосподарська та інша сировина і ввозились промислові вироби.

Перші 15 років другої половини XIX століття були періодом майже повного застою в культурному розвитку західно-українських земель. Лише під впливом поразки Австрії в війні з Прусією 1866 р., коли австрійський уряд пішов на ряд ліберальних поступок, український національний рух в Галичині оживає.

В цей період в Галичині виникла політична течія української інтелігенції, що називала себе "москвофілами". Москвофіли обстоювали думку про існування єдиного російського народу на території від Карпат до Камчатки. На цій підставі москвофіли виступали й писали свої твори не українською мовою, а сумішшю трьох мов

— російської, української і церковно-слов'янської, називаючи цей штучний мовний утвір "руською" мовою. В політиці москвофіли орієнтувались на російський царизм, прислужуючись в той же час польській шляхті та австрійському урядові.

Майже одночасно з москвофілами на сцену появляються так звані народовці. Це була передова на той час інтелігенція, яка виступала українською мовою, прагнула захищати інтереси не верхівки, а широких народних мас і вела боротьбу за дальший розвиток західно-українських областей. Виступаючи проти національно-культурного засилля австрійської влади й польського панства, народовці разом з тим завзято полемізували і з москвофілами, які не визнавали української мови. В політиці народовці мало відрізнялись від москвофілів і не провадили будьякої рішучої боротьби з реакцією, йдучи на угоду з нею.

Величезну роль в боротьбі проти польського панства і взагалі проти полонізації й онімечення відіграли полум'яні твори Т. Г. Шевченка, які тоді проникали в Галичину. Українська інтелігенція Наддніпрянщини в 70-х роках, під впливом Емського закону, в значній мірі переносить свою діяльність з Наддніпрянщини в Галичину.

В Галицьких народовських виданнях 60-х років — "Вечорниці", "Мета", "Нива", "Русалка" — друкувались твори Марка Вовчка, Куліша, Кониського. В щомісячнику "Правда" (почав виходити в Львові, в 1867 р.), крім згаданих письменників, співробітничав Нечуй-Левицький.

В 1867 р. в Львові організовано товариство "Просвіта", а в 1873 р. там же заснувалось "Товариство ім. Шевченка". Одним з найактивніших діячів "Товариства" в 90-х роках став відомий буржуазний історик М. Грушевський, який переїхав до Львова з Києва.

В 70-х роках налагоджує тісний зв'язок з західно-українськими землями видатний український публіцист і учений М. Драгоманов.

Тоді ж в західно-українських землях розгорнули свою діяльність письменник-демократ Осип Федькович і, особливо, великий український письменник, політичний діяч і учений Іван Яковлевич Франко (1856—1916).

Франко походив з селянської родини, і з початку до кінця своєї громадсько-політичної і літературної діяльності виступав як революціонер-демократ. Всі свої сили він віддав служінню своєму народу, який, за висловом письменника, вигодував його чорним мужицьким хлібом і працею мозолястих мужицьких рук.

Діяльність Франка була надзвичайно різноманітною. Він написав ряд видатних літературних творів в прозі і в віршах: "Боа констриктор", "Борислав сміється", "Каменярі", "Вічний революціонер", "Думи пролетаря" та інші, в яких змальовується картина жахливої експлуатації робітників і звучить на увесь голос заклик до боротьби

з душителями народу. В 1870-х роках Франко вів жваву революційну пропаганду серед галицьких робітників, виступав у Галичині, як перший перекладач і популяризатор творів Маркса і Енгельса.

Своїми перекладами на українську мову творів Чернишевського, Герцена, Добролюбова та інших російських і західно-європейських письменників Франко знайомив народні маси західно-українських земель з передовою демократичною літературою братського російського народу і з кращими зразками західної літератури.

Борючись за дальший розвиток української літератури, мови і науки на Західній Україні, Франко був найрішучішим противником онімечування і ополячування західно-українських земель. Австрійський уряд не раз кидав Франка до в'язниці за його революційну діяльність.

В 80-90 роках на Західній Україні виступили видатні українські письменники — Н. Кобринська, О. Кобилянська, В. Стефаник.

В цей же період тут широко розгортається музично-видавнича робота, хорове мистецтво, музично-дослідницька робота по запису народних пісень.

В кінці XIX століття появляються в Галичині політичні партії. Спочатку там утворилась радикальна партія народницького типу, а потім в 1899 р. вона розпалась і з її частини заснувалась національно-демократична партія ліберального напряму.

З лівих радикалів в 1899 р. зародилась галицька соціал-демократична партія, яка орієнтувалась на західно-український пролетаріат і селянство. В Галичині в другій половині XIX століття відбувся ряд робітничих забастовок. В 1890 р. в Галичині вперше було проведено святкування пролетарського свята Першого Травня.

Так, не зважаючи на національний гніт австрійсько-німецької монархії та польських поміщиків, посувався вперед розвиток української культури та громадсько-політичного життя в західно-українських землях.

РОЗДІЛ IX

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ (1905—1907 р.р.)

Україна напередодні революції. Україна, як і Росія в цілому, з кінця XIX століття вступила в початковий період імперіалістичної стадії розвитку капіталізму. В Росії і на Україні почали засновуватися монополістичні об'єднання.

Так, в металургійній промисловості капіталісти заснували в 1902 році синдикат "Продамет". Через два роки був заснований синдикат "Продуголь", якому згодом належало більше половини видобутку кам'яного вугілля в Донбасі.

Але прагнення капіталістів усунути шляхом організації монополій властиву капіталістичному господарству анархію виробництва не дали бажаних наслідків. Промисловий кризис, що почався наприкінці XIX століття, продовжував діяти і на початку XX століття. В Донецькому басейні за роки кризису припинили діяльність 81 вугільна шахта і 12 доменних печей. В Криворізькому басейні за перші два роки кризису видобуток залізної руди зменшився майже в півтора рази.

В наслідок кризису росло безробіття, різко скорочувалась заробітна плата. Так, за роки кризису заробіток робітників київського Південно-Російського заводу знизився на 40 — 50%. Особливо зросла експлуатація жіночої і дитячої праці. Не краще жилось і українському бідняцько-середняцькому селянству, яке становило понад ⅔ всього населення України.

Поміщики і куркулі володіли на Україні величезними просторами родючих земель. Самим поміщикам різних національностей (українським, російським, польським, німецьким і ін.) належало коло 40% посівної площі. Величезна більшість селян була безземельна і малоземельна. Це селянство змушене було на кабальних умовах орендувати у поміщиків землю і йти на злиденні заробітки в поміщицькі маєтки та куркульські господарства. Як і раніше, на Україні були часті недороди. Так, в 1901 р. голодували міліони селян.

Життя трудящих ставало ще тяжчим в наслідок самодержавницького гніту. Царський уряд за найменший прояв протесту жорстоко карав робітників і селян і не давав їм ніяких політичних прав.

При самодержавстві особливо тяжким було становище трудящих не російської національності. На Україні, як відомо, заборонялись книжки, газети на українській мові, українські школи. Недаром Ленін назвав царську Росію "тюрмою народів".

Тож не дивно, що в країні не вщухала революційна боротьба пригнічених і безправних народних мас. Керівну роль в організації цієї боротьби відіграла революційна соціал-демократія, очолювана Леніним і Сталіним.

Леніну і Сталіну на протязі 1900—1903 р.р., з допомогою газети "Искра", удалось подолати опортуністичну течію "економістів" в робітничому русі і об'єднати роздріблені соціал-демократичні гуртки в єдину організацію. В 1903 році на II з'їзді соціал-демократії утворилась Російська соціал - демократична робітнича партія (РСДРП). На цьому ж з'їзді в середині РСДРП визначились дві течії — "більшовики" і "меншовики". Перша -- революційна, яка очолила боротьбу трудящих мас, і друга — опортуністична, яка пішла на поводі у буржуазії.

В промислових центрах України все частіше почали відбуватися відверті виступи пролетаріату. В першотравневі дні 1900 р. харківські робітники оголосили страйк і вийшли на демонстрацію. На початку 1901 року в Харкові, Києві і Катеринославі відбулися робітничо-студентські виступи. Вслід за ними йшла хвиля демонстрацій в лютому 1902 року. Робітники Катеринослава і Одеси вийшли на вулиці з червоними прапорами і революційними піснями.

Ще грізнішого характеру набула забастовка в 1903 році, яка почалась в перших числах липня на Закавказзі і перекинулась на Україну. Лише в Одесі бастувало коло 15 тис. чоловік. Забастовка охопила понад 200 тис. робітників Києва, Миколаєва, Катеринослава та інших міст. Рух очолювали комітети РСДРП. Одночасно з вимогами встановлення 8-годинного робочого дня, збільшення зарплати, робітники під час мітингів і забастовок вимагали політичної свободи для народу, проголошували лозунги, скеровані проти самодержавства.

Весь цей революційний рух 1900—1903 р.р. свідчив про ріст класової самосвідомості робітників, про перехід робітничого класу від боротьби економічної до боротьби проти царизму.

Під впливом робітничого руху загострилась боротьба селян проти поміщиків. В розвитку селянського руху велику роль відіграли революційні листівки і брошури, поширювані по селах соціал-демократами.

На Україні селянські заворушення найбільшого розмаху набули в 1902 році, в Харківській і в Полтавській губерніях. Селяни палили поміщицькі маєтки, ділили між собою панське майно. Проти повсталих селян були послані війська. Жорстокими карами селянський рух був придушений.

Революційна боротьба пролетаріату і селянства підсилила і студентський рух. Студенти вимагали надання їм права сходок, ліквідації в університетах поліцейського режиму. Восени 1900 р. студенти Київського університету запротестували проти звільнення двох своїх товаришів. В результаті цього 11 січня 1901 року поліція заарештувала сотні студентів, з яких 183 чоловіки було віддано в солдати. На цю нечувану розправу студенти відповіли стійкою забастовкою в усіх вищих учбових закладах. 19 лютого 1901 року студенти Харкова влаштували біля театрального скверу величезну демонстрацію протесту проти існуючого режиму.

Революційний рух зачепив і широкі кола трудової інтелігенції: учителів, лікарів, агрономів, статистиків. Трудова інтелігенція України брала активну участь в Полтавському з'їзді діячів кустарних промислів, який відбувся в 1901 році. Поряд з обговоренням питань про кустарні промисли, з'їзд займався і політичними питаннями. Була прийнята постанова з вимогами скасувати тілесні кари, дозволити жінкам вступати в усі вищі учбові заклади і т. п.

Одночасно пожвавішали опозиційні ліберально-буржуазні виступи земців, спрямовані проти "крайніх" репресивних заходів царизму. Ліберали побоювались, що ці репресії можуть не припинити, а, навпаки, посилити революційний рух.

Революційне піднесення в країні вплинуло і на зростання національного визвольного руху. Ряд земств ставить питання про українізацію школи. В 1903 році відбулось відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, на якому були присутні також представники української інтелігенції Галичини й Буковини.

Українська буржуазія, виступаючи під національним прапором і домагаючись автономії України, прагнула, в згоді з російською буржуазією, забезпечити свої класові інтереси і запобігти революції. Проте, в національно-визвольний рух втягувалось селянство і певна частина робітників, які найбільше зазнавали національного гноблення; вони виступали проти соціального і національного гніту, їх боротьба набувала яскравого загально-демократичного змісту і була виявом наростаючого революційного піднесення в країні.

Посилення національного руху привело до створення українських буржуазно-націоналістичних партій. В січні 1900 р. в Харкові виникла так звана "Революційна Українська Партія" (РУП), що складалась переважно з дрібнобуржуазної інтелігенції. На чолі її стояли Д. Антонович, В. Винниченко, С. Петлюра і ін. РУП мала деякий вплив на селянство, переважно заможне, і майже ніякого серед робітництва.

В 1902 році частиною членів РУП була заснована так звана "Українська Народна Партія", яка стояла на неприховано шовіністичних позиціях. Згодом виникли ще дві буржуазно-націоналістич-

ні організації — партії: "Українська демократична" і "Українська радикальна", які в 1905 році злилися в "Українську радикально-демократичну партію". Це була партія ліберально-буржуазного напряму з лозунгом встановлення української автономії в рамках конституційної буржуазної Росії.

В 1904 році РУП розкололась. З неї виділилась "Українська соціал-демократична спілка". Вона була близька до меншовицького крила РСДРП і фактично існувала як її автономна організація. Решта членів РУП'у перейменувалась в 1905 році в "Українську соціал-демократичну робітничу партію" (УСДРП). УСДРП прийняла опортуністичну Ерфуртську програму німецької соціал-демократичної партії і вимагала автономії України. Вона, подібно до єврейської дрібнобуржуазної партії — Бунд, стояла за роздроблення соціал-демократичних організацій за національною ознакою. Більшовики, стоячи на позиціях пролетарського інтернаціоналізму і борючись проти буржуазного націоналізму, включили в програму, що була прийнята на II з'їзді РСДРП, вимогу про скасування національного гніту і визнавали за всіма націями право на самовизначення. Більшовики вважали, що шлях до розв'язання національного питання веде тільки через повне знищення всякого гніту, можливе лише в разі повної демократизації країни.

Одночасно з піднесенням революційного і національного руху в Наддніпрянській Україні на початку XX століття розгортається робітничий, селянський і національний рух в Галичині. Так, 26 травня 1902 року почалась забастовка будівельних робітників у Львові, яка 2 червня вилилась у величезну демонстрацію. Військо відкрило вогонь по робітничих колонах. Зав'язався жорстокий бій, в результаті якого було вбито 5 і поранено 200 робітників.

В цьому ж році в Східній Галичині вибухнула величезна забастовка сільськогосподарських робітників, яка охопила більше 100 тис. чоловік на території 20 повітів. В 1901 р. в Львівському університеті відбулися виступи українського студентства, яке домагалось вільного національно-культурного розвитку.

Невдала для царської Росії війна з Японією сприяла зростанню революційного руху в нашій країні. Наближався грізний 1905 рік.

Україна в революції 1905 р. Одним з яскравих передвісників революції була організована Йосифом Сталіним переможна Бакинська забастовка, яка почалася 15 грудня 1904 р. і мала великий вплив на пролетарський рух Росії. За прикладом бакинських пролетарів почали бастувати робітники Катеринослава й інших міст України та Росії.

3-го січня 1905 року в Петербурзі виступили робітники Путіловського заводу; їх виступ скоро переріс в загальну забастовку петер-

бурзького пролетаріату. Царський уряд вирішив потопити в крові цей революційний рух. Царська охранка з допомогою попа Гапона використала цей рух і організувала 9 січня похід робітників до царя з петицією. Але царизм зустрів мирну демонстрацію кулями. На майдані біля Зимнього палацу було вбито і поранено кілька тисяч демонстрантів. На цю звірячу розправу петербурзькі робітники відповіли барикадною боротьбою. 9-те січня стало днем початку революції 1905 року.

Скрізь — в Москві, Закавказзі, на Україні, словом, всюди, куди доходила жахлива звістка з Петербурга, робітники виступали проти царизму, виставляли свої економічні і політичні вимоги.

12 січня почалась забастовка на двох найбільших тоді в Києві заводах: Південно-російському та Гретера і Криванека, а згодом на боротьбу піднявся пролетаріат всіх промислових центрів України. Тисячі робітників припиняли роботу і виходили на вулиці з революційними піснями і гаслом: "Геть самодержавство".

Робітники боролись за сформульовані більшовиками вимоги 8-годинного робочого дня, свободи робітничих спілок, свободи друку і слова, передачі землі селянам і скликання установчих зборів для зміни державного ладу.

Зимові і весняні забастовки, мітинги і демонстрації підготовляли робітників до збройного повстання проти царизму, бо тільки таким шляхом можна було добитися перемоги.

Під знаком підготовки збройного повстання більшовики провели Першотравневе свято 1905 року. Пролетарський Першотравень набув могутнього розмаху.

Слідом за робітниками на революційну боротьбу на початку весни виступило селянство. Воно палило й нищило панські маєтки і підприємства. В багатьох місцях селяни захоплювали поміщицькі землі, рубали панський ліс, забирали поміщицьке сіно і врожай. На Чернігівщині 3000 селян на 500 підводах прибули в хутір Михайлівський і розгромили цукровий завод відомого підприємця Терещенка.

Послані царським урядом на село каральні загони розстрілювали і пороли селян, кидали їх в тюрми. Проте, навіть найжорстокіша розправа не могла припинити революційний селянський рух, підтриманий міським пролетаріатом.

Революція поставила перед кожним класом потребу виробити свою тактику. Щоб намітити правильний напрям дій, більшовики скликали III з'їзд РСДРП, який відбувся в Лондоні, в квітні 1905 року. На цьому з'їзді від більшовиків Одеси делегатом був Ленін. З'їзд пройшов під його безпосереднім керівництвом і прийняв його пропозиції. Рішення з'їзду, розвинуті Леніним в роботі "Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції" озброювали більшовиків твердою революційною лінією поведінки. Ця лінія полягала в тому,

щоб повести організований пролетаріат і селянство на збройне повстання проти царизму з метою завоювання на першому етапі революції революційно-демократичної диктатури робітників і селян.

Наростаючий революційний рух робітників і селян перекинувся частково і в армію. В Чорноморському флоті вибухло повстання на броненосці "Князь Потемкин-Таврический". Броненосець в той час стояв біля Одеси, де відбувалась робітнича забастовка. Знаючи про революційну боротьбу одеського пролетаріату, матроси готовились до повстання. Незначний факт міг стати причиною вибуху. 14 червня матроси відмовились їсти борщ з червивим м'ясом. Командування броненосця викликало караул і хотіло розстріляти непокірних. Але матрос Вакулинчук вигукнув до своїх товаришів: "Браття, годі терпіти! Бий їх, ізвергів! До зброї! Ура! Хай живе свобода!". Один з офіцерів пострілом з гвинтівки вбив Вакулинчука. Тоді матрос, син шевця з села Дергачі, Харківського повіту, Панас Матюшенко закликав усіх до зброї. На броненосці вибухло повстання. Матроси убивали ненависних офіцерів і викидали їх за борт. Над "Потьомкіним" замайорів червоний прапор. Вранці 15 червня в Одеському порту робітники радо зустріли повсталий броненосець.

Для придушення повстанців уряд послав 12 військових суден, але матроси відмовились стріляти в "Потьомкіна". На броненосці, проте, не було правильного більшовицького керівництва. Крім того, на кораблі скоро не стало харчових припасів, вугілля, прісної води; всі ці обставини примусили повстанців повести "Потьомкіна" в Констанцу і здати його румунським властям.

Не дивлячись на невдачу, повстання на "Потьомкіні" показало, що армія і флот починають переходити на сторону революції. Це ще більше запалювало робітників і селян до нової боротьби.

В Харкові, Києві і Катеринославі в кінці червня бастували десятки тисяч робітників. В містах зупинялись трамваї, не працювали друкарні, відбувались сутички демонстрантів з поліцією і військом. В країні назрівали умови для збройного повстання.

Царський уряд відчув, що одними репресивними заходами неможливо впоратися з революцією, і поряд з репресіями почав вдаватися до політики лавірування. Задовольняючи частково інтереси буржуазії і намагаючись обдурити народ, цар обіцяв скликати Державну думу, яка, за проектом царського міністра Булигіна, повинна була мати лише дорадчі права. Більшовики вирішили зірвати скликання цієї думи і оголосили їй бойкот.

На осінь 1905 року вся країна була охоплена революційним рухом. В перших числах жовтня в Московському залізничному вузлі почалась забастовка, яка за кілька днів поширилась на всю Росію. В українських містах припинили роботу електростанції, пошта, телеграф і інші підприємства. Робітники з червоними прапорами ішли

на мітинги й демонстрації, де лунали гнівні промови і заклики до боротьби.

До робітників приєднались службовці й учителі, лікарі і студенти. В університетах Києва і Харкова відбувались мітинги, на яких майоріли червоні прапори. Студенти викидали царські портрети з аудиторій. В Харкові і Катеринославі, в Києві і на Донбасі робітники готували барикади і вступали в бій з поліцією й військом.

Переляканий ростом революції, цар видав 17 жовтня маніфест, в якому обіцяв народу політичні свободи і скликання законодавчої думи. Цим маніфестом задовольнялись вимоги буржуазії, яка відверто переходила на бік самодержавства. Вона скористувалась маніфестом для утворення своїх політичних партій: "Конституційних Демократів" ("Кадети") і "Союза 17 октября" ("Октябристи"), які намагалися затримати дальший розвиток революції. Обдурювати народ буржуазії допомагали меншовики, які теж вели лінію на згортання революції. Тільки більшовики роз'яснювали масам, що маніфест є обманом, що він нічого не дасть робітникам і селянам, і кликали пролетаріат та селянство до озброєння.

Передбачення більшовиків було правильне. Царський уряд, не зважаючи на видання маніфесту, розстрілював мітинги робітників, убивав революціонерів і організував єврейські погроми, намагаючись ними відтягти увагу мас від революційної боротьби.

На заклик більшовиків робітники створювали бойові дружини, які виступали на оборону мирного населення від бандитського розгулу чорносотенців.

На Україні, як і в Росії, в дні жовтневої забастовки створювались Ради Робітничих Депутатів. Вони були зачатками революційної влади, вели велику роботу серед трудящих: видавали газети, подекуди запровадили 8-годинний робочий день і підготовляли збройне повстання. Найбільшим авторитетом серед робітників користувалась Луганська Рада, на чолі якої стояв слюсар заводу Гартмана К. Є. Ворошилов.

Меншовики, намагаючись стримати революційний рух, виступали проти збройного повстання. Але революція йшла на піднесення. Уже в другій половині листопада були охоплені загальною забастовкою Харків, Катеринослав. Бастували заводи Донбаса.

Восени 1905 року на всю широчінь розгорнувся селянський рух. Майже вся Чернігівщина, велика частина Харківщини і Полтавщини були охоплені селянськими заворушеннями. Проти революційного селянства в ряді сіл виступило куркульство. Наприклад, в с. Вихвостові, на Чернігівщині, куркулі жорстоко розправились з повсталими селянами. В ряді місцевостей організувались революційні селянські комітети, які захоплювали поміщицькі землі. В наслідок роз-

витку революційного руху виникли "селянські союзи", які розгорнули свою діяльність по всій Росії.

Революційна боротьба все більше охоплювала армію. В Кронштадті і Севастополі вибухли повстання матросів. В Києві 18 листопада повстала саперна бригада. Солдати, на чолі з підпоручиком Б. Жаданівським, з музикою рушили в місто для того, щоб з'єднатися з іншими військовими частинами. На Галицькому базарі повстанці були зустрінуті вірною царській владі військовою частиною і розігнані. Двічі виступали в листопаді на міських вулицях солдати харківського гарнізону, але були розігнані.

Царський уряд вживав усіх заходів, щоб придушити революцію. Він уклав у вересні 1905 р. мир з Японією й усі сили кинув проти робітників і селян. Але, не зважаючи на репресії царського уряду, наростаючий революційний рух наближався до переходу в збройне повстання. Збройний виступ підготовляли більшовицькі організації, очолювані Леніним, який повернувся з закордону, і Сталіним, що працював тоді на Закавказзі.

Першим почав збройний виступ в грудні 1905 р. пролетаріат Москви, за ним піднялась вся Росія, в тому числі й Україна. В Харкові центром повстання мав стати завод Гельферих-Саде, де майже щодня відбувались мітинги робітників, готовилась зброя і боєприпаси. Але провокатор з меншовицького комітету викрив охранці план повстання. 12 грудня військо й поліція оточили завод і обстріляли його артилерією. На допомогу своїм товаришам рушили з червоними прапорами і революційними піснями 5000 робітників паровозобудівного заводу. На чолі колони ішов керівник більшовицької організації Харкова Артем. На Кінному майдані цю демонстрацію зустріло військо і розігнало її. Повстання було зірване. Але це не знизило бойового духу робітників України.

Через кілька днів вибухло повстання в Олександрівську. Біля вокзалу кілька годин точився жорстокий барикадний бій між повстанцями і військом. Чисельна перевага війська і краще його озброєння змусили робітників залишити барикади й відступити.

Найбільше повстання відбулося в Донбасі. Там на заводах і залізничних станціях створювались стачечні і розпорядчі комітети для підготовки повстання. Вони організували бойові дружини, діставали зброю і боєприпаси. 16 грудня повстали робітники Горлівки. Безпосереднім приводом до повстання був розстріл поліцією робітників механічного заводу. На заклик повстанців до Горлівки прибуло коло 3 тис. робітників і селян. 17 грудня о 8 годині ранку бойові дружини почали наступ на військові казарми. Зав'язався бій. Козаки й драгуни, не витримавши натиску, відступили в степ. На допомогу їм прибули нові військові частини. Знов розгорівся бій. Погано озброєні і необучені військовій справі робітники змушені були

відступити. Проте, повстання було придушене остаточно тільки аж через два тижні.

Після поразки грудневого повстання революційний рух почав спадати. Революція вступила в другий період свого розвитку.

Другий період революції. Царський уряд намагався якнайскоріше розгромити революцію. По всій країні були послані каральні експедиції для придушення робітничо-селянських виступів.

Однак в 1906—1907 р.р. робітники і селяни продовжували боротьбу, відступали з боями, не давали царизму відібрати все, що було завойовано під час революційних боїв 1905 року. На Україні продовжувались забастовки робітників, виступи селян і солдатів. В Луганську існувала єдина тоді в Росії Рада робітничих депутатів і бойова дружина, яка систематично навчалась військовій справі. Керівником цих організацій після звільнення спід арешту знов став К. Є. Ворошилов.

Революція в країні сприяла посиленню національно-визвольного руху всіх пригноблених народів і ослабила національний гніт. На Україні явочним порядком почали виходити українські газети, журнали й інші видання. Таким же порядком в деяких школах почали викладати українською мовою. В містах і селах виникали культосвітні організації: "Просвіти", "Клуби", "Наукові Товариства" і т. п.

Під впливом російської революції 1905 року посилився революційний і національний рух і в західно-українських землях. В Австро-Угорщинні, під гнітом якої перебували західно-українські землі, в кінці листопада 1905 року відбулись масові політичні забастовки з вимогою загального виборчого права. Дуже широкого розвитку набула ця боротьба в Галичині, де робітники й селяни — українці улаштовували з цього приводу численні масові народні збори. В результаті революційного піднесення австрійський уряд змушений був піти на поступки і оголосити закон про загальне виборче право.

Царизм продовжував свій наступ на революційний народ. Безпощадні репресії дали самодержавству перші успіхи в боротьбі з революцією. Щоб відвернути народні маси від революції і зміцнити своє становище, царський уряд вирішив скликати Державну думу.

Ще в грудні 1905 року було оголошено виборчий закон в Державну думу, за яким більше половини населення було позбавлено права голосу. Крім того, вибори були нерівні й непрямі, і в склад думи мали можливість увійти в переважній більшості поміщики і капіталісти. В думу входила тільки невелика група селянських і робітничих представників.

Більшовики, розуміючи, що така дума нічого не дасть народові, провели тактику бойкоту Державної думи, яку підтримала переважна більшість робітників. Багато селян також не брало участі в виборах.

І Державна дума почала засідати 27 квітня 1906 р. Не зважаючи на те, що більшість депутатів за своїм соціальним складом була поміщицько-буржуазною, дума не виявила достатньої покірливості царизмові, тому цар 8 липня 1906 року розігнав її і оголосив скликання II Державної думи.

Ураховуючи спад революції, більшовики вирішили на цей раз взяти участь в думі, але не для органічної, "законодавчої" роботи в ній в блоці з кадетами, як це робили меншовики, а для того, щоб з думської трибуни викривати антинародну політику царизму.

II Державна дума розпочала свою роботу в лютому 1907 року. Своїм складом ця дума ще менше, ніж її попередниця, задовольняла царизм. Багато депутатів належали до робітників і селян або дрібнобуржуазної інтелігенції. В цій думі, як і в першій, частина думських депутатів від України організувала фракцію, так звану "Українську думську громаду", яка через думу домагалась автономії України, українізації школи і т. п. Отже дума ще більше, ніж перша, була небажаною для царизму і він став шукати приводу, щоб розігнати її.

На країну насувались дні чорної реакції. Поразка революції була обумовлена рядом причин. Хоч селянство і йшло на союз з робітниками, проте, досить значна частина його вірила в царя. Чималий вплив на селянство мала тоді угодовська партія есерів. Вона перешкоджала йому рішуче виступити на боротьбу за повалення царизму, стати на той шлях, на який кликали більшовики. Українських селян обманювали ще й українські буржуазно-націоналістичні партії, зокрема УСДРП, які намагались розірвати єдиний фронт класової боротьби російських і українських робітників.

Царизм зміг використати солдатів, в більшості виходців з села, для придушення революції.

В революції 1905—1907 р.р. партія більшовиків героїчно боролась за повну перемогу народу над самодержавством. Але розкольницька діяльність меншовиків та українських націоналістів була однією з важливих причин поразки революції.

Нарешті, царю допомогли придушити революцію іноземні імперіалісти, а мир з Японією зміцнив становище царизму в його боротьбі з революцією.

РОЗДІЛ Х

СТОЛИПІНСЬКА РЕАКЦІЯ НА УКРАЇНІ (1907—1912 р.р.)

Третєчервневий переворот 1907 р. 3-го червня 1907 року царський уряд розпустив II Державну думу і видав новий закон про вибори в III думу. В історії цей день, коли царський уряд порушив свій маніфест від 17 жовтня 1905 року, за яким нові закони можна було видавати лише за згодою думи, називається третєчервневим переворотом. Соціал-демократична фракція думи була заарештована і після суду заслана в Сибір.

Новий виборчий закон зводив на нівець виборчі права робітників і селян, тоді як виборчі права поміщиків і торгово-промислової буржуазії значно розширились.

Вибори в III думу проходили в умовах жорстокого терору. Багато пригноблених народів царської Росії були зовсім позбавлені виборчих прав.

1 листопада 1907 року відкрилась III Державна дума. На 442 депутати 202 були поміщики. Від українських губерній було обрано 111 депутатів, з них 64 поміщики, серед них такі, як граф О. Бобринський і відомий ідеолог чорносотенства В. Шульгін.

Переважна більшість депутатів від України належала до поміщицько-буржуазних контрреволюційних партій; серед депутатів було 55 правих (чорносотенців) і 41 октябрист.

Така дума цілком відповідала інтересам царського уряду, була в його руках зброєю проти робітників і селян.

Третєчервневий переворот зміцнив позиції царизму, і останній ще більше посилив чорносотенну реакцію. Царський міністр П. Столипін вкрив Росію шибеницями. Каторжні тюрми, фортеці і місця заслання переповнились революціонерами.

В 1906 році царизм оголосив українські губернії на воєнному становищі, а з 1907 по 1910 р. тримав Україну в стані надзвичайної охорони.

Царський уряд люто громив політичні й економічні організації пролетаріату. Поліція сотнями закривала профспілки.

З найбільшою лютістю царизм переслідував більшовиків. Багато більшовицьких організацій було розгромлено. Наприклад, Харківська партійна організація налічувала в 1907 р. 800 членів, а через рік в ній залишилося щось коло 60 чоловік.

Дуже жорстокою була помста за революцію 1905 року на селі. Тисячі селян було розстріляно і заслано на каторгу в Сибір.

Національний рух, що посилився в революційні роки, теж жорстоко придушувався. Українські періодичні видання закривались. Під загрозою ув'язнення заборонялось передплачувати українські газети й книжки. Культурно-освітні українські організації ліквідувались. Так, в кінці 1911 року з 14 "Просвіт" лишилось тільки 7. В школах було заборонено вживати українську мову, співати й грати українські мелодії.

В січні 1910 р. Столипін видав циркуляр, наказавши губернаторам не дозволяти заснування товариств з "інородців", до яких були віднесені і українці. Царизм забороняв українському народові вшановувати пам'ять свого великого співця Т. Г. Шевченка.

Щоб ослабити єдиний революційний фронт всіх народів, царський уряд нацьковував народи Росії один проти одного, намагаючись посіяти між ними ворожнечу.

Столипінська великодержавна політика в умовах спаду революції пожвавила націоналістичні настрої, зокрема на Україні. Буржуазія всіх націй, в тому числі й українська, культивувала взаємне недовір'я між народами, робила спроби прищепити пролетарям націоналізм. Буржуазію підтримували меншовики й есери. На Україні в цьому напрямі, крім того, діяли й українські соціал-демократи.

Лише більшовицька партія Леніна—Сталіна повела рішучу боротьбу проти націоналістичного чаду. Ленін і Сталін захищали і розвивали далі пролетарську програму в національному питанні. Більшовики боролись за самовизначення націй аж до державного відокремлення, за рівні права всіх народів.

Аграрна політика Столипіна. Придушуючи революційний рух робітників і селян, царизм відчув, що він не може обмежитися самими репресіями, бо революція 1905 року показала, що селянство дедалі все більше й більше революціонізується, вступає на революційний шлях знищення поміщицьких маєтків і швидко втрачає стару наївну віру в "царя-батюшку".

Царський уряд зрозумів, що для успішної боротьби з революційним селянством потрібна й міцна підпора в самому селі, і вирішив створити собі цю підпору в особі куркульства, ставши на шлях всебічної підтримки його.

З цією метою Столипін видав 9 листопада 1906 року новий указ про виділення селян з общин на хутори. Указ підривав общинне землекористування, бо кожному селянинові давалось право одержати свій наділ в особисту власність, він міг продати його або вийти на хутір чи відруб. Поміщицькі землі, як і раніше, залишались за їх власниками.

Даючи оцінку аграрним законам Столипіна, Ленін говорив: "Це — другий великий крок масового насильства над селянством в інтересах

капіталізму. Це — друга поміщицька "чистка земель" для капіталізму" (Ленін, Соч., т. XI, с. 378).

Столипінська аграрна реформа була дальшим кроком на шляху перетворення кріпосницького самодержавства в буржуазну монархію.

Царський уряд намагався розв'язати аграрне питання в Росії так званим пруським шляхом. Це був шлях дуже повільного розвитку капіталізму в сільському господарстві, бо він забезпечував перш за все інтереси поміщиків і куркульства, приводив до систематичного зубожіння і руйнування селянської маси, отже систематичного вигублення, знищення значної частини селянства протягом цілих десятиліть.

Був і другий історично можливий шлях капіталістичного розвитку сільського господарства в Росії, т. з. американський, який означав швидке, революційне знищення поміщицького землеволодіння і всіх залишків кріпосництва, націоналізацію землі і повний демократичний переворот.

Саме за цей шлях і боролись бідняцько-середняцькі маси села, виступаючи проти проведення столипінської аграрної політики.

Найбільш активно проти столипінського землеустрою виступало малоземельне селянство, якому відводилась гірша земля — піски, бугри, до того ж на великій віддалі від житла.

Насаджуючи хутори і відруби, царський уряд ігнорував волю і бажання більшості селянства. Він намагався розпорошити селян по хуторах, розколоти їх і цим ослабити революційний рух на селі.

Куркульство радісно прийняло столипінську реформу. Воно захопило в свої руки кращі землі, закріпило їх за собою, звело їх в одну ділянку — хутір чи відруб.

З часу видання указу і до 1 травня 1915 р. по всій Росії закріпили землю в особисту власність тільки 21.8% общинників. На Україні цей процес ішов швидше. Так, на Правобережжі число господарств, що виділились з общини, доходило до 48% всіх общинників. В Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях число дворів, що вийшли з общини, дорівнювало 42%.

Біднота, яка не мала робочої худоби, інвентаря, грошей для оплати податків, одержуючи надільні землі у власність, продавала їх за безцінь куркулям і остаточно пролетаризувалась. За 1907—1911 р.р. на Україні коло 85 тис. бідняцьких господарств продали більше 253 тис. десятин землі. Це ще більше підсилило процес розшарування села на куркульство і бідноту.

В розв'язанні аграрного питання царський уряд покладав багато надій на розвиток відрубних і хуторських господарств. За 1907—1911 р.р. на Україні вийшли на хутори і відруби 226,500 господарств, які мали 1,803,000 десятин землі.

Але дуже невелика частина цих хуторян жила добре. Значна їх більшість мала убогі господарства, які руйнувались і занепадали.

Проведенню столипінської реформи сприяв Селянський банк.

Вся його діяльність в цей час була скерована на насадження хуторського і відрубного куркульського господарства. Банк допомагав поміщикам на дуже вигідних для них умовах продавати землю заможній верхівці села.

З 1907 по 1910 р. банк продав селянам України понад 480 тис. десятин своїх земель, з них хутірським і відрубним господарствам — 82.6%. Крім того, з 1906 по 1909 р. поміщики України через посередництво банку продали понад 385 тис. десятин землі.

У видачі позик банк надавав перевагу куркульським господарствам. Іноді селяни-бідняки і середняки пробували також купити землю у банку, але вони ніколи не могли сплатити борг. Тоді банк продавав їх землю і тим самим розоряв їх господарство. Отже, на селі послугами банку скористувалась лише куркульська частина селянства.

Під час столипінської реакції царський уряд широко став розгортати переселення селян, сподіваючись притушити і знешкодити рух, викликаний нерозв'язаним аграрним питанням. Революційно настроєні селяни перекидались з внутрішньої Росії в Сибір та інші окраїни. Особливо багато переселенців виїхало з України. Протягом 1906—1912 р.р. з України переселилось майже 1 міліон чоловік.

Але як слід організувати переселення царизм був нездатний. На нових місцях переселенці відразу попадали в скрутне становище, бо не було ні підготовленої землі, ні житла, ні харчування. Тому більшості переселенців була не під силу організація господарства на нових місцях. В 1911 році коло 70% переселенців повернулись на Україну. Це були голодні, виснажені люди, з підірваним навіки здоров'ям. Переселенська політика царизму привела до ще більшого загострення класових протиріч в країні і, кінець-кінцем, зазнала краху.

Отже, столипінщина не тільки не знищила передумов загальноселянської боротьби проти поміщиків, але ще більше її загострила. В той же час вона сприяла посиленню боротьби селянської бідноти проти куркульства. В цілому протягом 1908—1911 р.р. на Україні відбулось коло 5800 селянських виступів.

Стан промисловості і робітничого класу. Кріпосницькі пережитки в сільському господарстві, злиденність міліонних мас селянства перешкоджали швидкому розвиткові промисловості. Росія, в тому числі і Україна, як і в попередні епохи, відставала в своєму промисловому розвитку від країн Західної Європи.

Промисловість Росії і України в роки реакції перебувала в стані застою. Скорочувалось виробництво основних галузей видобувної промисловості — кам'яновугільної, залізної і марганцево-рудної. Окремі заводи зовсім припинили свою діяльність. Так, на Україні в листопаді 1906 року став Нікопольсько-Маріупольський завод. На багатьох заводах припинили роботу окремі цехи. Робітників викидали на вулицю.

За час промислового застою 1907—1909 р.р. посилився процес

концентрації промисловості, зросло число капіталістичних монопольних об'єднань — трестів і синдикатів. У промисловість величезною масою вливався іноземний капітал. Коло 80% капіталів, вкладених в металургійні підприємства України, були французького або бельгійського походження. Під контролем іноземного капіталу перебувало більше половини видобутку мінерального палива Донбаса. На Україну іноземний капітал приваблювала перш за все висока норма зиску, яку діставали тут іноземці-капіталісти.

В наслідок промислового застою зростало безробіття. В Києві багато заводів звільняли робітників цілими групами. На рудниках Донбаса було звільнено з роботи кілька тисяч чоловік. Користуючись величезним безробіттям, фабриканти й заводчики посилили наступ на робітничий клас, зменшуючи робітникам зарплату і збільшуючи робочий день. Царизм мстив робітникам за революцію 1905 року.

Розгул реакції, тюрми, заслання, каторга, смертні кари привели до спадання забастовочного руху. Але і в цих умовах боротьба пролетаріату й селянства не припинилась. Робітники відступали з боями, відверто протестуючи проти зниження зарплати і збільшення робочого дня.

Боротьба більшовиків проти ліквідаторів, одзовістів, примиренців та націоналістичних партій. Роки столипінської реакції особливо відзначались нападами жандармів і поліції на робітничий клас і соціал-демократичні організації. За таких умов працювати в партійних організаціях було досить важко. Тому кількість членів партії зменшувалась, бо нестійкі особи, які вступили до партії в часи піднесення революції, виходили з її лав, боячись труднощів боротьби.

В результаті поразки революції 1905 р. і наступу реакції почався розклад і занепадництво серед попутників революції, особливо серед дрібнобуржуазної інтелігенції. Частина з них відкрито перейшла в табір ворогів, а друга — засіла в легальних організаціях і закликала пристосовуватися до столипінського режиму, вважаючи, що завдання буржуазного перетворення країни остаточно розв'язано.

В літературі виступила група письменників, яка в своїх занепадницьких творах обпльовувала революцію, оспівувала політичну зраду і статеву розпусту. В філософії різко посилились різні релігійно-ідеалістичні течії.

Отже, треба було дати належну відсіч гнилим, ворожим революції течіям, відстояти теоретичні основи марксистської партії, узагальнити з погляду діалектичного матеріалізму все важливе й істотне, що здобула наука за період від смерті Енгельса (1895) до даного часу. Це завдання виконав Ленін у своїй книзі "Матеріалізм і емпіріокритицизм", яка вийшла в світ в 1909 році.

Епоха столипінської реакції знайшла різну оцінку у меншовиків і більшовиків. Меншовики і троцькісти, не вірячи в можливість нового

революційного піднесення, відступали в паніці і намагались ліквідувати нелегальну партію, за що дістали назву "ліквідаторів".

Розкладалась і занепадала також меншовицька українська соціал-демократична "Спілка". Частина керівників "Спілки" перейшла цілком на ліквідаторсько-троцькістські позиції, а далі "Спілка" й зовсім перестала існувати.

Період розброду і розкладу переживала також і УСДРП. Значна її частина залишилась в рядах буржуазного націоналістичного руху, а друга частина пішла за ліквідаторами.

Тільки більшовики відступали під ударами реакції організовано, відстоюючи свою чітку революційну лінію, готуючись до нового наступу. Їм довелось нещадно боротися з меншовиками-ліквідаторами, "спілчанами", українськими соціал-демократами, а також з так званими "одзовістами", ультиматистами, які хотіли відізвати соціал-демократичних депутатів з Державної Думи.

Більшовики були упевнені, що в найближчі роки настане революційне піднесення, і тому готували свої сили для нового наступу.

Щоб підготовити робітничий клас до нового революційного піднесення, треба було покінчити з опортуністичними течіями в партії, які розколювали робітничий клас, і оформити більшовицьку групу РСДРП в самостійну партію. Це завдання мала виконати майбутня VI загальноросійська конференція РСДРП, яку підготовляли більшовики.

В підготовці більшовицьких організацій України до VI партконференції величезну роль відіграв Серго Орджонікідзе, який ознайомив партійні організації України з ленінською оцінкою справ у партії і підготовив вибори делегатів на конференцію від українських організацій.

В січні 1912 року в Празі відкрилась VI конференція РСДРП, на яку прибуло 15 делегатів. Від України були представлені організації Києва, Катеринослава, Миколаєва і Луганська.

Празька конференція, яка фактично набула значення з'їзду, обрала більшовицький ЦК і оформила самостійне існування більшовицької партії. В склад ЦК увійшли Ленін, Сталін, Орджонікідзе, Свердлов та інші. Для керівництва революційною роботою в Росії було створено "Російське бюро ЦК" на чолі з Й. Сталіним. Празька конференція, аналізуючи обстановку в країні, відмітила перші ознаки нового революційного піднесення, яке наростало в країні, де з кожним днем все ясніше відчувався крах столипінщини.

РОЗДІЛ XI

УКРАЇНА В РОКИ НОВОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПІДНЕСЕННЯ (1912—1914 р.р.)

Піднесення революційного руху. Як і передбачали більшовики, період столипінської реакції був недовготривалим. З 1910 року в промисловості України, як і всієї Росії, почалось повільне піднесення. Пожвавлення в економіці викликало певне пожвавлення і в громадсько-політичному житті.

Уже восени 1910 року, в зв'язку з смертю Л. Толстого в ряді міст відбулися студентські демонстрації з участю робітників. В Києві демонстранти проходили з червоними стрічками на грудях.

Особливо ширився робітничий рух. Почавши з московського промислового району та Петербурга, забастовки охопили і Україну. На початку 1911 року бастували робітники суднобудівних заводів у Миколаєві, шкіряного заводу в Бердичеві, швейники Одеси і ін.

На початку 1912 р. в далекому Сибіру забастували робітники Ленських золотих промислів. 4 квітня 1912 року, коли робітники йшли на переговори з адміністрацією, солдати з наказу жандармського офіцера відкрили по них огонь, при чому 270 чоловік було вбито і 250 поранено.

На цей розстріл пролетаріат відповів масовими забастовками, і мітингами в Петербурзі, Москві й на Україні. В знак протесту в квітні забастували суднобудівний завод в Миколаєві, Південно-російський в Києві, а потім паровозобудівний Харківський і багато заводів інших міст України.

Слідом за робітничими забастовками і мітингами по всій Україні почались студентські збори, мітинги й забастовки. "Ми приєднуємось до вимог робітничого класу", писали в своїй резолюції на зборах студенти Київського політехнічного інституту.

Першотравневі виступи 1912 р. набули на Україні широкого розмаху. Протягом травня — червня 1912 р. на Україні бастували робітники більше 30 крупних підприємств, висуваючи переважно політичні вимоги.

Піднесення робітничого руху знайшло відгук в армії і флоті. В червні були спроби повстання на броненосці Чорноморського флоту "Іоан Златоуст".

Масові виступи пролетаріату знайшли досить сильний відгук і на селі. В поміщицьких економіях відбувалися забастовки батраків. Селяни чинили опір насадженню хутірських і відрубних господарств. Так, в березні 1914 р. селяни слободи Уда, Харківського повіту, розкидали межові знаки, якими відмічались відрубні ділянки, і заявили, що будуть по-старому володіти своїми землями.

Душею і натхненником нового революційного піднесення були більшовики на чолі з Леніним і Сталіним. Перебуваючи за кордоном, Ленін був у курсі подій в Росії, жваво цікавився партійною роботою на Україні. Через Н. К. Крупську Ленін провадив постійне листування з більшовицькими організаціями України.

Особливу увагу партія більшовиків приділила виборам в IV Державну думу. Виборчу кампанію більшовики провели під гаслом демократичної республіки, 8-годинного робочого дня і конфіскації всієї поміщицької землі.

Не зважаючи на те, що IV дума обиралась на основі закону від 3 червня 1907 р., в умовах поліцейського терору, більшовикам України, керуючись ленінськими вказівками, вдалося по робітничих куріях Харківської і Катеринославської губерній провести в думу 2 депутатів — більшовиків. В особі більшовицьких депутатів пролетаріат здобув думську трибуну для революційної пропаганди.

Могутньою зброєю в руках більшовиків у справі зміцнення своїх організацій і завойовання впливу серед мас були більшовицькі газети "Звезда", а потім "Правда". Ці газети були дуже поширені на Україні. Приміром, робітники Крюківських майстерень одержували одної "Правди" до 150 примірників.

"Правда" широко висвітлювала життя робітників і селян, їх боротьбу з експлуататорами. Вона викривала перед робітничим класом ворожі пролетаріатові погляди ліберального табору і табору місцевої національної буржуазії. Поряд з цим "Правда" широко пропагувала ідеї більшовизму в масах і боролась проти ліквідаторів, які намагались повести робітничий клас в хвості буржуазії. Робітники любили свою газету і завжди допомагали їй матеріально. Переважна частина робітничого класу йшла за більшовиками і їх пресою.

Національний рух в роки піднесення. Промислове, а за ним і революційне піднесення в країні викликали посилення боротьби й проти національного гніту на Україні. Продовжується рух за українську школу, збільшується попит в широких масах на твори Шевченка, Франка, Коцюбинського, Тесленка та інших українських письменників. Протягом 1912—1913 р.р. появляються нові українські культосвітні організації: "Український клуб" — в Полтаві, "Етнографічна комісія" — в Києві і т. п.; виходять журнали і газети: "Дзвін", "Маяк", "Наша кооперація", "Життя і знання" та інші. На з'їздах — кооперативному, агрономічному, учительському — обговорюються пи-

тання про видання книжок, газет українською мовою, про українізацію школи. В Катеринославі, Лубнах, Кременчузі і інших містах відкриваються українські книгарні. В 1912 р. видавництво "Бр. Гранат" починає випускати фундаментальне видання про Україну — "Украинский народ в его прошлом и настоящем". Одночасно в Галичині посилився рух за відкриття українського університету в Львові.

В умовах нового революційного піднесення український національний рух набув особливої актуальності.

Українська буржуазія, боячись революції, намагалась розв'язати національне питання шляхом угод з царизмом і російською буржуазією. Вона розгорнула націоналістичну пропаганду, намагаючись прищепити українським робітникам і селянам націоналізм і відірвати їх від загальноросійського революційного руху. Таку позицію зайняла заснована в 1908 році буржуазна партія українських прогресистів ("Товариство українських поступовців" — скорочено ТУП). Те саме робили і українські дрібнобуржуазні націоналісти з УСДРП, які на сторінках свого журналу "Дзвін" виступали проти більшовиків.

За таких умов національне питання ставало особливо складною і важливою проблемою. От чому партія більшовиків, Ленін і Сталін, прагнучи не допустити розколу між російським пролетаріатом і робітниками інших національностей, приділяли йому в цей час дуже велику увагу.

В кінці 1912 р. Й. Сталін починає писати свою роботу "Марксизм і національне питання", яка стає програмним документом більшовиків у національному питанні.

Одночасно Ленін пише ряд статтей, в яких викриває ворожі позиції буржуазних і дрібнобуржуазних партій в національному питанні. В своїх статтях: "Робітничий клас і національне питання", "Кадети про українське питання", "Як єпіскоп Нікон боронить українців", "Про право націй на самовизначення" і інших Ленін учив українських робітників і селян, що тільки "при єдиній дії пролетарів великоруських і українських, — вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови" (В. Ленин, Соч., т. XVII, с. 142).

Передодень імперіалістичної війни. Революційний рух в країні продовжував наростати. Початок 1914 року відзначився новими революційними подіями. 9 січня по всій Росії бастувало 250 тис. робітників.

Наближались 100-ті роковини народження Шевченка. Боячись, щоб цей ювілей не став приводом для масових виступів, уряд заборонив його. "Заборона вшанування Шевченка, — писав з цього приводу Ленін, — була таким чудовим, прекрасним, на диво щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна... Після цього заходу міліони і міліони "обивателів" стали перетворюватися в свідомих громадян і переконуватися в пра-

вильності того висновку, що Росія є "тюрма народів" (В. Ленин, Соч., т. XVII с.с. 324—325).

Вшановуючи пам'ять великого поета, революціонера-демократа, забастували робітники ряду підприємств Києва, Харкова, Петербурга та інших міст.

Обстановка ставала все напруженішою, боротьба дедалі гострішою. 1 травня забастовочний рух охопив по всій Росії 500 тис. чоловік. Лише в Києві, Харкові, Миколаєві і Одесі кількість бастуючих в цей день досягла 35 тис. чоловік.

В липні — в Петербурзі, Лодзі і Баку на вулицях появились барикади. Широкий відгук знайшли липневі події на Україні. В одному лише Харкові, в знак солідарності з робітниками Баку і Петербурга, бастувало 24 підприємства. В ряді міст робітники з червоними прапорами, співаючи революційних пісень, виходили на вулиці. Почались авангардні бої нової революції. Але ці бої були перервані імперіалістичною війною.

Розвиток української культури на початку XX століття. В наслідок русифікаторської політики царизму величезна маса українського населення була неграмотна. За даними загальноросійського перепису 1897 р. кількість неграмотних для всього населення Росії становила 76.7%, а для України 83.6%.

В західно-українських землях, які були під владою Австро-Угорщини, хоча й існували початкові і деяка кількість середніх шкіл з українською мовою викладання, але польська буржуазія і поміщики перетворювали школу в засіб полонізації українського населення, переслідували учителів українських шкіл, зменшували асигнування на українські школи. В результаті цього в східній Галичині на 100 чоловік населення припадало 78 неграмотних.

Зовсім недоступною для трудящих була середня і вища освіта. В університетах, гімназіях, реальних школах училися переважно діти поміщиків, буржуазії, куркулів, чиновників та духівництва. Тільки одиницям з числа дітей робітників і селян — бідняків та середняків іноді щастило вступити до середньої, а ще рідше до вищої школи. Вищих шкіл на Україні було дуже мало. Існували лише три університети (в Харкові, Києві, Одесі), два політехнічних інститути (в Києві і Харкові), гірничий інститут (в Катеринославі), історично-філологічний інститут (в Ніжені), сільськогосподарські інститути (в Києві і Харкові) та ветеринарний інститут (в Харкові).

Викладання в вищих школах провадилось російською мовою. Кафедр української мови, історії України, української літератури в них не було.

На Західній Україні існували університети у Львові — з польською і в Чернівцях — з німецькою мовами викладання. В них лише окремі курси на деяких кафедрах читались українською мовою.

До революції 1905 року заборонялись прилюдні виступи українською мовою. Так, на археологічному з'їзді в Києві (1898 р.) не було дозволено зачитувати доповіді українською мовою. Заборонено було також виголошувати промови українською мовою, як сталось, наприклад, в 1903 р. під час відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

Продовжувала лютувати цензура, яка не дозволяла друкувати твори українських письменників.

Але і в цих умовах жорстокого гніту розвиток української культури, хоч і повільно, ішов уперед. Уже протягом 1900—1904 р.р., в умовах наростання революційного піднесення, зростає рух за створення на Наддніпрянщині української школи. В Петербурзі надруковано найповніше (на той час) видання "Кобзаря" Т. Шевченка. Вийшло також кілька українських літературних збірників-альманахів: "Хвиля за хвилею", "Вік" в 3-томах, "Літературний збірник на честь Кониського", "На вічну пам'ять Котляревського" і ін.

Під час революції 1905—1907 р.р., яка принесла певне полегшення для української культури, в деяких школах почалось викладання українською мовою. В університетах короткий час читались лекції з українознавства. Одночасно посилилась боротьба за український університет в Галичині, за збільшення кількості предметів, що їх викладали українською мовою в Чернівецькому університеті.

Певний крок уперед на початку XX століття зробив розвиток української науки, особливо в галузі українознавства. Окремі учені працювали над розробленням історії українського народу, його науки і культури. М. Грушевський видає свою багатотомну "Історію України-Русі". В Катеринославі чималу наукову діяльність провадив історик Запорізької Січі Д. Яворницький, у Харкові — Д. Багалій, що вивчав переважно історію Слобожанщини. Олександра Єфіменко, перша в Росії жінка з науковим ступенем доктора історії, написала, видану в 1906 році, історію українського народу в двох частинах. Загалом українська буржуазна історіографія в цей період досягла високого рівня.

Професор Харківського університету М. Сумцов працював над українським фольклором і історією української літератури. Значною подією в розвитку українського мовознавства було видання в 1906—1908 р.р. в Києві чотирьохтомного словника української мови за редакцією Б. Грінченка.

Головними науковими центрами на Україні були "Наукове т-во ім. Т. Шевченка" в Львові та "Наукове товариство" в Києві, яке почало свою діяльність в 1907 році.

В цей час росте і міцніє українська демократична література в особі кращих її представників — М. Коцюбинського, Лесі Українки, А. Тесленка, які в своїх творах оспівували героїв революції, плямували зрадників і провокаторів, кликали до революційної боротьби.

В буржуазно-націоналістичній літературі, особливо після рево-

люції 1905 року, росте занепад і ідейний розклад. Це яскраво проявилось в творчості прозаїка і драматурга В. Винниченка і поета О. Олеся.

Представники української демократичної літератури з любов'ю і пошаною ставилися до всього передового, прогресивного, що було в культурі братського російського народу. Дружба М. Коцюбинського з великим пролетарським письменником М. Горьким демонструвала нерозривну єдність і братську дружбу українського і російського народів.

В Західній Україні продовжував свою велику літературну і наукову діяльність Ів. Франко. В цей же час працювали українські письменники В. Стефаник, О. Кобилянська, Марко Черемшина.

В період революції 1905—1907 р.р. на Наддніпрянщині народилась періодична українська преса. З кінця 1905 до 1907 року тут видавалось понад 30 газет і журналів.

В цей же час розширюється видавнича справа. Виниклі на Наддніпрянщині "Просвіти" й "Клуби" випускали популярну літературу, провадили наукові бесіди, доповіді, організували літературні вечори. Масову українську літературу видавали також агрономічні товариства і кооперативні об'єднання.

Завдяки революції створюється відносне полегшення і для українського театру. Група видатних українських акторів, до якої входили найкращі представники українського театрального мистецтва — М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, І. Мар'яненко, здобула можливість виступати в Києві і виїжджати на гастролі в інші міста України.

В справі підготовки театральних і музичних сил велику роль відіграла заснована з ініціативи М. Лисенка в 1903 р. музично-драматична школа в Києві. В 1904 році в Львові засновується український музичний інститут ім. Лисенка. На початку XX століття висунулись ще два високоталановиті українські композитори — М. Леонтович і К. Стеценко.

В цей період розвивалось далі і образотворче мистецтво. В Києві була створена художня школа, де працював учень Рєпіна М. Пимоненко, а також талановитий художник О. Мурашко. В Миргородській школі прикладного мистецтва викладав відомий автор ілюстрацій до "Кобзаря" Т. Шевченка — О. Сластьон. Розгортали свою діяльність на Наддніпрянщині видатні художники С. Васильківський, М. Самокіш, П. Мартинович, і ін., а в Галичині — Новаківський і Труш. Художник С. Васильківський розписував стіни новозбудованого в Полтаві Земського дому, який в той час був великим досягненням українського архітектурного стилю. Влаштовувались також виставки художників України.

Одночасно створювались нові зразки народного мистецтва. У гуцулів процвітала різьба по дереву. В с. Оленівці на Київщині, в

Дігтярях на Полтавщині розвинулось виробництво чудових килимів, а на Поділлі і Полтавщині — високомайстерне ганчарне виробництво.

Але український народ не міг повністю проявити свої творчі здібності. Царський уряд, особливо після придушення революції 1905—1907 р.р., в часи столипінської реакції найжорстокіше глушив розвиток української культури. Він намагався знищити всі завоювання революції 1905—1907 р.р. Знищувалась українська періодична преса, закривались культосвітні організації, знову в школах було заборонено українську мову.

Не зважаючи на все це, українська культура зайняла видне місце серед культурніших народів.

Українська культура знаходила підтримку передових діячів російської культури і, перш за все, партії більшовиків.

РОЗДІЛ XII

УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ І ДРУГОЇ РОСІЙСЬКОЇ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1914—1917 р.р.).

Україна в період війни. 1 серпня 1914 року спалахнула світова імперіалістична війна. Ця війна готувалась капіталістичними державами потай від народу ще задовго до її виникнення. Уже на початку XX століття вся територія земної кулі була розділена між капіталістичними державами, і тому почалась боротьба за новий переділ світу, яка вилилась в першу імперіалістичну війну.

В процесі підготовки до війни держави розбились на два табори. В одному з них були Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія. На чолі цієї коаліції стояла найбільш агресивна країна — Німеччина, яка прагнула відняти колонії у Англії, а також Україну, Польщу і Прибалтику — у Росії.

В противовагу цьому блокові склався другий, куди ввійшли Англія, Франція і, залежна від них, царська Росія. Цей союз дістав назву Антанти. До них згодом приєдналися Японія, США і ряд інших країн.

В грабіжницьких планах імперіалістів Німеччини виняткову роль відіграла боротьба за Україну. Німецькі загарбники особливо вперто прагнули до того, щоб захопити Україну і поневолити український народ. Як тільки почалась війна, Україна стала найближчою прифронтовою смугою, і майже на всій її території було введено особливе воєнне становище.

Як привід до розв'язання війни німецька дипломатія використала вбивство терористами з сербської націоналістичної організації 28 червня 1914 р. в м. Сараєві наступника австрійського престолу Франца-Фердинанда.

Цю грабіжницьку війну радо зустріли поміщики і буржуазія. Війна несла їм ще більше збагачення і наживу. Буржуазія приховувала імперіалістичний характер війни. Обдурювати народ допомагали їй опортуністи з II Інтернаціоналу, меншовики, есери і буржуазні націоналісти.

З перших днів війни серед українських буржуазних націоналістів оформилось два крила. Одне стало на позиції підтримки у війні російського царизму, а друге шукало підпори у австро-німецьких ім-

періалістів. Ця остання група створила у Відні буржуазно-націоналістичну організацію "Союз визволення України", який ставив своєю метою, з допомогою і під протекторатом австро-німецьких імперіалістів, утворити "незалежну" Україну. Отже, українські буржуазні націоналісти, прикриваючись прапором боротьби за визволення України, торгували інтересами українського народу.

Лише партія більшовиків, відстоюючи ідеї пролетарського інтернаціоналізму, роз'яснювала трудящим масам справжній зміст подій і закликала робітників до виступу проти грабіжницької імперіалістичної війни і царизму.

В листопаді 1914 р. ЦК більшовиків видав маніфест, в якому пролунав ленінський лозунг перетворення імперіалістичної війни в війну громадянську і ставилось питання про створення III Інтернаціоналу.

Більшовицьким організаціям було дуже важко працювати в роки війни, особливо на Україні, де царизм до краю посилив репресії і національний гніт. Уже з перших днів війни царський уряд ще жорстокіше почав переслідувати українську культуру, закривав українські газети, журнали і культосвітні товариства.

З особливою люттю царизм розправлявся з більшовиками. В другій половині липня було заарештовано Катеринославський і Київський комітети партії і закрито газету "Правда". Більшовиків-депутатів IV думи, які виступили з закликом проти війни, за революцію, — було заарештовано і відправлено в Сибір.

Але робота більшовиків не припинялась. Вони видавали і розповсюджували листівки, відозви, газети, в яких розкривали справжній характер війни і викривали зраду меншовиків, есерів та інших капіталістичних прихвостнів. Так, Харківська організація в листопаді 1916 р. видала один номер газети "Голос соціал-демократа", Катеринославська — номер газети "Звезда".

Під керівництвом більшовиків в країні розгортався революційний рух. В перших рядах виступали робітники Петрограда. З Петрограда рух перекинувся в інші міста Росії і на Україну — в Катеринослав, Луганськ і т. д. В перші дні війни не вщухала й селянська боротьба, особливо на Правобережній Україні.

В той же час воєнні дії на фронті набувають широкого розмаху.

Хоча російські армії ще не були повністю готові почати воєнні дії, проте, царське командування вирішило перейти в наступ проти німецьких військ. Цей наступ повинен був відтягти частину німецьких військ з західного фронту і цим самим полегшити становище англо-французських військ, які примушені були відходити під натиском німців до Парижа. На початку серпня російські армії перейшли кордон Східної Прусії. В перших же боях з німцями російські солдати проявили героїзм і відвагу. У великому бою під Гумбіненом в серпні I російська армія розгромила VIII німецьку армію.

Разом з тим, з перших же днів виявились непідготовленість царизму до війни, бездарність і продажність генералів, що неминуче вело до поразок. Тому німці в середині серпня розбили II армію генерала Самсонова, а згодом витіснили з Східної Прусії і I армію. Проте, російська армія допомогла Франції врятуватися від блискавичного розгрому, бо німці змушені були зняти військові частини з західного фронту і перекинути їх на східний, а тим часом англо-французська армія оправилась від перших ударів, перейшла в наступ і розбила німців на Марні.

Одночасно з наступом на Східну Прусію російські війська почали наступ і на південно-західному фронті, проти Австро-Угорщини. У великій битві (Галиційська битва) російські армії наголову розгромили австро-угорські армії. В цих боях особливо відзначилась VIII російська армія, на чолі якої стояв талановитий ген. О. Брусілов. Львів, Галич, Чернівці були зайняті російськими військами. Вся східна й частина західної Галичини і майже вся Буковина були тепер в руках російської армії. Австро-угорська армія відступала до схилів Карпат. Німецькі війська, які були послані їй на допомогу, зазнали поразки. В березні 1915 р. був узятий Перемишль.

Зайнявши Галичину й Буковину, царський уряд перетворив їх у воєнне генерал-губернаторство. Царські генерали ретельно оберігали поміщицькі маєтки і жорстоко переслідували спроби селян захопити землі у поміщиків. З перших днів царизмом було закрито "Товариство ім. Шевченка" в Львові і заборонено видання українських книжок, газет та журналів.

Війна затягувалась, їй не було видно кінця. Чим далі, то все більше виявлялась неспроможність царизму продовжувати війну. Завдяки зраді військового міністра Сухомлінова, який з своєю шпигунською зграєю зірвав постачання армії боєприпасів і видавав воєнні таємниці німцям, становище Росії погіршало. Допомагала ворогові також цариця Олександра Федорівна. Особливо широкого розмаху набула діяльність шпигунських організацій на Україні, як в найближчій прифронтовій смузі. Поміщики-німці переховували в своїх маєтках шпигунів і всіляко їм допомагали.

Недивно, що царська армія терпіла поразки, змушена була відступати, залишити Галичину, Буковину, а потім Польщу, Литву, частину Прибалтики і Волині.

Але, не зважаючи на невдачі й поразки на фронті в 1915 році, російська армія знайшла досить сил і енергії для наступу, і на південно-західному фронті під командуванням генерала О. Брусілова в 1916 р. прорвала австро-німецький фронт, просунулась вперед, захопила біля 600 гармат, 2,000 кулеметів і вивела з строю до 1,500,000 ворожих солдатів і офіцерів, захопивши при цьому в полон коло 500 тис. чоловік.

Брусіловський прорив ще раз продемонстрував перед всім сві-

том бойові якості російського солдата, його незрівняний героізм, хоробрість і відвагу.

В окупованих землях німецько-австрійське командування ввело невимовно-тяжкий режим військової диктатури. Що ж до Галичини і Буковини, то там німецько-австрійські військові власті жорстоко знущались над українським населенням, обвинувачуючи його в співчутті російським військам.

Чим далі затягувалась війна, тим більше руйнувалось господарство країни. Скорочувалось виробництво металу, вугілля, нафти. Зупинялись заводи, знижувалась продуктивність праці.

Війна підірвала і відстале сільське господарство, в першу чергу господарство бідняків та середняків. Скорочувалась посівна площа, зменшувалась урожайність, знижувався збір хліба. В наслідок цього не вистачало продуктів харчування. Вводилась карткова система. Росла дорожнеча. На цьому наживались поміщики, буржуазія і куркулі. Становище трудящих мас чим далі гіршало.

Господарська розруха, поразки на фронті посилювали серед робітників, селян, солдатів, інтелігенції ненависть до царського уряду і війни. В країні наростала революційна боротьба, на чолі якої йшов робітничий клас, керований партією Леніна—Сталіна.

На початку 1916 року відбулися великі політичні забастовки на Україні на заводі "Новаль" в Миколаєві та в Горлівсько-Щербинівському районі Донбаса. Особливо великого розмаху набула забастовочна боротьба пролетаріату в кінці 1916 і на початку 1917 року. В Петрограді на початку січня 1917 р. політичні забастовки відбувались майже щодня.

Героїчна боротьба петроградських робітників знаходила відгук і підтримку на Україні. В січні 1917 р. в політичних страйках брали участь робітники майже всіх промислових підприємств України.

Вслід за пролетаріатом на революційну боротьбу піднімалось селянство. Дедалі завзятішими ставали виступи селян проти поміщиків. Ще більше загострилась боротьба селянської бідноти проти куркульства.

В квітні 1915 р. велике селянське повстання вибухло в с. Нижня Сироватка, Сумського повіту, на Харківщині, в якому брало участь 2 тисячі селян. Масові селянські виступи відбулися в червні 1916 р. на Поділлі і почасти Київщині.

Робітників і селян почали підтримувати солдати. В широких солдатських масах визрівало розуміння, що вийти з тієї грабіжницької війни можна тільки через революцію, тільки шляхом повалення царизму.

Одночасно на Україні піднімався національно-визвольний рух. Голосніше лунали вимоги свободи для українського слова, книжки, школи. Почали явочним порядком виходити українські газети: в Харкові — "Слово", "Гасло", в Одесі — журнал "Основа" і т. д.

Так, на боротьбу проти царизму і війни піднімався разом з усіма народами царської Росії і український народ.

Лютнева буржуазно-демократична революція. Царизм і буржуазія намагались не допустити революційного вибуху, що визрівав під час війни. Цар хотів укласти з німцями сепаратний мир, а потім задушити революцію. Буржуазія гадала розв'язати наростаючий політичний криза шляхом дворцового перевороту. Але пролетаріат під проводом більшовиків випередив царя і буржуазію. В середині лютого 1917 р. політична забастовка і демонстрації в Петрограді досягли величезних розмірів. 25 лютого революційний рух охоплює весь робітничий Петроград. Вранці на слідуючий день політична стачка і демонстрація починають переростати в спроби повстання. 27 лютого (12 березня) робітники і селяни в солдатських шинелях повалили самодержавство.

Звістки про повалення царизму викликали всенародне піднесення. В містах і селах Росії й України робітники і селяни ліквідували органи царської влади, створюючи, за прикладом робітників Петербурга, органи революційної диктатури пролетаріату й селянства — Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Одночасно з Радами виникали й буржуазні органи — громадські комітети, а в Петрограді утворився Тимчасовий уряд, який був органом диктатури буржуазії і ліберальних поміщиків.

Отже, в країні створилось двовладдя — своєрідне переплетіння двох диктатур. Меншовики й есери, захопивши місця в Радах, добровільно передали владу в руки Тимчасового уряду. "Цьому почасти сприяла та обставина, що більшість лідерів більшовицької партії перебувала в тюрмах і засланні (Ленін був в еміграції, Сталін і Свердлов в Сибірському засланні), тоді як меншовики і есери вільно розгулювали на вулицях Петрограду" (Історія ВКП(б), с. 168).

Перевага в Радах меншовиків і есерів, які добровільно передали владу в руки Тимчасового уряду, пояснюється тим, що в час Лютневої революції прокинулись і потяглись до політичного життя мільйони людей, недосвідчених в політиці. Сп'янілі від перших успіхів революції, вони виявили несвідомо-довірливе ставлення до буржуазії та її агентів — меншовиків і есерів. Ці дрібнобуржуазні ілюзії спершу захопили були також і деякі кола пролетаріату, який значно змінився за роки війни. Замість мобілізованих в армію кадрових робітників, на підприємства прийшло багато дрібних власників, кустарів, крамарів, чужих пролетарській психології. Ось чому плоди революції, здійсненої робітниками і селянами в солдатських шинелях, дісталися не їм, а буржуазії.

Лютнева буржуазно-демократична революція посилила національно-визвольний рух пригноблених царизмом народів.

В Києві в березні 1917 р. українська буржуазія створила Цен-

тральну раду, найбільш численними партіями якої були українські націоналістичні партії — УСДРП, УПСР (українські есери) та члени ТУП, які взяли собі назву есерів ("соціалістів-федералістів"). Центральна рада з перших же днів свого існування стала провадити угодовську політику підтримки Тимчасового уряду. Дальший розвиток і поглиблення революції не входили в плани української буржуазії і протирічили її інтересам.

Перед більшовиками стали величезної ваги завдання. Ленін в листах з закордону, більшовики на чолі з Сталіним, що повернувся з заслання до Петрограда, викривали антинародну політику Тимчасового уряду, розкривали обман меншовиків та есерів і почали готовити маси до соціалістичної революції.

РОЗДІЛ XIII

ПЕРЕМОГА ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

Підготовка соціалістичної революції. Приїзд 3 квітня 1917 р. в Петроград В. І. Леніна мав величезне значення для партії більшовиків, для дальшого розвитку революції. Уже на другий день після приїзду В. І. Ленін виступив з своїми знаменитими Квітневими тезами, що давали більшовицькій партії і робітничому класові чітку лінію боротьби за перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної.

Боротьба за переростання буржуазно-демократичної революції, якою була Лютнева революція, в революцію соціалістичну ускладнялася на Україні національним рухом, що набув особливо великого розмаху після повалення російського самодержавства.

Українські буржуазні націоналісти намагались затримати наростання соціалістичної революції. Вся діяльність буржуазних націоналістів була спрямована на розірвання єдиного фронту класової боротьби російських і українських робітників проти їхніх спільних ворогів — поміщиків і буржуазії. Націоналісти посилено пропагували класовий мир і національну єдність. Голова Центральної ради М. Грушевський і інші діячі українського націоналізму знов висунули створену ними ще раніше "теорію" про безбуржуазність і безкласовість української нації, про її споконвічну демократичність.

Все це було, кінець-кінцем, розраховано на те, щоб підмінити боротьбу українських робітників і біднішого селянства за соціалістичну революцію — боротьбою Центральної ради та її партій за забезпечення своїх буржуазно-націоналістичних інтересів.

Так званий Національний конгрес, що зібрався на початку квітня, затвердив Центральну раду, її голову М. Грушевського і поширив її склад.

Спекулюючи на національних почуттях українського народу, буржуазним націоналістам вдалося, в перший час, об'єднати навколо національних лозунгів значні селянські маси, насамперед — досить численне на Україні куркульство. В багатьох містах і селах України почали утворюватися українські гуртки, обиратися повітові й губернські українські ради, виникати озброєні загони "вільного козац-

тва", що складалося переважно з куркульської молоді. Національний рух перекинувся і в армію. Стали відбуватися збори солдат-українців, обиратися українські військові ради, які утворювали фронтові ради.

Очолюючи національний рух, Центральна рада намагалась добитися автономії України і розв'язати національне питання не революційним шляхом, а шляхом угодовства та умовлянь Тимчасового уряду.

Але Тимчасовий уряд і слухати не хотів про надання національних прав пригнобленим народам. І коли Центральна рада звернулась у половині травня до нього з вимогами дати принципіальну згоду на автономію України і українізацію середньої й вищої школи, то ці законні вимоги були рішуче відкинуті.

Однак, назрівання революційного кризису в країні примусило Тимчасовий уряд почати в Києві в кінці червня переговори з Центральною радою і піти на поступки, що полягали в формальному визнанні Центральної ради і створеного нею виконавчого органу — Генерального секретаріату на чолі з Винниченком. За це визнання Тимчасовий уряд діставав підтримку Центральної ради.

Коли революційні робітники і солдати Петрограда 3—5 липня вийшли на мирну демонстрацію протесту проти антинародної політики Тимчасового уряду, юнкери і козаки з наказу останнього стріляли в демонстрантів. Довідавшись про липневі події, Центральна рада запевнила Тимчасовий уряд в своїй цілковитій згоді з його контрреволюційними діями.

Дні 3—5 липня були початком загального наступу буржуазії на революційні маси і на їх керівника — партію більшовиків. Влада, при потуранні есерів і меншовиків, повністю перейшла до рук буржуазії. Двовладдя в країні кінчилось на користь буржуазії. Мирний розвиток революції став неможливим. Більшовицька партія змінила свою тактику, перейшла в підпілля і скрила в глибокому підпіллі свого вождя Леніна. Лозунг "Вся влада Радам" більшовицька партія тимчасово зняла, оскільки Ради вже не мали влади, і стала готувати маси до збройного повстання. VI з'їзд партії більшовиків, що відбувся в серпні 1917 р., націлив партію на збройне повстання.

Націоналістичному чадові Центральної ради партія більшовиків протиставила політику пролетарського інтернаціоналізму. Більшовики роз'яснювали українським трудящим масам, що добитися знищення національного гніту і розв'язати національне питання можна лише тоді, коли буде повалена влада поміщиків і буржуазії і встановлена влада Рад.

Ленін і більшовики України закликали робітників і трудяще селянство не підтримувати буржуазної Центральної ради і разом з тим, викриваючи великодержавну політику Тимчасового уряду, виступали на оборону національних прав українського народу.

У своїй статті "Україна" Ленін писав: "Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Ро-

сії: якраз беззастережне визнання цього права одно лише й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання в одну державу двох народів" (В. Ленин, Соч., т. XX, с. 534). Ця чітка й послідовна позиція поступово завойовувала симпатії широких мас українського народу.

Лозунги партії більшовиків про припинення імперіалістичної війни і запровадження робітничого контролю над виробництвом, як один із заходів, що мав урятувати країну від господарської розрухи, самовіддана праця в Радах, фабзавкомах, на підприємствах і в казармах — завойовували на бік більшовицької партії все більшу масу робітників і солдатів. Маси переставали вірити есерам і меншовикам, які закликали до підтримки Тимчасового уряду, до продовження імперіалістичної війни. Маси вимагали переобрання Рад і посилали до них своїми депутатами більшовиків.

Зростало невдоволення й селянства. Триваюча війна украй руйнувала дрібне селянське господарство. Поміщик і після Лютневої революції лишався ще господарем своєї землі. Зневірившись у безконечних обіцянках есерів дати селянству поміщицьку землю, воно під впливом агітації більшовиків стає до рішучої боротьби з поміщиками. На осінь 1917 р. вигнання поміщиків з маєтків і відібрання у них землі стало масовим явищем. Посилювалась боротьба селянської бідноти і проти куркулів, у яких відбирались лишки землі. На придушення селянського руху Тимчасовий уряд посилав великі військові загони. Тільки в одну Київську губернію було кинуто 5 кавалерійських полків.

Але розмах революційного руху набрав такої сили, що ніякі репресії не могли уже його спинити. Країна нестримно йшла до соціалістичної революції.

Боротьба проти контрреволюційного повстання генерала Корнілова, що почалося в кінці серпня 1917 р., оживила занепавші було Ради робітничих і солдатських депутатів. Ради зробилися органами революційної дії і перегородили шлях контрреволюційним військам. Вплив більшовиків в Радах швидко зростав. Партія більшовиків урахувала нову обстановку, нове співвідношення класових сил і знову висунула лозунг "Вся влада Радам". Це був лозунг збройної боротьби проти Тимчасового уряду за владу Рад.

Боротьба за владу Рад на Україні. 25 жовтня (7 листопада н. ст.) 1917 року повсталі робітники, солдати й матроси, під керівництвом партії Леніна—Сталіна, повалили в Петрограді владу Тимчасового уряду і передали її до рук II з'їзду Рад.

Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції відкрила нову сторінку в житті народів колишньої царської Росії. Вона назавжди знищила панування поміщиків і буржуазії, назавжди ліквідувала національний гніт.

В історичній Декларації прав народів Росії, що була опубліко-

вана 3 листопада за підписами Леніна і Сталіна, радянський уряд проголосив знищення національного гніту і рівноправність всіх народів.

Трудящі маси України з великою радістю зустріли перемогу Жовтневої Соціалістичної революції. Численні робітничі, солдатські й селянські мітинги вимагали встановлення влади Рад і на Україні, що й було проведено перш за все в Луганську, де працював керівник донбаських більшовиків К. Є. Ворошилов. Київські більшовики також готувалися до встановлення влади Рад в столиці України. Засідання Рад робітничих і солдатських депутатів з участю представників військових частин, фабзавкомів і профспілок ухвалили створити в Києві Ревком і готувати збройне повстання проти Тимчасового уряду. В цей вирішальний момент зрадники соціалістичної революції Г. Пятаков і В. Затонський, викриті пізніше як вороги народу, бувши тоді членами Київського більшовицького комітету, ввійшли разом з тим до складу Центральної ради, яка, довідавшись про події в Петрограді, висловилась проти Жовтневого перевороту і заявила, що буде рішуче боротися з усякими спробами встановити владу Рад на Україні. Центральна рада швидко порозумілася з штабом Київського військового округа, що представляв озброєні сили Тимчасового уряду, про спільну боротьбу проти соціалістичної революції на Україні.

Об'єднані сили контрреволюції перші перейшли в наступ, щоб несподіваним ударом розгромити збройне повстання в зародку. Увечері 28 жовтня за наказом штабу, погодженим з Центральною радою, юнкери оточили приміщення Ревкому, вчинили там погром і заарештували присутніх членів Ревкому. Проте, контрреволюція не досягла своєї мети. Один з членів Ревкому, робітник Київського Арсеналу — більшовик Андрій Іванов вранці 29 жовтня організував новий Ревком, який вирішив негайно розпочати повстання. Виступ був призначений на 5 годину того ж таки дня.

Повстання почалось в призначений час. Центром і опорним пунктом його став завод Арсенал. Київські робітники підтримали збройне повстання загальною забастовкою. 30 жовтня життя в місті завмерло. Фабрики й заводи не працювали. Стали трамваї. Жодна буржуазна газета не вийшла.

Борці за владу Рад були оточені увагою і піклуванням трудящого населення міста. Не зважаючи на те, що в місті йшов жорстокий бій, повсталі робітники безперебійно одержували від населення продукти харчування, боєприпаси і нові поповнення. Загальне революційне піднесення позначилось і на війську Центральної ради, яка прикривалася в цей час політикою "нейтралітету". Порушуючи суворі накази свого начальства, окремі частини українських полків переходили на бік революції.

Трьохденні запеклі бої закінчились перемогою робітників і революційних солдатів. 31 жовтня штаб Київського військового округа з частиною війська утік на Дон. Але в цей момент у спину робітни-

кам вдарила Центральна рада. Скориставшись з того, що всі сили більшовиків були скеровані проти військ Тимчасового уряду, її загони захопили всі урядові установи, телеграф і телефон. 7 листопада 3-м універсалом Центральна рада проголосила утворення української буржуазної держави, назвавши її Українською Народною Республікою.

Боячись обурення трудящих мас України і бажаючи вамаскувати встановлення буржуазної влади, українські націоналісти, обманюючи трудящих, обіцяли передати землю селянам, робітникам дати 8-годинний робочий день і т. п.

Але цей обман дуже швидко був викритий політикою самої Центральної ради. Спроби селян на підставі ленінського декрета забирати поміщицьку землю жорстоко придушувались Центральною радою. Господарська розруха на Україні зростала, росло безробіття. Користуючись підтримкою Центральної ради, буржуазія перейшла в наступ на робітників. В містах і на великих вузлових залізничних станціях було посилено військові гарнізони.

Центральна рада чинила розправу не тільки над українськими робітниками і трудящими селянами. Вона поставила собі також завданням всіма силами сприяти поваленню Радянської влади в цілій Росії. З цією метою Центральна рада закликає на Україну контрреволюційні сили. Крім того, вона затримує червоногвардійські загони, що йшли через Україну на Дон для боротьби з Каледіним і, навпаки, охоче пропускає туди білокозачі частини. Отже, Центральна рада ставала всеросійським політичним центром контрреволюції. Погоджуючись на продовження імперіалістичної війни, Центральна рада діставала за це визнання і підтримку Антанти. На український народ насувалася небезпека іноземного поневолення: за обіцяну військову і фінансову допомогу Україна мала стати колонією Антанти.

В цей дуже скрутний для українського народу час на допомогу йому прийшла більшовицька партія, прийшов Й. Сталін. Своїми промовами і статтями про Центральну раду і її антинародну політику, своїми практичними порадами більшовикам України — Йосиф Сталін відкривав очі українському народові на зрадництво українських націоналістів і вказував конкретні шляхи боротьби за завоювання справжньої української робітничо-селянської влади. Разом з тим Й. Сталін поставив перед більшовиками України завдання скликати Всеукраїнський З'їзд Рад.

Виконуючи вказівки Йосифа Сталіна, більшовики провели на засіданні виконкому Київської обласної Ради робітничих депутатів постанову про скликання на 3 грудня 1917 р. Всеукраїнського З'їзду Рад.

Центральна рада вирішила зірвати з'їзд. З цією метою куркульським селянським спілкам було запропоновано зламати встановлений порядок обрання делегатів і присилати на з'їзд своїх представників від кожного села, від кожної волості. В призначений день у Київ

з'їхалось коло 2 тисяч селян, здебільшого куркулів, які вимагали для себе делегатських мандатів на з'їзд. До приміщення, де мав засідати з'їзд, Центральна рада стягнула свої війська. Для законних делегатів з'їзду Рад утворилась загрозлива обстановка, в якій працювати було неможливо. Тоді, на пропозицію більшовиків, законні делегати з'їзду Рад вирішили переїхати до Харкова, де були більш сприятливі умови для роботи.

Приїхавши до Харкова, делегати І Всеукраїнського З'їзду Рад об'єдналися з III з'їздом Донецько-Криворізького району і проголосили себе правомочним І Всеукраїнським З'їздом Рад. 11 грудня ст. ст. 1917 р. сталась велика історична подія в житті українського народу — І Всеукраїнський З'їзд Рад проголосив Україну республікою Рад. З'їзд обрав Центральний Виконавчий Комітет — верховний державний орган України, який потім створив радянський уряд України під назвою — Народний Секретаріат.

Український народ був закликаний до безпощадної боротьби з Центральною радою, її закони й розпорядження оголошувались недійсними.

З'їзд заявив, що радянська Україна буде боротися в союзі з радянською Росією проти всіх, хто зазіхатиме на владу робітників і селян. На заклик українського радянського уряду в Катеринославі, Маріуполі, Миколаєві, Одесі й інших містах України робітники і солдати повстали на збройну боротьбу з Центральною радою. На Україні скрізь встановлювалась влада Рад.

До збройної боротьби готувались і робітники столиці України — Києва. Повстання проти Центральної ради, за планом більшовицького комітету, мало початися в момент наближення радянського війська до Києва. Але, не витримавши жорстокого терору Центральної ради, робітники Києва піднялись на боротьбу за владу Рад трохи раніше. Повстання почалось 15 січня. Січневим повстанням керував більшовицький ревком, до складу якого входили А. Іванов, О. Горовіц та інші. Найнапруженіші бої з силами Центральної ради розгорнулись на головних вулицях міста. Одним з опорних пунктів повстання, як і в жовтні, був Арсенал. Шість днів бились героїчні робітники з ворогом. І коли у них не стало боєприпасів та харчів, поранених нічим було перев'язувати, а війська Центральної ради, одержавши підкріплення, почали здобувати перевагу над повстанцями, — Арсенал здався. Проте, повстання ще не було придушене. Залізничники продовжували битися з ворогами. Українські націоналісти жорстоко мстили повстанцям, розстрілюючи кожного полоненого робітника.

В. І. Ленін бачив труднощі боротьби за владу Рад на Україні і закликав російський народ допомогти українським робітникам і селянам. Ленін особисто організував цю допомогу. 15 січня 1918 р. Ленін телеграфно запропонував Морському революційному комітетові вжити екстренних заходів до організації щонайменше двохти-

сячного загону моряків для допомоги українському народові в його боротьбі проти контрреволюційної Центральної ради.

На допомогу героїчним робітникам Києва поспішали війська українського радянського уряду. Розгромивши під Крутами найкращі війська Центральної ради, радянське військо 26 січня 1918 р. звільнило Київ. Керівники Центральної ради похапцем утікли на Волинь.

Намагаючись за всяку ціну вдержати в своїх руках владу, українські буржуазні націоналісти гарячково шукали собі покровителів у таборі іноземних імперіалістів. Після встановлення Радянської влади на Україні Центральна рада кидається в обійми давнього ворога українського народу — кайзерівської Німеччини. З допомогою Іуди-Троцького Центральна рада 9 лютого 1918 р. запродує в Брест-Литовську Україну німцям в колоніальну залежність.

РОЗДІЛ XIV

ІНОЗЕМНА ВОЄННА ІНТЕРВЕНЦІЯ І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА НА УКРАЇНІ

Розгром німецьких окупантів. Прикриваючись "угодою", укладеною з Центральною радою, австро-німецькі війська почали в лютому 1918 р. окупацію України.

Як тільки стало відомо, що німці вдерлись на українську землю, радянський уряд закликав народ до оборони батьківщини, до захисту своєї Радянської держави. По містах і селах посилено стали створюватися нові бойові загони для боротьби з окупантами. В самому лише Харкові було сформовано п'ять робітничих полків і багато інших загонів. В Луганську керівник донбаських більшовиків К. Є. Ворошилов сформував з металістів і шахтарів перший луганський соціалістичний загін.

Починаючи окупацію України, німці не сподівались на серйозний опір. Вони вважали, що це буде легка військова прогулянка. Але сталося інакше. Героїчні червоні бійці сміливо вступали в упертий бій з численним, добре озброєним і обученим ворогом, завдаючи йому серйозних поразок. Так було, наприклад, під Бахмачем і Конотопом, де очолені К. Є. Ворошиловим загони завдали міцного удару німцям. В цей же час на Чернігівщині почав боротьбу з окупантами Микола Щорс, народний герой України.

Оцінюючи події на Україні і визначаючи перспективи боротьби українського народу, Йосиф Сталін писав: "Проти іноземного іга, що йде з заходу, Радянська Україна підіймає визвольну вітчизняну війну, — такий зміст подій, які розгортаються на Україні... "Короткий удар", яким німці розраховували вбити відразу двох зайців (і хліб дістати, і Радянську Україну зломити), має всі шанси перетворитися в затяжну війну іноземних поневолювачів з двадцятимільйонним народом України, у якого хотять відібрати хліб і свободу" (Й. Сталін, "Статті і промови про Україну", с. 39). Це передбачення Йосифа Сталіна цілком ствердилося.

Але сили були далеко нерівними. Під натиском 300-тисячної окупаційної армії хоробрі захисники радянської батьківщини відступали до кордонів братської Росії. Німці рвалися в Донбас, сподіваючись захопити там величезну здобич. Почалась уперта боротьба. Шахтарі Донбаса вирішили нічого не лишати ворогові. Цінності

й устаткування заводів було навантажено в вагони і почався грандіозний рух на схід в радянську Росію. Лише на кінець квітня німцям вдалося окупувати Україну. "Військова прогулянка" вилилась у більш ніж двохмісячну жорстоку війну і коштувала великих втрат 300-тисячній окупаційній армії.

В обозі у німців на Україну повертались українські націоналісти разом з своєю Центральною радою, яка продовжувала вважати себе урядом України. Але фактично вся влада була сконцентрована в руках німецького головного командування і його комендантів на місцях.

Німці заводили на Україні колоніальні порядки, тримаючись на найжорстокішому терорі. Масовими розстрілами і наказами, які загрожували смертю за виступи проти загарбників, німці намагались залякати і зробити покірним український народ. Але він відповів окупантам партизанською війною. Щодня німці знаходили свіжі трупи солдатів і офіцерів, убитих партизанами. Що далі, то ширше розгортали бойові дії партизанські загони. 25 березня* біля Звенигородки, на Київщині, партизани знищили велику німецьку частину. 30 березня вони несподіваним наскоком заволоділи великою залізничною станцією П'ятихатки. В кінці березня спалахнуло повстання в Миколаєві і окупанти на деякий час були вигнані з міста.

Всі ці обставини примушували німців покищо терпіти Центральну раду. Вони сподівалися, що з її допомогою можна буде приборкати повстанський рух. Крім того, ще не всі угоди, які мали остаточно віддати Україну на поталу німцям, були підписані. І як тільки це було зроблено, Центральна рада перестала бути потрібною окупантам.

29 квітня 1918 р. німці розігнали Центральну раду. Німецьким командуванням були інсценовані "вибори" гетьмана України П. Скоропадського, царського генерала і крупнішого поміщика. Так була відверто реставрована буржуазно-поміщицька влада на Україні. Скоропадський погодився виконувати всі вимоги німецького командування, що було поштовхом до застосування якнайширших реквізицій і просто грабежів хліба, сала, масла і інших продуктів, а також запасів сировини і напівфабрикатів. Все це вивозилось в Німеччину.

Економічне життя на Україні завмирало. Більшість заводів було закрито. На рудниках Криворіжжя працювало всього 2000—2500 робітників замість 25 тисяч. Безробіття швидко зростало. Ціни на продукти харчування безупинно йшли вгору. Трудяще населення голодувало.

Грабуючи міста, окупанти разом з тим кинулися і на села. Але селяни старанно ховали продовольство від німців. Тоді на села пішли каральні експедиції, які забирали хліб у селян і відновлювали поміщицьку власність на землю. В неділю, коли на базарно-

---

* З 1918 р. дати подаються за новим стилем.

му майдані було особливо багато людей, німці обстріляли з гармат село Покровське, Ананьївського повіту. Десятки мирних селян було вбито й поранено. В Ялтушкові, Подільської губернії, німці підпалили кожний другий двір, спаливши таким чином 240 будинків. Закінчилась ця експедиція тим, що 10 жителів села було повішено і серед них 70-літній дід. Краща частина української інтелігенції, яка не мирилася з окупаційним режимом, зазнавала жорстоких репресій. Приміщення українських культурних установ забирались німецькими солдатами під казарми.

Боротьба розгорталась. Проти насильників почали повставати уже не окремі села, а цілі повіти. Селянські повстання не були просто стихійними вибухами народного гніву. Більшовики України лишились в цей грізний час з народом, продовжували організовувати й направляти його боротьбу за свободу і національну незалежність, створюючи ревкоми, посилаючи на села організаторів повстанського руху. Разом з цим більшовики віддавали велику увагу зміцненню і згуртуванню своїх лав. В цьому величезну роль відіграв І з'їзд більшовиків України, що відбувся в Москві, в липні 1918 року. Цей з'їзд організаційно оформив існування КП(б)У, складової частини РКП(б), і мав величезне значення для розгортання партійної роботи на Україні.

Літом 1918 року повстанський рух набув ще більшої сили. Змучені постоями і грабежами німецьких солдатів, селяни с. Лисянки, Звенигородського повіту, виступили 3 червня проти карального загону і значну частину його знищили. 9 червня Звенигородка уже була в руках повстанців. Німецький гарнізон міста був захоплений в полон. Повстання, поширюючись, перекинулось на сусідні Таращанський, Сквирський і Уманський повіти, звідки була вигнана гетьманська влада. Тільки кинувши великі військові сили на Звенигородку, німці витіснили з міста повстанців. Тоді повстанським центром стала Тараща. Коло двох місяців билися повстанці з силами німців і в повному порядку з боями відступили в "нейтральну зону"*, де збиралися тоді повстанці з усієї України.

Великий російський народ всіляко допомагав своїм українським братам в боротьбі з окупантами. Це виявлялось і у грошовій допомозі російських робітників страйкарям України, і у надсиланні озброєння, боєприпасів, обмундирування в "нейтральну зону", де Щорс формував полки з українських повстанців.

Великим ударом по німецькому пануванню була загальна забастовка залізничників України, що почалась 15 липня і тривала більше місяця. Залізничники відмовились перевозити в Німеччину награбоване окупантами на Україні добро.

---

* Смуга вздовж кордону України і Росії, що була встановлена за Брестським мирним договором між Радянською Росією і Німеччиною.

Боротьба залізничників дала новий поштовх до посилення повстанського руху. 23 липня повстали робітники Маріуполя. Трохи пізніше в районі Кривого Рогу повстанці знищили великий загін гусарів. В серпні особливо сильні повстання відбулись на Чернігівщині.

Безперервна і все наростаюча всенародна війна на Україні привела до повного провалу планів окупантів. Починаючи окупацію України, правителі Німеччини обіцяли дати німцям хліб і скорий мир. Але минали місяці, а продовольчі труднощі в Німеччині все зростали.

Замість передбачуваних 60 млн. пудів хліба, в Німеччину було вивезено ледве 9 млн. пудів. Хлібний пайок був зменшений з 200 до 160 грамів. Не справдилися сподівання окупантів і на використання сировинних багатств України.

Провал планів окупантів на Україні прискорював поразку німців на Західному фронті. Таким чином, боротьба українського народу била по загарбницьких планах Німеччини в цілому і, зокрема, сприяла ліквідації загрози поневолення німцями слов'янських народів. Полум'я вітчизняної війни українського народу проти окупантів розгоралось що далі, то більше. Восени стало назрівати загальне повстання.

Міцні удари повстанців, ненависть і презирство народу до солдатів окупаційних військ, що перетворилися здебільшого на грабіжників, впливали на їхній моральний стан. Проясненню свідомості частини німецьких солдат сприяла й більшовицька агітація. Починався процес розкладу окупаційної армії, що виявлявся в повстаннях окремих її частин і особливо посилився після революції в Німеччині і розпаду Австро-Угорської монархії.

Національності, пригноблені Австрією, стали створювати свої держави. Тоді ж виникла і Західно-Українська Народна Республіка, влада в якій належала українській буржуазії. Тим часом Румунія вдерлася в Північну Буковину і загарбала її, а також окупувала Бесарабію.

З "нейтральної зони" назустріч народному повстанню, що йшло вгору, посувались полки, сформовані Щорсом. Деморалізоване військо окупантів було нездатне на серйозний опір червоним героям.

Розвиток переможного повстання проти окупантів поставив питання про створення керівного політичного центра. З ініціативи Леніна і Сталіна 17 листопада виникла Українська Революційна Військова Рада під головуванням Й. Сталіна. При його безпосередній участі був сформований також Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України, в склад якого входили: К. Ворошилов, Ф. Артем (Сергеєв) і ін. І хоча Й. Сталін скоро був відкликаний для роботи в Раді Оборони Радянської Республіки, він уважно слідкував за ходом справ на Україні і подавав потрібну допомогу.

Україна визволялась. "Планова евакуація" 300-тисячної окупа-

ційної армії перетворилась на безладну і ганебну втечу. Разом з німцями утік і їх агент П. Скоропадський.

Боротьба проти Директорії. Німецький гніт, сваволя поміщиків і буржуазії, що запанували на Україні з приходом окупантів, давили не тільки трудящих. Від окупантів терпіли частково й міська дрібна буржуазія та сільський куркуль. Тому в повстанські загони робітників і трудящого селянства вливалися також групи, що належали до міської дрібної буржуазії і сільського куркульства, яке теж бажало визволитися від німецького гніту.

Ватажки українських буржуазних націоналістів — Винниченко, Петлюра та інші робили все від них залежне, щоб урятувати буржуазно-поміщицький лад. В ім'я цього вони йшли знов на зраду національних інтересів українського народу і пропонували свої послуги окупантам для реорганізації гетьманської державної машини. Але самонадійні німецькі генерали відхиляли пропозиції винниченків і петлюр. Коли ж грізні хвилі народного повстання здійнялись так високо, що загрожували знищити не тільки окупантів, а разом з ними й українських націоналістів, останні різко змінили фронт. Українські націоналісти вирішили примазатися до повстання і, спираючись на буржуазний прошарок в ньому, захопити владу в свої руки. З цією метою в листопаді на нараді всіх буржуазно-націоналістичних партій у Києві була створена Директорія в складі: Винниченка, Петлюри, Швеця, Макаренка і Андрієвського.

Директорія розуміла, що як їй і вдасться захопити владу в свої руки, то трудящі маси швидко зрозуміють справжню суть її поглядів і виступлять проти неї. От чому Директорія зразу ж встановлює зв'язки з Антантою, добиваючись її підтримки.

Спекулюючи з усіх сил на національних почуттях українського народу і висуваючи для цього гасло боротьби проти іноземних поневолювачів, а також пустивши в хід соціальну демагогію, Директорії вдається примазатись до загально-народного повстання. Петлюра навіть оголошує себе головним отаманом повстанського війська. Спираючись на куркульську частину повстанців та на галицьких січових стрільців, Директорії вдалося захопити владу в свої руки. 15 грудня її загони зайняли Київ.

Примазуючись до повстання, Директорія на словах обіцяла робітникам зберегти всі права робітничих організацій і навіть встановити робітничий контроль над виробництвом. Селянам було обіцяно землю. На ділі ж жодна з цих широкомовних обіцянок не здійснювалась, а всякі самостійні виступи робітників і селян в цьому напрямі придушувались озброєною силою.

Свою діяльність Директорія почала з розгону Рад робітничих депутатів, що виникали в процесі боротьби з окупантами, з розгрому професійних спілок і інших робітничих організацій. Залізом і кров'ю

намагалась Директорія укріпити владу буржуазії. День-у-день без всякого суду й слідства кати Директорії знищували десятки робітників. З особливою люттю розправлялись з комуністами. Вночі на 26 грудня в Києві була розстріляна група більшовиків, 28 грудня перекололи багнетами другу групу партійців в царському саду. Такі жахливі розправи відбувались і в інших місцевостях України.

Руйнуючи робітничі організації і знищуючи комуністів, Директорія зберігла гетьманські державні установи, змінивши лише їхню назву. На службу до неї перейшли військові частини гетьмана і його поліція — "Державна варта".

Невдоволення трудящих мас Директорією націоналісти прагнули скерувати на націоналістичні рейки. Вони намагались посварити український народ з російським, зводячи на радянську Росію безглузді наклепи. Винуватцями за невиконання своїх обіцянок Директорія намагалась зробити трудящу частину євреїв і почала шалену антисемітську пропаганду і погроми. Фактичними спільниками Директорії в цій кривавій справі були єврейські буржуазні націоналісти, представники яких входили в склад уряду. За 52-денне панування Директорії, мабуть, не було на Україні жодної місцевості, де не відбувся б єврейський погром.

Але провокаційний план українських націоналістів — одурманити маси шовіністичним чадом і вдержати їх від боротьби за владу Рад повністю провалився.

Побачивши, що їм не відкрутитись від соціальних проблем і, насамперед, від питання про встановлення Радянської влади, якої вимагали трудящі маси України, українські націоналісти вдались до нового політичного шахрайства. Вони висунули лозунг створення так званих "трудових рад", де куркулям і взагалі буржуазії мала бути забезпечена постійна більшість.

Щоб заспокоїти народ, Директорія оголосила про скликання "Трудового конгресу", який нібито повинен був вирішити питання про характер влади на Україні і, зокрема, про "трудові ради". Разом з цим органи влади одержали розпорядження про посилення терору і репресій.

Більшовики України викрили шахрайський лозунг "трудових рад", закликали маси до бойкоту виборів на "Трудовий конгрес" і до посилення боротьби за владу Рад.

Куркульське зборище, яким був "Трудовий конгрес", відкрилось в січні 1919 р., в Києві. Делегати конгресу слухняно приймали всі пропозиції українських націоналістів. Директорія провела на конгресі постанову про об'єднання з Західно-Українською Народною Республікою, де велась збройна боротьба проти агресії буржуазної Польщі, що кінчилась на користь останньої. Директорія, йдучи на об'єднання з Західною Україною, думала лише про те, щоб використати галицькі частини для укріплення свого хиткого становища.

Більшовики України викрили перед українським народом зрадництво Директорії. На доказ цього київський більшовицький комітет надрукував і розповсюдив, навіть серед делегатів конгресу, угоду підписану Директоріею з французським командуванням, за якою Директорія віддавала Україну в розпорядження французського імперіалізму. Цим була зірвана "трудова" машкара з Директорії і показано масам, що вона є ворогом свободи і національної незалежності українського народу.

Партія більшовиків організувала трудящих на боротьбу за свободу і незалежність України. Це полегшувалось тим, що українські повстанські дивізії, сили яких блискавично зростали, уже вели переможні бої з військом Директорії. В містах більшовики організували бойові загони, які готові були за наказом партії вступити в бій в будь-який момент. Спираючись на такі загони, більшовики Харкова в кінці грудня ліквідували в місті владу Директорії, а 3 січня 1919 р. в Харків вступили частини української повстанської дивізії.

Щорс з своїми частинами успішно громив петлюрівців на Чернігівщині і швидко просувався до Киева. Розбивши під Броварами головні сили Петлюри, частини Щорса 6 лютого ввійшли в Київ. Під ударами червоних частин і селянських повстань військо Директорії тікало на Захід.

Вигнання французських інтервентів. Іноземні імперіалісти не могли примиритися з перемогою Радянської влади, яка перетворила Росію в цілком незалежну і самостійну країну. Розгромивши Німеччину, вони вирішили почати інтервенцію проти Росії. Плацдармом наступу була обрана Україна. Це пояснювалось тим, що захоплення України здавалось керівникам Антанти простою і легкою справою. Вони розраховували на швидку заміну німецького окупаційного війська своїм і думали, використавши всі контрреволюційні сили, що були на Україні і півдні Росії, рушити на північ, щоб повалити радянську владу.

Окупацію України почала Франція. В листопаді 1918 року в Одеський порт прибув перший французький військовий корабель. На заклик підпільного більшовицького комітету робітники Одеси зустріли появу інтервентів загальною забастовкою.

Уже перші кроки французських інтервентів на українській землі показали їм, що без великих озброених сил і впертої боротьби загарбати Україну буде неможливо. Тільки в міру прибуття додаткового війська, французьке командування змогло поширювати зону окупації. Лише в січні 1919 р. французьким інтервентам вдалося захопити Варварівку (на правому березі Буга), Алешки й Берислав — по нижній течії Дніпра. Далі французькі інтервенти не могли просунутися.

Захоплені французами Одеса, Херсон і Миколаїв були ізольовані від України. Становище цих міст було дуже тяжке. Якщо на початку

інтервенції в Одесі працювала лише третина підприємств, то згодом і вони припинили роботу за відсутністю вугілля, нафти й сировини. Не вистачало також і продуктів харчування, ціни на які росли з кожним днем. Трудяще населення було приречене на голод і холод. В зв'язку з цим поширились епідемічні хвороби, а з ними збільшилась смертність.

За спиною французького командування в Одесі виникло багато різних білогвардійських організацій. Все це вело до нічим не стримуваного розгулу контрреволюційного терору. Про це свідчить хоч би той факт, що в Одесі існувало 18 самостійних білогвардійських контррозвідок, кожна з яких намагалась випередити іншу кількістю закатованих робітників.

Але окупація і терор не паралізували волі робітників до боротьби з ворогами, бо в Одесі існувала міцна підпільна більшовицька організація, якою керував Микола Ласточкін. Більшовицький комітет видавав газету "Коммунист" і багато листівок, організував бойові дружини для боротьби з білогвардійщиною. Нарешті, більшовики організували повстання проти окупантів. Воно розпочалось в Тираспольському повіті, в с. Біляїво, де була станція одеського водопроводу. В самій Одесі також підготовлялось повстання. Тут було створено три бойові дружини, в організації яких активну участь брав Г. І. Котовський.

Більшовицький комітет вів велику політичну роботу серед солдатів окупаційної армії. Для цього було створено спеціальну партійну групу, що називалась "Іноземною колегією", в склад якої входили Жанна Лябурб, Жак Елін і інші. Поряд з великою усною пропагандою, колегія видавала багато листівок і газету "Комуніст" французькою мовою.

Після довгого висліджування, французькому командуванню через провокаторів вдалося захопити "Іноземну колегію" і керівника одеських більшовиків Ласточкіна. Всі заарештовані після нелюдських катувань були вбиті. Але французьке командування не могло ліквідувати наслідків діяльності більшовиків. Слова більшовицької правди глибоко ввійшли в свідомість французьких солдатів і моряків. Вони відверто виявляли невдоволення діями французького уряду і вимагали відправки на батьківщину.

Радянський уряд України, очистивши в основному територію України від розбишацьких банд Директорії, почав боротьбу проти французьких інтервентів. Уже на початку березня під Херсоном розгорілись бої. Радянські загони сміливо йшли в бій проти армії, яка розгромила німців на Західному фронті. Солдати ж французької армії, що хоробро й мужньо бились проти німців, які вдерлися на їхню рідну землю, не мали того запалу тепер, бо воювали вони на чужій землі, за чужі їм інтереси. Завдяки більшовицькій пропаганді, фран-

цузькі солдати знали, що їх хотять використати для поневолення українського народу. Цим, наприклад, пояснюється залишення фронту під Херсоном цілим батальйоном французів. Під натиском радянського війська 10 березня французьке військо залишило Херсон.

Великі бої розгорілись під Одесою. Червоному війську дуже допомогли повстання, що спалахнули в тилу інтервентів. Небажання битися з червоними військами все більше зростало серед окупаційного війська. В Одесі відмовились виступати на фронт дві артилерійські батареї, а потім солдати 2-го саперного полку. Пізніше спалахнуло повстання французьких моряків, яким керував Андре Марті.

Натиск радянського війська і розклад окупаційної армії примусили французьке командування евакуювати захоплене місто. 6 квітня 1919 р. радянські війська вступили в Одесу.

Український народ, вигнавши французьке військо, не тільки захистив свою національну незалежність, а й відвернув від російського народу небезпеку французької інтервенції.

Похід Денікіна і його розгром. Ще точилась боротьба з Директорією і французькими інтервентами, а Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України оголосив про скликання 9 березня III Всеукраїнського З'їзду Рад, який мав затвердити Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки і обрати постійний уряд. З'їзд накреслив заходи для налагодження економічного життя на Україні, визначив завдання державного радянського будівництва і прийняв Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки. Це була перша Конституція Української держави.

Радянському урядові України доводилось працювати в надзвичайно складних і важких умовах. Значна частина Донбаса була в руках білогвардійців. На заході йшли бої з рештками петлюрівської армії. Жорстоку воєнну боротьбу вела і Радянська Росія: на сході проти величезної армії Колчака, а на північному заході — проти частин Юденіча, якого підтримували й білофіни.

Дуже тяжким було економічне становище. Народне господарство України було зруйноване іноземними інтервентами і петлюрівською Директорією. Металургійні і машинобудівні заводи майже не працювали. Вся важка промисловість України давала ледве 5% довоєнної продукції. Залізничний транспорт, що дуже потерпів від воєнних дій, був у стані тяжкого кризису.

В цих складних умовах діяльність радянського уряду була підпорядкована найголовнішому завданню — укріпити обороноздатність України, поставити все на службу фронтові, щоб уберегти країну від нової контрреволюційної навали. Досвід Радянської Росії показував, що єдиною можливою економічною політикою в умовах громадянської війни може бути тільки політика воєнного комунізму. Політика ця полягала в тому, що вся промисловість націоналізувалась,

вводилась хлібна монополія і продовольча розверстка, за якою селянство мало здавати всі лишки продовольства державі. Приватна торгівля скасовувалась, а замість неї вводився класовий розподіл продуктів. Політику воєнного комунізму став проводити і радянський уряд на Україні.

Заходами радянського уряду поступово відновлювалась робота промисловості і залізничного транспорту. Завдяки допомозі Радянської Росії залізничне господарство України швидко відновлялось.

Успішне державне і господарське будівництво зривали українські буржуазні націоналісти і білогвардійці, які пролізали в державні й господарські органи. Вони проводили антирадянську агітацію, спрямовану на дискредитацію радянської влади і більшовицької партії. Спираючись на куркульство, невдоволене Радянською владою, петлюрівські отамани — Струк, Зелений, Григор'єв і багато інших організували контрреволюційні повстання. Тільки з 15 квітня по 1 травня на Україні відбулося 93 куркульських виступи. Організовані петлюрівцями банди руйнували залізниці, знищували склади продовольства. Це створювало велике напруження в країні.

Одним з найбільших контрреволюційних повстань, що являло велику загрозу для Радянської влади на Україні, був виступ українського есера отамана Григор'єва, який почався 7 травня. Лише через три тижні жорстокої боротьби, григор'євщина була ліквідована.

Проти Радянської влади боровся і куркульський отаман Махно, який виступав під прапором анархізму. Махновщина була антирадянським куркульським рухом і найбільше була поширена на Катеринославщині, частково в Полтавській та Харківській губерніях. Центром махновщини було м. Гуляй-Поле, на Катеринославщині. Розкладницька і повстанська діяльність українських націоналістів була прямою допомогою російській білогвардійщині, яка в особі генерала Денікіна, що зібрав на Північному Кавказі і на Дону великі сили, в квітні 1919 р. почала наступ на Україну. Так склався фактичний союз української контрреволюції з російською білогвардійщиною.

Перші й найсильніші удари своєї численної і добре озброєної з допомогою Антанти армії Денікін обрушив на Україну, бажаючи перетворити її в воєнний плацдарм наступу на Радянську Росію.

Загроза нової білогвардійської навали поставила питання про об'єднання Радянських республік в державний воєнний союз. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет ухвалив 18 травня 1919 р. постанову про об'єднання воєнних і господарських ресурсів усіх Радянських республік для боротьби з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. Радянська Росія, Білорусія, Литва і інші республіки приєдналися до ініціативи України.

Зміцнювати Радянську владу і боротися з її ворогами допомагали революційні організації молоді, що створювались партією більшовиків. 26 червня 1919 р. в Києві відбувся І з'їзд комуністичних орга-

нізацій робітниче-селянської молоді, на якому було оформлено Комуністичну Спілку Молоді України.

Використовуючи тимчасову чисельну і військово-технічну перевагу над частинами Червоної Армії Південного фронту, зрадницьку діяльність ворога народу Хроцького, який розкладав армію, а також контрреволюційну діяльність українських буржуазних націоналістів, Денікін протягом літа захопив майже всю Україну і вдерся в межі Радянської Росії, а на початку осені став загрожувати Москві.

На захопленій Денікіним території відновлювалось панування поміщиків і капіталістів. В містах і селах України річками полилась кров робітників і селян, над якими мстилися поміщики і буржуазія за втрату влади, маєтків і капіталів. Про звірства білогвардійців "Правда" від 10 липня 1919 р. писала: "Подивіться на Харків, Катеринослав. Денікін вирізував кожного третього робітника і стратив, таким чином, три тисячі чоловік у Катеринославі".

Білогвардійщина розпалювала шалений антисемітизм і влаштовувала кошмарні єврейські погроми. Десятки тисяч повішених, розстріляних і замордованих трудящих євреїв — такий кривавий підсумок цих погромів.

Білогвардійський терор посилювався ще й національним гнітом. Українська преса припинила своє існування, українські культурні установи громились, Українська Академія Наук була фактично ліквідована. Твори українських письменників нищились і спалювались.

Більшовики України пішли в глибоке підпілля. В усіх містах України, захоплених денікінцями, були створені підпільні більшовицькі комітети і ревкоми, які розгортали масову політичну роботу, організовували партизанські загони. Для керівництва і об'єднання партизанських загонів створювалися повстанські штаби. На чолі всіх цих загонів стала Військова Революційна Рада повстанських радянських військ, створена 28 липня за постановою ЦК КП(б)У.

На заклик більшовицької партії десятки тисяч селян ішли в партизани. Лише в розпорядженні одного повстанського штабу Лозово-Синельниківського району було понад 20 тисяч партизанів. З наказу Реввійськради повстанських військ, партизанські загони розгорнули великі операції по руйнуванню білогвардійського тилу.

Вони взяли під свій контроль залізничну колію Катеринослав—Харків. Рух на цій залізниці дуже зменшився. На Херсонщині сили партизан були такими великими, що вони штурмували місто Єлисаветград (тепер Кіровоград). Під натиском повстанців білогвардійці втекли з Єлисаветграда, лишивши партизанам великі трофеї. Вся Київщина була охоплена повстанським рухом. Партизанський рух великої сили дійшов і на Полтавщину. 30 жовтня, після жорстокого бою, партизани заволоділи самою Полтавою. Під безперервними ударами партизан тріщав і розпадався денікінський тил.

В той час як на Україні міцнів і поширювався повстанський рух,

що виснажував білогвардійську армію, на допомогу Денікіну виступив генерал Юденіч. Його армія, при підтримці білофінів, почала наступ на північному заході. Юденіч сподівався коротким ударом заволодіти Петроградом, а потім іти на Москву. Але робітники Петрограда стали на захист свого улюбленого міста. Героїчними зусиллями моряків-балтійців, червоноармійців і робітників армія Юденіча була розгромлена.

Південний фронт в цей період став найвідповідальнішим фронтом, від якого залежала доля Радянської Республіки. Урахувавши це, В. І. Ленін і Центральний Комітет більшовицької партії вирішили послати на цей фронт Йосифа Сталіна.

Прибувши на фронт і ознайомившись з станом роботи штабних установ і діючих частин, Й. Сталін поставив вимогу заборонити Троцькому втручатися в справи фронту. ЦК партії задоволив вимогу Сталіна. Разом з цим Й. Сталін почав рішучу боротьбу з безладдям, що панувало в штабних установах.

Поряд з роботою по зміцненню і згуртуванню червоноармійських частин, Й. Сталін розробляє свій геніально-простий, який став неперевершеним зразком воєнно-стратегічного мистецтва, план розгрому Денікіна.

Перешикувавши свої ряди і звільнившись від негідного та ворожого елементу, Червона Армія під керівництвом Й. Сталіна не тільки спинила наступ ворога, а 10 жовтня сама перейшла в рішучий і навальний наступ.

Денікін, розуміючи, що настав вирішальний момент, кинув у бій найкращі офіцерські частини, які чинили Червоній Армії шалений опір. Але, зцементовані більшовиками-комісарами, червоні бійці наносили нищівні удари по білогвардійській армії. 19 жовтня кіннота Будьонного розгромила найкращі кавалерійські частини генералів Мамонтова і Шкуро. 20 жовтня Червона Армія звільнила від білих Орел.

Реввійськрада повстанських військ України, зваживши на великі наступальні операції Червоної Армії, наказала партизанам посуватися в північному напрямі і безперервно робити нальоти на ворожі частини. Виконуючи наказ свого командування, партизани прикували до себе великі сили білогвардійців. Денікін змушений був кинути проти повстанців Херсонщини цілий корпус генерала Слащова, а на Катеринославщину добірні частини.

Робітники України піднімались на стачечну боротьбу. В Донбасі, Харкові, Катеринославі, Полтаві та інших містах України відбувались великі забастовки. Боротьба робітників зривала і без того ненормальну роботу промисловості і створювала додаткові труднощі для білогвардійського уряду.

Наближення Червоної Армії до Харкова і Києва викликало нове посилення і розширення повстанського руху. Партизани починають успішний наступ на ряд українських міст: Ромни, Гадяч, Зіньків і ін.

В той час, коли частини Червоної Армії героїчно бились за звільнення Харкова, партизани просувались на Полтаву, яка й була звільнена ними 11 грудня, тобто в той самий день, коли частини Червоної Армії звільнили Харків. 16 грудня білогвардійці були вигнані з Києва.

Червона Армія на всіх ділянках фронту, при підтримці партизанів, гнала охопленого панікою ворога. На початку січня 1920 р. від білогвардійців було звільнено Донбас, а 4 лютого хоробрі котовці на чолі з своїм легендарним командиром вступили в Одесу. Білогвардійська армія Денікіна швидко тікала на південь. Україна стала знов Радянською.

Війна з панською Польщею. На початку 1920 р. перед радянським урядом України стояли великі і складні завдання. Треба було остаточно добити ворога, щоб зробити неможливим нові білогвардійські авантюри. Негайно треба було ліквідувати поміщицьке землеволодіння, відновлене Денікіним, і передати поміщицьку землю трудовому селянству. Нарешті, треба було загоїти тяжкі рани народного господарства.

Найголовнішу увагу було приділено відбудові Донбаса. Країні, насамперед, потрібне було вугілля, без якого не могли працювати ні підприємства, ні залізничний транспорт. Як і в війні з білими арміями, так і в відбудові народного господарства України, в цей період величезну роль відіграв Йосиф Сталін. З ініціативи В. І. Леніна, в лютому 1920 р. було створено українську трудову армію, керівником якої був призначений Й. Сталін.

Сталін негайно організував постачання робітників Донбаса продовольством і одягом. В Донбас був направлений спеціальний поїзд з потрібними матеріалами. З ініціативи Сталіна проводилась мобілізація робітників для Донбаса. Вжиті Й. Сталіним заходи для організації допомоги Донбасу швидко дали результати. Березневий план видобутку вугілля був виконаний.

Так само енергійно працювала українська трудова армія в інших галузях народного господарства. Трудяще населення міст брало активну участь у відбудові міського господарства, промислових підприємств і залізничного транспорту. Це виявлялось у великому поширенні "суботників" і "воскресників". В ці дні робітники й службовці з своїми сім'ями без плати працювали на фабриках і заводах, на заготівлі палива, на розвантаженні залізничних складів, станцій і т. п. В одному лише Харкові в суботнику 17 лютого взяло участь понад десять тисяч робітників.

Але короткий перепочинок, завойований Радянською країною, був зірваний новою війною. Іноземні імперіалісти вирішили ще раз використати рештки недобитої білогвардійської армії, що заперлася в Криму, а також імперіалістичну Польщу, що марила про кордони "від моря до моря", тобто від Данціга до радянської Одеси. Вран-

гель же мав завдання розбити Червону Армію і відновити в Росії владу поміщиків і капіталістів. Над Україною знов повисла загроза соціального і національного поневолення.

Радянський уряд, бажаючи уникнути даремного пролиття крові, запропонував польському урядові мирним шляхом розв'язати всі спірні питання, погоджуючись навіть на деякі територіальні поступки. Але імперіалістична Польща не жаліла крові свого народу і, підштовхувана урядами Антанти, відхилила мирні пропозиції РРФСР.

Загарбницькі плани імперіалістичної Польщі прикривали давні зрадники українського народу — буржуазні націоналісти. Петлюра 21 квітня 1920 р. підписав з панською Польщею договір про спільну боротьбу проти Радянської України, погоджуючись на загарбання Польщею Правобережжя. Одночасно націоналісти посилили руїницьку контрреволюційну діяльність в радянському тилу.

Підтягнувши великі військові сили до радянського кордону, Польща 25 квітня 1920 р. кинула їх на Україну. Нечисленні загони Червоної Армії, що стояли біля кордону, не могли стримати натиску окупантів і з упертими боями стали відступати. Розвиваючи успіх, польська армія 6 травня захопила Київ, але її дальший наступ було затримано. Щоб допомогти Польщі, Врангель перейшов до активних дій, маючи намір ударити Червоній Армії з тилу. В. І. Ленін говорив тоді, що панська Польща і Врангель — це дві руки міжнародного імперіалізму, який намагався задушити Радянську країну.

Вслід за польською армією на Україну повертались польські й українські поміщики, відбираючи маєтки і примушуючи селян зовсім даремно працювати. В захоплених українських містах встановлювалась польська адміністрація. Такі дії польських загарбників викликали величезне обурення українського народу. Вся Україна піднялась на боротьбу проти імперіалістичної Польщі.

Тисячі добровольців на Україні і в Росії вступили до Червоної Армії. Більшовицька партія мобілізувала на фронт 12 тисяч комуністів. З них українська організація дала 3 тисячі чоловік. На допомогу Україні поспішали найкращі війська, серед яких були героїчна I Кінна армія на чолі з Ворошиловим і Будьонним і славна 25 Чапаєвська дивізія.

Організатором сил для боротьби з панською Польщею і творцем плану контрнаступу Червоної Армії був член Реввійськради Південно-західного фронту Й. В. Сталін. За його планом вирішальну роль в прориві польського фронту мала відіграти I Кінна армія, яка після тисячокілометрового походу з Північного Кавказу зосередилась в районі Умані.

Після закінчення підготовних заходів Червона Армія 5 червня перейшла в генеральний наступ. Героїчні будьоннівці в кінному строю атакували добре укріплені польські позиції. Польське військо чинило

одчайдушний опір, але, кінець-кінцем, не витримало наступу червоних кіннотників. В районі Попільня—Козятин польський фронт був прорваний, і червона кіннота рейдом пройшла в район Бердичева, а 7 червня зайняла Житомір.

Житомірський прорив розірвав польський фронт на дві частини і створив загрозу оточення 3-ої польської армії, розташованої в районі Києва. В зв'язку з цим польські частини стали поспішно відступати і залишили Київ.

Переслідуючи польські війська, Червона Армія вступила на територію Західної України. Червону Армію, в якої не було загарбницької мети, радо зустрічало галицьке населення, як визволителя від соціального та національного гніту, і допомагало їй чим могло. Трудящі Галичини створили Галицький Ревком, який містився в Тарнополі. Влада Рад встановилась в 16 повітах Галичини. В життя запроваджувались радянські декрети про 8-годинний робочий день, про передачу селянству поміщицької землі. Багато місцевого населення ішло добровільно в Червону Армію.

Успішні дії Червоної Армії намагались зірвати Троцький та його прибічники. Вони нищили взаємодіяння фронтів, нормальну діяльність комунікацій, розтягували фронт. Цим негайно скористалось польське командування і перейшло в контрнаступ, який скоро був зупинений Червоною Армією.

Радянський уряд не хотів дальшого кровопролиття і знов запропонував Польщі мир. На цей раз її правлячі кола, що нерозумно втягнули польський народ у війну, злякавшись нового наступу Червоної Армії, прийняли радянську пропозицію. В жовтні 1920 р. були стверджені попередні умови миру, а 18 березня 1921 р. в Ризі був підписаний мирний договір.

Розгром Врангеля. Рештки розгромленої денікінської армії втекли в Крим. З вини Троцького не було організовано переслідування білогвардійців, і вони мали можливість реорганізувати свої сили й закріпитися в Криму. Генерал Денікін невдалим походом на Москву дискредитував себе не тільки серед білогвардійщини, а й в очах Антанти. Це примусило його відмовитися від ролі головнокомандуючого білогвардійськими силами і передати цей пост барону Врангелю. Антанта визнала Врангеля і продовжувала постачати білогвардійців грішми, озброєнням і обмундируванням.

Врангель, як і його попередники, прагнув відновити монархічний лад в радянській країні. За допомогу Антанти він погоджувався передати іноземним капіталістам в експлуатацію всі морські порти. Промисловість і сільське господарство теж віддавались під контроль Антанти. Уряд Врангеля, як і його попередників, був цілком урядом антинаціональним. Він віддавав народи країни Рад в повну залежність іноземним імперіалістам. Зваживши на повний провал внутрішньої

політики Денікіна, Врангель пробував загравати з робітниками і селянами, щоб перетягти їх на свій бік; робітникам він обіцяв 8-годинний робочий день, свободу зборів і профспілок. Земельне питання Врангель намагався розв'язати в дусі столипінського законодавства, обіцяючи розділити частину поміщицьких земель за викуп. Але цим обіцянкам ніхто не вірив, навіть куркульство.

Ленін і Сталін розуміли, яку небезпеку являла армія Врангеля, що загрожувала тилам Червоної Армії. Ця небезпека стала особливо загрозливою, коли Польща почала війну проти Радянських республік. Й. В. Сталін, наполягаючи на найскорішій ліквідації Південного фронту, говорив: "Поки Врангель цілий, поки Врангель має можливість загрожувати нашим тилам, наші фронти шкутильгатимуть на обидві ноги, наші успіхи на антипольських фронтах не можуть бути тривкими. Тільки з ліквідацією Врангеля можна буде вважати нашу перемогу над польськими панами забезпеченою" (Й. Сталін, "Статті і промови про Україну", с. 100). Але Троцький був протилежної думки і всіляко заважав концентрації сил на Південному фронті. Ці дії Троцького коштували потім Червоній Армії великих втрат.

Передбачення Й. Сталіна щодо значення Кримського фронту скоро цілком ствердилося. Після нищівного удару Червоної Армії по білополяках Врангель, для врятування їхнього становища, перейшов у наступ. Він ставив завдання захопити північну Таврію, вдертися на Кубань, Дон і Донбас, а потім з'єднати свій фронт з білопольським. Розвиваючи свій наступ, білогвардійська армія у вересні 1920 р. дійшла до Маріуполя, Юзівки (тепер Сталіно) і захопила Синельниково. Врангелівський фронт виріс у грізну небезпеку для радянської країни.

Центральний Комітет більшовицької партії закликав усі партійні організації подати негайну допомогу фронтові. Разом з цим, з ініціативи В. І. Леніна, 2 серпня ЦК партії ухвалив: "В зв'язку з успіхом Врангеля і тривогою на Кубані необхідно визнати врангелівський фронт, який має величезне, цілком самостійне значення, виділивши його як самостійний фронт. Доручити товаришу Сталіну сформувати Реввійськраду, цілком зосередити свої сили на врангелівському фронті" (Ворошилов, "Сталін і Червона Армія", с. 28). Сталін прийняв і це доручення Центрального Комітету.

Взявши в свої руки фронт, Й. Сталін почав наводити там порядок і в першу чергу укомплектовувати діючі частини. Під його керівництвом розгорнувся величезний рух робітників і трудящого селянства за добровільний вступ в армії Південного фронту. Профспілки України ухвалили послати на фронт 5200 чоловік. ЦК комсомолу України мобілізував 2000 комсомольців. Серед української сільської бідноти під керівництвом Комітетів Незаможних Селян (КНС), що були утворені в травні 1920 р., виник масовий рух за створення кавалерійських частин. В той час великої популярності набув лозунг: "Незаможник, на коня". В Богодухівському, Сумському повітах, на Херсонщині і в ін-

ших місцевостях біднота створювала кавалерійські частини, являючись з своїми кіньми, сідлами й іншим спорядженням. Для політичного зміцнення новоприбулих поповнень ЦК КП(б)У мобілізував 2000 комуністів. Так, завдяки енергійній роботі Й. В. Сталіна, сили Південного фронту невпинно зростали і зміцнювалися.

Заходи Й. Сталіна швидко позначилися на боєздатності частин Південного фронту. Уже 7 серпня Червона Армія перейшла в наступ, завдавши нищівного удару корпусу генерала Слащова, переправившись на південний берег Дніпра біля Кахівки, де вона міцно закріпилася. План Врангеля про з'єднання своїх сил з польськими був зірваний, і Червона Армія мала змогу бити ворогів поодинці.

Через деякий час Й. В. Сталін був відкликаний з Південного фронту для роботи в ЦК РКП(б), а на Південний фронт призначено М. В. Фрунзе, під керівництвом якого було закінчено розгром Врангеля.

Після закінчення війни з Польщею, сили Червоної Армії стали зосереджуватися на Південному фронті. Врангель вирішив зірвати концентрацію червоних сил і в половині жовтня перейшов у наступ, поставивши собі метою вибити Червону Армію з Кахівського плацдарму. Не зважаючи на те, що Врангель почав застосовувати на фронті танки, червоні частини відбили наступ і загнали білих у Крим, де вони засіли за неприступними Перекопськими укріпленнями.

Але Червона Армія не дала перепочинку білогвардійцям. Увечері 7 листопада червоні частини почали генеральний штурм Перекопа. Два дні тривали жорстокі бої. 9 листопада білі втекли за Юшунські позиції, але вже другого дня червоні бійці знов пішли в атаку. Білі чинили одчайдушний опір, бо розуміли, що прийшов останній час. Вночі на 12 листопада червоноармійські частини оволоділи чонгарськими позиціями. Отже, останні укріплення білих були взяті Червоною Армією, перед якою відкрився вільний шлях у Крим. Деморалізовані й охоплені панікою білогвардійські частини уже нездатні були чинити опір. Вони дбали лише про одне — швидше добігти до порту, щоб устигнути сісти на пароплави. Червоні війська швидко звільнили Крим від білогвардійців і встановили владу Рад.

Ліквідацією врангелівського фронту кінчається період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни на Україні. Радянський державний лад здобув повну перемогу.

В тривалій і жорстокій боротьбі з іноземними інтервентами, з українською націоналістичною контрреволюцією і російською білогвардійщиною український народ відстояв свою національну незалежність і свободу.

Це сталося тільки тому, що в цій боротьбі український народ спирався на братську допомогу великого російського народу, а також тому, що ним керувала партія Леніна—Сталіна. Без цього український народ втратив би національну незалежність, не мав би своєї державності, а був би поневолений іноземними імперіалістами.

РОЗДІЛ XV

ВІДБУДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Стан народного господарства і заходи для його відбудування. Імперіалістична війна, іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна надзвичайно зруйнували народне господарство України. В Донбасі було затоплено коло 600 шахт, а діючі давали лише невелику кількість вугілля, яка не перевищувала 8% видобутку 1913 р. Криворізький залізорудний район майже зовсім не працював. Там лишилась одна тисяча рудокопів з 25 тисяч, що працювали до війни. Металургійна промисловість зовсім завмерла. Діяла лише одна домна з 57. Залізничний транспорт ледве функціонував.

Сільське господарство було в стані глибокого занепаду. Різко скоротилась посівня площа. В 1920 р. вона дорівнювала 60% посівної площі 1916 р., яка теж була значно менша передвоєнної. Низька товарність селянського господарства ще більше загострювала продовольчу кризу. Набагато зменшилась кількість коней, рогатої худоби, овець, свиней. Україна відчувала гостру нестачу продуктів харчування і предметів широкого вжитку: одежі, солі, гасу, мила і ін.

Різке скорочення виробництва, тяжке продовольче становище міст спричинили великий відплив робітників на село. Деякі з них пробували стати сільськими господарями, інші працювали на ремонті машин. Ті, що залишались на підприємствах і майже зовсім не одержували зарплати, виробляли запальники, ложки та інші дрібні предмети і відвозили їх на село для обміну на продукти споживання. В країні зростало мішочництво і спекуляція. Робітничий клас України розпорошувався і декласувався. Такий же тяжкий стан був і в інших радянських республіках.

Поки тривала боротьба з білогвардійщиною й іноземними інтервентами, селянство розуміло необхідність системи продрозверстки для перемоги над ворогами і свідомо її виконувало. В мирних же умовах селянство стало виявляти своє невдоволення продрозверсткою. Цим скористалися вороги Радянської влади. Вони влаштовували куркульські повстання ("антоновщина" в Тамбовській губернії, контрреволюційний заколот в Кронштадті). Успіху ці повстання не мали і були швидко ліквідовані частинами Червоної Армії.

Залишки петлюрівської контрреволюції на Україні на гроші іно-

земних держав утворювали антирадянські організації, які ставили собі метою повалення Радянської влади. Вони були зв'язані з польськими й німецькими імперіалістами і організовували політичні банди та куркульські повстання. Восени 1921 р. імперіалістична Польща зробила ще одну спробу повалити Радянську владу на Україні, але на цей раз виключно силами білогвардійської і української націоналістичної контрреволюції. На території Польщі, при допомозі польського уряду, з білогвардійців і петлюрівців була сформована велика банда Тютюнника для нападу на Україну. Вторгнення Тютюнника мало стати сигналом для повстання в УРСР, підготовлюваного націоналістичними контрреволюційними організаціями. Проте, плани польських імперіалістів і українських націоналістів зазнали цілковитого краху. Український народ не пішов за ними і не подав їм сподіваної підтримки. Частини Червоної Армії під командуванням Г. І. Котовського, користуючись широкою допомогою населення, швидко розгромили петлюрівських бандитів, які вдерлися на Україну. Велику роль в боротьбі з політичним бандитизмом відіграли Комітети Незаможних Селян.

Ленін і Сталін розуміли, що в нових умовах відпала необхідність у продрозверстці і висунули пропозицію замінити продрозверстку продподатком. Цей захід давав можливість селянам, після виконання продподатку, використовувати більшу частину лишків свого виробництва для своїх потреб. Це дало б поштовх до піднесення сільського господарства, до поліпшення постачання міст, до створення нової господарської основи союзу робітничого класу і селянства.

План Леніна і Сталіна зводився до того, щоб у самій країні вишукати кошти для соціалістичного будівництва, бо капіталістичні держави ставились вороже до Радянської влади і надії на одержання кредитів закордоном не було.

Проти лінії Леніна і Сталіна на перехід від воєнного комунізму до нової економічної політики, що забезпечувала відбудову народного господарства, виступив Троцький і його поплічники. Прикриваючись "лівою" фразою, вони намагались зірвати справу відбудови народного господарства, посварити робітників з селянами і, зрештою, реставрувати капіталізм.

Партія більшовиків пішла за Леніним і Сталіним. X з'їзд РКП(б), що відбувався в березні 1921 р., прийняв постанову про перехід до нової економічної політики і про зміни продрозверстки — продподатком.

Перехід до нової економічної політики сприяв пожвавленню економічного життя в країні. Радянський уряд України головну увагу звернув на збільшення видобутку кам'яного вугілля, від чого залежала робота залізничного транспорту і промисловості. Для посилення роботи Донбаса ЦК КП(б)У провів мобілізацію гірників і послав у шахти найкращі кадри. Радянська Росія посилала в Донбас ешелони з

машинами, інструментом і матеріалами. Так на Україні створювалось виробниче піднесення. Робітники повертались з сіл на заводи і шахти.

Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. В спільній боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції міцнів братський союз українського народу з російським, як і з народами інших радянських республік. В травні 1920 року, за ухвалою IV Всеукраїнського З'їзду Рад, Україна ввійшла в склад Російської Федерації. Державні взаємовідносини між Республіками регулювалися союзним договором, підписаним 6 грудня 1920 року. Цей державний акт став прикладом для Азербайджана, Білорусії, Вірменії і Грузії. Державні взаємовідносини між радянськими республіками на основі договорів сприяли усуненню недовір'я між народами.

Але це був тільки перший крок. Справа будівництва соціалізму і оборони країни від іноземного нападу вимагала ще міцнішого об'єднання всіх народів Радянської Федерації в єдину державу. Ініціатором і творцем цієї багатонаціональної держави був Й. Сталін. Народи України, Білорусії, Грузії, Азербайджана, Вірменії на своїх з'їздах Рад ухвалили постанови про утворення єдиної Союзної Радянської держави і обрали делегації для вироблення декларації і договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 30 грудня 1922 року відбувся І Всесоюзний З'їзд Рад, на якому був прийнятий договір про утворення СРСР. Через рік, в січні 1924 р. на II Всесоюзному З'їзді Рад була схвалена Конституція СРСР, вироблена під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна. Так була створена єдина, міцна багатонаціональна держава на основі повної рівноправності всіх її народів.

Буржуазні націоналісти, великодержавні шовіністи, троцькісти всякими способами перешкоджали справі створення СРСР. Але вони були безсилі порушити братський союз радянських народів.

Створення СРСР було зустрінуто всіма народами з почуттям великого задоволення і радості. Але в цей час весь радянський народ і партію більшовиків спіткало велике горе. 21 січня 1924 року помер творець Радянської Держави, вождь більшовицької партії і народу В. І. Ленін.

Сумуючи за своїм вождем, радянський народ ще більше згуртувався навколо партії більшовиків і Й. Сталіна, найкращого учня і соратника великого Леніна. Проявом цього був "Ленінський призов" — масовий вступ до лав більшовицької партії.

Господарські успіхи України. Запровадження нової економічної політики сприяло швидкому відбудуванню всього народного господарства Радянського Союзу. Особливо це відчувалось на Україні. Так, лише в 1924—1925 р.р. Союзний уряд відпустив УРСР для піднесення промисловості 100 млн. крб. Завдяки цьому швидко зростав

видобуток вугілля, що дало можливість у 1925 р. пустити 25 домен і довести продукцію Південного машинобудівного тресту до 106% довоєнного рівня. Велись також роботи по переустаткуванню найбільших металургійних заводів України і було розпочато будівництво ряду потужних електростанцій: Штерівської, Харківської, Київської і ін.

Дуже швидким темпом зростало й сільське господарство. В 1926—27 р.р. засівна площа України перевищила довоєнну на 4.7%. Радянська влада надавала велику допомогу бідняцьким господарствам, завдяки чому кількість їх на Україні невпинно зменшувалась. Зростали й сільськогосподарські колективи — комуни, артілі, які складались переважно з батраків, бідноти, демобілізованих червоноармійців. Але колгоспи ще не відігравали помітної ролі в сільськогосподарській продукції.

Зростала кількість працюючих робітників, але було ще багато безробітних. Борючись з безробіттям, радянський уряд відпускав великі кошти на громадські роботи. Впорядкувались великі промислові міста — Дніпропетровськ, Харків і ін.

Матеріальне становище робітників різко покращало. Цьому великою мірою сприяла грошова реформа, проведена в 1924 році. Паперові гроші, курс яких падав день-у-день, були замінені стабільними червінцями. Разом з цим зросла й заробітна плата. В 1923—24 р.р. середня місячна зарплата в червінцях становила коло 40 крб., а в 1927—28 р.р. — понад 70 крб. Дбаючи про матеріальний добробут робітників, уряд відпускав великі кошти на житлове будівництво, на санаторії, будинки відпочинку, клуби, бібліотеки, дитячі садки і ясла.

В цілому народне господарство України, як і всього СРСР, швидко наближалося до довоєнного рівня. В зв'язку з цим гостро постало питання про характер і дальші шляхи розвитку СРСР. Серед деяких нестійких партійних працівників почались вагання. Якщо раніше тільки троцькісти заперечували можливість побудування соціалізму в СРСР, то тепер їх стали підтримувати зінов'євці, каменевці, бухарінці. В боротьбі проти цих буржуазних капітулянтів Й. Сталін, опираючись на учення В. І. Леніна, довів, що в Радянському Союзі є всі можливості для побудування соціалізму, якщо капіталістичні країни не вчинять нападу на СРСР і не зірвуть соціалістичного будівництва. Разом з цим Й. Сталін вказав конкретні шляхи цього будівництва, що полягали в соціалістичній індустріалізації народного господарства СРСР. XIV з'їзд комуністичної партії, що зібрався в грудні 1925 р., схвалив настанови Й. Сталіна, гостро засудив капітулянтські погляди опозиціонерів і взяв неухильний курс на соціалістичну індустріалізацію СРСР.

РОЗДІЛ XVI

ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Успіхи соціалістичної індустріалізації на Україні. Твердий курс партії Леніна—Сталіна і уряду СРСР на соціалістичну індустріалізацію був особливо корисним для України. Величезні господарські успіхи попередніх років лише відновили народне господарство України, але ще не ліквідували її економічної відсталості, що лишилась у спадщину Радянській владі від царизму. Щоб цього позбутися, треба було по-новому перебудувати економіку України, тобто розвивати насамперед виробництво засобів виробництва і створити основу для дальшого піднесення господарського і культурного будівництва.

Здійсненню цих завдань і відповідав план першої п'ятилітки. Лише у виробництво засобів виробництва на Україні за п'ятилітнім планом, намічалося вкласти 4,131 млн. крб., що становило понад 25% капіталовкладень в цю галузь індустрії по всьому Радянському Союзу. Це означало, що за першу п'ятилітку треба було закінчити будівництво гіганта соціалістичної промисловості — Дніпровської електростанції і ряду інших потужних районних електростанцій. На базі електроенергії Дніпрельстану мав бути збудований гігантський промисловий комбінат — металургійний завод, заводи електросталі, алюмінію, феросплавів, хімічні заводи. Намічалося збудувати завод крупного машинобудування в Краматорську, тракторний завод у Харкові і багато інших машинобудівних підприємств. Одночасно реконструювались старі паровозобудівні заводи. Велике піднесення намічалося по вугільній та металургійній галузях промисловості.

Вся ця грандіозна програма промислового будівництва, що мала перетворити Україну в передову республіку Радянського Союзу, викликала величезний ентузіазм у трудящих мас, що знайшов свій вияв у соціалістичному змаганні, яке почалося з ініціативи комсомолу. Соціалістичне змагання висунуло новий тип робітника—ударника. Застосовуючи метод соціалістичного змагання, робітники України перевиконали план першої п'ятилітки по валовій продукції на 20%.

Більшовицькій партії і радянському урядові доводилось переборювати не тільки труднощі господарського характеру, а й боротися з розкладницькою діяльністю троцькістів, зінов'євців, бухарінців. Заперечуючи можливість побудування соціалізму в СРСР, опортуністи

намагались зірвати справу соціалістичної індустріалізації. Вони хотіли зробити Радянський Союз беззбройним перед капіталістичним світом і сприяли реставрації капіталізму. Але партія і радянський народ згуртувалися навколо ленінсько-сталінського ЦК, що дало можливість розгромити ідейно і організаційно цих ворогів народу.

Становище сільського господарства. Швидкими темпами зростало й сільське господарство. Його продукція в цілому перевищила довоєнний рівень. Але темпи розвитку сільського господарства були далеко меншими, ніж в промисловості. Дальше поглиблення цього розриву могло стати гальмом розвитку промисловості. Особливо відставали зернові культури. Валова їх продукція дорівнювала дев'ять десятих частини довоєнної, а товарна — лише третині.

Дрібне селянське господарство, з його дуже низькою товарністю, не могло дати країні потрібної кількості зерна і сільськогосподарської сировини. Розв'язати це завдання могло крупне сільське господарство з високим рівнем товарної продукції. Був відомий старий капіталістичний шлях створення великого поміщицького і куркульського господарства, яке зростало коштом руйнування й зубожіння середняків та бідноти. На цей шлях Радянська влада стати не могла.

Вождь більшовицької партії і народу Й. Сталін указав селянству шлях до соціалізму через об'єднання дрібних селянських господарств у колгоспи. Колективізація забезпечувала селянству швидке зростання матеріального і культурного добробуту. XV з'їзд ВКП(б) прийняв настанову Й. Сталіна і взяв курс на колективізацію сільського господарства. В зв'язку з цим партія приділила велику увагу розвиткові виробничої кооперації, особливо найпростіших форм колективу: товариствам спільного обробітку землі, машинним і тракторним гурткам і ін.

Соціалістична індустріалізація в місті і розвиток колективних форм господарювання на селі вели до витіснення і поступової ліквідації капіталістичних елементів у країні. Ця обставина викликала загострення класової боротьби. Куркульство, ураховуючи велику потребу соціалістичних міст у хлібі, саботувало хлібозаготівлі. Маючи великі лишки хліба, куркулі почали закопувати його в ями, щоб він не дістався державі. Разом з цим куркулі вдаються до диверсійних і терористичних актів проти радянських і партійних працівників, селькорів, активістів-колгоспників, а також підпалюють державні склади з хлібом, колгоспні і радгоспні будівлі.

На ці диверсійні акти Радянський уряд відповів застосуванням надзвичайних заходів проти куркульства. Середняки й біднота активно сприяли виявленню хлібних лишків у куркулів. З участю селянського активу за 11 місяців 1927—28 р.р. на Україні було заготовлено 257 млн. пудів хліба, що дорівнювало 97% державного плану

заготівель. Опір куркульства був зламаний. В той же час партія вирішила розгорнути велике будівництво нових радгоспів, що мало дати в руки держави багато зерна, значно зменшити роль куркуля в хлібозаготівлях і сприяти розвиткові колективізації.

Боротьба проти буржуазного націоналізму і успіхи ленінсько-сталінської національної політики. Загострення класової боротьби викликало активізацію різних антирадянських угрупувань. На захист буржуазних елементів, проти політики індустріалізації і колективізації виступили Бухарін, Риков, Томський і ін. Щоб дискредитувати політику партії, бухарінці стали на шлях перекручення лінії партії і прямого шкідництва. Але всі їхні спроби зазнали краху; реставратори капіталізму змушені були відступити, визнавши на словах помилковість своїх поглядів. Це робилося для того, щоб зберегти свої кадри і в слушний момент знов виступити проти соціалістичного будівництва.

Активізували контрреволюційну діяльність і буржуазні націоналісти, які, визнаючи на словах Радянську владу, попролазили в державний апарат і навіть в більшовицьку партію. Вони ставили собі за мету відірвати Україну від Радянського Союзу і реставрувати буржуазний лад. В цей період виразниками прагнень українських буржуазних сил були Хвильовий і Шумський. Вони кинули лозунг відриву України від Росії і рівняння на капіталістичну Європу. В кінці 1929 р. було викрито підпільну націоналістичну організацію — "Спілку Визволення України" (СВУ), що провадила свою контрреволюційну діяльність ряд років. СВУ ставила своїм завданням повалення Радянської влади і реставрацію буржуазного ладу на Україні. Керівником СВУ був запеклий націоналіст Єфремов.

Краща частина старої української інтелігенції підтримала всі заходи партії і уряду, скеровані на ліквідацію українського контрреволюційного націоналізму, і ще енергійніше почала працювати в галузі державного і культурного будівництва.

Викриваючи контрреволюційність українських націоналістів, більшовики України боролись і проти великодержавних шовіністів, ідеологами яких були троцькісти. Ці останні виступали проти українізації державного апарату, розглядали українську культуру як селянську і обмежену. Ламаючи опір великодержавних шовіністів і нещадно борючись з українськими націоналістами, КП(б)У під керівництвом Л. М. Кагановича заходилася рішуче запроваджувати українізацію державного апарату. Цей захід мав ще краще зв'язати органи влади з трудящими масами. В цій справі було досягнуто величезних успіхів. Якщо державний апарат в 1925 році був українізований лише на 20%, то на кінець 1927 року українізація була повністю закінчена.

Величезну увагу було приділено народній освіті. За період 1926—1929 р.р. кількість початкових і середніх шкіл зросла більш,

ніж на 2 тисячі, а учнів — на 1 міліон. Поряд з цим провадилась величезна робота по ліквідації неграмотності серед дорослого населення. За цей період навчилося грамоті більше 1 міліона дорослих, а в 1929—30 р.р. — більше 2.5 млн. чоловік. Україна, що мала дуже низький процент грамотних при царизмі, ставала країною суцільної грамотності. Великі успіхи були і в будівництві вищої школи на Україні. В 1925 р. у вищі школи на Україні було прийнято 6 тис., а 1930 р. — 39 тис. студентів. Так успішно розв'язувалась проблема виховання української радянської інтелігенції, що всіма своїми коренями була зв'язана з народом.

Бурхливими темпами зростала українська преса і література. Загальний тираж книг, що були надруковані на Україні, дорівнював у 1929 р. 50 млн. примірників, з них 80% вийшло українською мовою. Тираж газет у 1929 році перевищував 300 млн. примірників. Значна частина з них виходила українською мовою і серед них центральний орган ЦК КП(б)У — "Комуніст", українізований в 1926 році.

Надзвичайно швидкими темпами зростали українські культурні заклади: театри, клуби, сельбудинки, бібліотеки, музеї, кіноустановки.

Так, на основі проведення ленінсько-сталінської національної політики створювалась, поширювалась і міцніла українська соціалістична культура.

Р О З Д І Л   X V I I

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Суцільна колективізація і ліквідація куркульства як класу. Господарські успіхи перших колгоспів, розвиток виробничої кооперації, допомога радгоспів селянам, наочно переконували їх у перевагах колективного господарства над індивідуальним. Зростання соціалістичної індустріалізації давало можливість забезпечити сільське господарство новими, удосконаленими машинами. Перша в Радянському Союзі машинно-тракторна станція була організована на Україні в 1928 р., при радгоспі ім. Шевченка на Одещині, і відіграла величезну роль в об'єднанні навколишнього селянства в колгоспи. Через 2 роки лише на Україні було 128 МТС з 6600 тракторів.

Восени 1929 року на селі почався масовий колгоспний рух. Особливістю цього руху було те, що в колгоспи масою пішов середняк. На 1 жовтня 1929 року в колгоспи було об'єднано 8.8% селянських господарств України, а на 1 травня 1930 р. — 30.6%. Цілі райони, особливо степової частини України, ставали районами суцільної колективізації.

Куркульство чинило одчайдушний опір колективізації. Поряд з поширенням різних провокаційних чуток про колгоспи, куркулі агітували за знищення селянами худоби, особливо коней. Вони знов і знов застосовували випробувані методи контрреволюційної боротьби: підпалювали колгоспне майно, псували машини, організовували терористичні акти проти радянських і партійних працівників і колгоспного активу.

Масовий вступ селян в колгоспи і утворення районів суцільної колективізації створили основу для ліквідації куркульства як класу. Союзний уряд в лютому 1930 року дозволив обласним і районним виконавчим комітетам в районах суцільної колективізації конфіскувати, на підставі постанов сільських зборів, куркульське майно, передати його до неподільних фондів колгоспів, а самих куркулів виселити.

Тисячі колгоспів, що виникли під час колективізації, вимагали великої допомоги, насамперед кадрами. Серед робітників усього Радянського Союзу почався рух за допомогу колгоспам. Понад 25 тисяч найкращих робітників поїхали на село. З них 7,500 чоловік дали

підприємства України. Двадцятип'ятитисячники подали величезну допомогу колгоспникам в організації колективного господарювання, праці і т. п. В той же час ряд підприємств, порядком шефства, надсилав в колгоспи ремонтні бригади, які готували машини до сівби. Весною 1930 р. на Україну було послано для допомоги колгоспникам коло 5 тис. робітничих бригад, в яких взяло участь 20 тисяч робітників. Радянський уряд з свого боку надавав велику допомогу колгоспам. 2 квітня 1930 року була видана постанова про пільги для колгоспів. На два роки звільнилась від оподаткування усуспільнена робоча і продуктивна худоба і продуктивна худоба колгоспників, знижувалось або й зовсім скасовувалось оподаткування городництва колгоспів і колгоспників. Всі ці заходи сприяли організаційно-господарському зміцненню колгоспів.

Підсумки виконання першої п'ятилітки. Роки першої п'ятилітки були періодом грандіозного промислового будівництва на Україні, якого ще не бачив світ. В народне господарство УРСР було вкладено понад 9,389 млн. крб., з них у промисловість — більше 5,400 млн. крб. За ці роки виросли такі гіганти машинобудування, як Харківський тракторний завод, Краматорський завод важкого машинобудування, Луганський паровозобудівний, Дніпрогес, Харківська, Штерівська, Зуєвська і інші потужні електростанції. Будувались величезні металургійні заводи: Азовсталь — у Маріуполі, Криворізький та Нікопольський трубопрокатний. Успішно закінчувалося будівництво єдиного по своїх масштабах в світі промислового комбінату в Запоріжжі. Всього ж за першу п'ятилітку на Україні було збудовано 386 нових підприємств, які давали продукції на 660 млн. крб. у рік.

Успіхи соціалістичного будівництва корінно змінили матеріальний і культурний стан трудящих мас. Жахливий бич робітничого класу — безробіття було цілком ліквідовано. Набагато покращали умови праці, зросла заробітна плата робітників. Трудящі маси були захоплені величчю змін, що відбувалися в країні. В масах народився лозунг: "П'ятилітка за чотири роки". Цей лозунг був здійснений. В 1932 р. перша п'ятилітка була виконана, після чого робітничий клас Радянського Союзу приступив до здійснення ще грандіознішого плану другої п'ятилітки.

Перша п'ятилітка ліквідувала залишки колишнього колоніального становища України. Вона стала передовою індустріальною республікою. Промислове будівництво змінило зовнішній вигляд України. Через широкі українські степи протягнулися лінії високовольтних передач, появилися сотні кілометрів нових залізничних колій, що сполучали між собою великі промислові райони. Проблема наскрізного судноплавства по Дніпру, якої протягом сотень років не міг розв'язати царський уряд, була здійснена радянською владою.

За роки першої п'ятилітки Дніпро став наскрізним водним шляхом. Серед широкого неораного степу виникли грандіозні промислові споруди, а навколо них виросли нові соціалістичні міста, з чудовими житловими будинками, палацами культури, трамваєм, водопроводом.

Велике промислове будівництво відбувалось не тільки на Лівобережжі, старому промисловому районі України. За цей період у Вінницькій області було збудовано 53 нових підприємств, з річною продукцією в 29 млн. крб.; в Київській області — 71 нове підприємство, з річною продукцією в 111 млн. крб.; в Одеській — 54 підприємства, з річною продукцією в 79 млн. крб. і т. д.

Такого розвитку, що поставив Україну в число передових індустріальних країн світу, український народ зміг добитися тільки тому, що йому допомагали всі народи Радянського Союзу і, насамперед, народ російський. Україна здійснила те, про що вона ніколи й мріяти не могла б при пануванні буржуазних націоналістів і при будьякій іншій владі.

В цьому наочно переконували факти з життя Західної України, яка весь час стогнала під гнітом панської Польщі і перебувала в стані глибокого занепаду. Видобуток нафти на Дрогобицьких промислах скоротився в 1932 р. на 60% проти 1913 р. Продукція переробної промисловості Західної України зменшилась протягом 1928—1932 р.р. майже на 70%. Різке зниження виробництва привело до величезного росту безробіття. Безробітних в Західній Україні налічувалось більше 100 тисяч чоловік. Голод і злидні давили трудящі маси на Західній Україні.

Таким же тяжким був стан робітників в окупованих Румунією Бесарабії і Буковині. Промисловість скорочувалася, заробітна плата була нижчою за прожитковий мінімум, тисячі голодних безробітних не могли знайти собі роботи.

Перемога колгоспного ладу на Україні. Розцвіт промисловості України сприяв дальшому розвиткові колективізації. Уже в 1932 р. на Україні було об'єднано в колгоспи 69% селянських господарств з 80.5% всієї посівної площі, а перед 1934 роком суцільна колективізація в основному була завершена. Україна стала країною крупного соціалістичного сільського господарства. На її ланах в 1934 р. працювало 41,100 тракторів, потужністю в 605 тис. кінських сил і 3,502 комбайни. Спираючись на могутню техніку, колгоспи успішно запроваджували нові агротехнічні заходи, що вели до збільшення врожайності. Якщо середня врожайність зернових за період 1909—1913 р.р. становила 9.1 центнера з гектара, то в 1933 р. вона досягла 11.2 центнера. Створення крупного соціалістичного сільського господарства дало можливість не тільки розширити посіви технічних культур, а й запровадити культури нові, раніше невідомі на Україні: бавовник, рис, кок-сагиз і ін.

Перемога колгоспного ладу забезпечила ріст матеріального добробуту колгоспників. На трудодень у 1934 р. в середньому було видано по 4—6 кілограмів хліба.

Перемога соціалістичної індустріалізації і колективізації означала успішне побудування фундаменту соціалістичної економіки. Боротьба капіталістичних і соціалістичних елементів закінчилась перемогою останніх.

Колективізація, знищивши куркульство як клас, ліквідувала великий прошарок — наймитів і бідноту, перетворивши їх в заможних колгоспників. Радянському селянинові не потрібно уже було морити себе й свою сім'ю непосильною працею і злиднями для підтримання свого індивідуального дрібного господарства. Перед ним відкрився широкий, радісний шлях заможного, культурного колгоспного життя.

Та коли українське радянське селянство завойовувало собі щасливе життя, то селянство Західної України стогнало в поміщицьких і куркульських лабетах, жило в неймовірних злиднях. Праця селянина зовсім знецінювалась різким падінням цін на хліб під тиском кризису всього капіталістичного господарства. Якщо в 1927—28 р.р. центнер пшениці коштував 53 злотих, то в серпні 1933 р. — тільки 23 злотих, жито в 1927 р. коштувало 43 злотих, а в серпні 1939 р. — 14 злотих. Доведене голодом до відчаю, селянство Західної України піднімалося на стихійні повстання.

В Бесарабії і Буковині, що жорстоко пригнічувалися румунськими боярами, становище селян було злиденним. Кількість худоби в Бесарабії зменшилася на половину, тютюнництво скоротилося на 80%. Голод і злидні душили селянство, яке не раз піднімалося на боротьбу проти румунських окупантів.

Боротьба проти української націоналістичної контрреволюції. Здійснення суцільної колективізації і ліквідація на її основі куркульства як класу викликало активізацію контрреволюційних елементів, які на Україні виступали здебільшого під прикриттям національного прапора. КП(б)У, захопившись грандіозним будівництвом, ослабила більшовицьку пильність і не помітила зміни ворожої тактики. Й. Сталін на пленумі ЦК ВКП(б) в січні 1933 р. викрив нову тактику класового ворога, назвавши її тактикою "тихої сапи". Вороги, всіляко маскуючись, пролазили на підприємства, в радгоспи, МТС, колгоспи, в ряді місць — в державні, а часом і в партійні організації, щоб використати своє службове становище для руїнницької і шкідницької діяльності. Українські націоналісти знайшли підтримку у М. Скрипника, який, ставши націоналістичним переродженцем, прикривав і захищав своїм авторитетом всю їх зграю.

Діяльність української націоналістичної контрреволюції, як і раніше, була спрямована на відірвання України від Радянського Сою-

зу, на підготовку інтервенції і підкорення України німецьким та польським поміщикам і капіталістам. В цей період українська контрреволюція об'єднувалась навколо "Українського національного центру" і "Української військової організації" (УВО), створених боротьбістами і українськими есерами. Об'єднавшись з троцькістами, зінов'євцями і бухарінцями, українські націоналісти особливо посилюють свою ворожу діяльність після приходу в 1933 році Гітлера до влади в Німеччині.

Ці покидьки українського народу торгували його життям, щастям і свободою України. Гітлерівський поплічник А. Розенберг вимагав від українських націоналістів негайної організації повстання проти Радянської влади, запевняючи, що Гітлер виступить їм на допомогу. Як компенсація за цю допомогу, до Німеччини мала відійти Лівобережна Україна і перлина Радянського Союзу — Донбас. Таким чином, Україна мала стати колонією Німеччини, а український народ — рабом німецьких поміщиків і капіталістів.

Радянська влада і більшовицька партія завдали ще одного нищівного удару по націоналістичній контрреволюції. Це примусило націоналістів змінити тактику, піти глибше в підпілля і ще краще маскувати свої кадри, щоб в скрутний час ударити українському народові в спину.

Успіхи національно-культурного будівництва. Економічний розцвіт України забезпечив великі досягнення в національно-культурному будівництві. В ці роки дуже швидко йшов природний процес українізації міст. Успіхи в цій справі найяскравіше видно на таких містах, де раніше населення було переважно російським. В Харкові, наприклад, в 1923 р. українців було 122 тис., або 37.9% всього населення, а на початок 1933 р. — 330 тис. чол., тобто майже половина. В Запоріжжі в 1923 р. українців було 12 тис. — 28%, а в 1933 р. 60 тис., або 56%; в Луганську в 1923 р. українців було 9,500, або 21%, а в 1933 р. стало 71 тис., тобто 60% населення.

Ще більш разючим були успіхи в розвитку народної освіти. Якщо в 1915 р. в школах України навчалося тільки 40% всіх дітей, то в 1933 р. — 98%. В школах з викладанням українською мовою навчалося 4 млн. дітей. В інститутах, технікумах і робфаках в 1933 р. навчалося 350 тис. чоловік, тоді як до революції в середніх і вищих учбових закладах України було лише 49 тис. учнів і студентів, при чому це були здебільшого діти дворян, купців, крупних чиновників. А в 1933 році з 112 тис. студентів вищих шкіл 85 тис. були за соціальним походженням робітники або селяни, решта — діти службовців і спеціалістів. З загального числа студентів 55% були українці. Україна стала країною суцільної грамотності.

Швидко посувався вперед і розвиток української преси та літе-

ратури. В 1933 р. 3,600 тис. примірників газет виходило українською мовою. Українською мовою вийшло 5,200 назв книжок з тиражем понад 70 млн. примірників.

Український театр в цей період переборов труднощі росту і вийшов на широкий шлях розвитку. Україна мала 77 театральних колективів, серед них такі видатні, як театр ім. Франка в Києві, театр ім. Шевченка в Харкові і ін.; утворилися оперні театри в Харкові, Києві, Одесі, згодом в Дніпропетровську, Сталіно і Вінниці.

Величезного розмаху набуло клубне будівництво. На початок 1933 р. на Україні було 13,390 клубів, в яких працювали десятки тисяч самодіяльних гуртків. В містах і селах налічувалось 4,958 кіноустановок.

Спираючись на міцну підтримку російського народу і всіх народів СРСР, Радянська Україна добилась рішучих успіхів у справі остаточної ліквідації колоніального становища як в галузі економічній, так і в галузі національно-культурній.

На фоні бурхливого національного будівництва на Радянській Україні жахливою була руїна в Західній Україні. До 1917 р. Західна Україна мала 3,420 українських шкіл, а в 1933 р. їх лишилося тільки 790. В 1933 р. рідною мовою навчалося тільки 127 тис. українських дітей, тоді як в польських школах число учнів доходило до 469 тис., та ще в так званих мішаних школах було 376 тис. чол. У вищих школах Польщі українців було лише 5.4%, тоді як українське населення становило 21%. В Польщі неграмотних українців було 50%, а на Волині навіть 70%, тоді як по всій Польщі неграмотних налічувалось не більше 37%.

Румунські бояри, захопивши Бесарабію і Буковину, встановили жорстокий національний гніт, проводячи посиленими темпами примусову румунізацію українського і бесарабського населення. В Буковині було знищено автономію, крайовий сейм ліквідовано, всі школи румунізовано. Бесарабці не мали права працювати в державних установах, суді, на залізницях. Російські й українські книжки заборонялися. Серед селян було коло 80% неписьменних.

РОЗДІЛ XVIII

УКРАЇНА В ПЕРІОД БОРОТЬБИ ЗА ЗАВЕРШЕННЯ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРОВЕДЕННЯ СТАЛІНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ

Завершення реконструкції всього народного господарства і виникнення стахановського руху. Дальший розцвіт Радянського Союзу і України, як його складової і невід'ємної частини, проходив у складній міжнародній обстановці. Капіталістичні країни, стиснуті новим економічним кризисом, шукали розв'язання загострених протиріч в новій імперіалістичній війні. Найбільш агресивні держави, Німеччина—Італія—Японія, одна за одною по-злодійському нападали на слабі країни і поневолювали їх. Загарбавши в березні 1938 р. Австрію, розчленувавши і поневоливши Чехо-Словаччину, гітлерівська Німеччина стала марити про загарбання Радянської України. Німецькі фашисти висунули сміхотворний план "приєднання" Радянської України з її населення в 30 млн. чоловік до Закарпатської України, де живе всього 700 тис. чол.

Першого вересня 1939 року фашистська Німеччина нападом на Польщу почала загарбницьку війну в Європі.

СРСР твердо і неухильно провадив політику миру, оберігаючи радянський народ від страхіття війни. З цією метою радянський уряд погодився в серпні 1939 р. підписати з Німеччиною пакт про ненапад, вживаючи в той же час заходи для забезпечення північно-західних, західних і південно-західних кордонів від несподіваного нападу.

В той час, як велика частина світу була втягнута у війну, в Радянському Союзі кипіла творча праця на благо народу. На Україні, як і в цілому СРСР, з виконанням другої п'ятилітки було закінчено реконструкцію промисловості і сільського господарства. Переважну частину промислової продукції України давали нові або реконструйовані заводи. Україна стала передовою радянською республікою і розвитком ряду вирішальних виробництв обігнала деякі передові капіталістичні країни. Один тільки Макіївський завод ім. Кірова став витоплювати чавуну в два рази більше, ніж всі металургійні заводи Польщі, а в цілому по витопу чавуну Україна зайняла третє місце в світі, випередивши навіть Англію. Дуже швидко зростало на Україні виробництво сталі. Українські заводи витоплювали за рік стільки

сталі, скільки Японія, Італія і Польща — разом узяті. Машинобудування порівняно з 1913 р. зросло в 30 раз. Радянська Україна стала видобувати стільки вугілля, скільки Франція і Японія разом, і зайняла четверте місце в світі.

З бурхливим розвитком промисловості змінювалось і зовнішнє лице України. За роки другої п'ятилітки 77 робітничих селищ і сіл України перетворились в міста, а 285 сіл — в селища міського типу. Це були квітучі соціалістичні міста й селища з школами, вузами, клубами та іншими культурними закладами. Досить пригадати, що в Юзівці в 1910 р. було 48 тис. населення, а в 1938 р. колишня Юзівка (місто Сталіно) стала обласним центром, з 480 тис. населення. До революції в Юзівці було 3 початкові школи, в яких навчалося 500 дітей, а в 1938 р. в соціалістичному місті Сталіно було 110 початкових, неповних середніх і середніх шкіл, в яких навчалося 100 тис. дітей. Крім того, було там три вищих учбових заклади.

Величезних успіхів досягло сільське господарство. Колективізація в основному закінчилась. В 1939 р. в колгоспах України було об'єднано 96.7% всіх селянських господарств. Колгоспи мали 99.7% всіх посівних площ. Колгоспне господарство було добре озброєне найновішою технікою. На колгоспних ланах України в 1939 р. працювало 90 тис. тракторів, 28,800 комбайнів і багато інших удосконалених сільськогосподарських машин. Поліпшення організації праці, все зростаюче застосування машин і додержання правил агротехніки рік-у-рік збільшували колгоспний урожай. Якщо в 1938 р. всі зернові культури дали середній урожай біля 11 цнт з гектара, то в 1940 р. — 14.6 цнт, урожайність цукрових буряків з 164 цнт з гектара в 1938 р. зросла до 180 цнт в 1940 році. В зміцненні колгоспів величезну роль відіграв новий статут сільськогосподарської артілі, прийнятий на Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників в лютому 1935 року. Велике значення мало також закріплення за колгоспами у вічне користування оброблюваних ними земель.

Господарське зміцнення колгоспів вело до невпинного зросту заможності колгоспників. Багато передових колгоспних сімей одержували від 500 до 1,000 пудів хліба і більше 10,000 крб. грішми в рік. До об'єднання в колгоспи індивідуальне трудове селянське господарство не могло й мріяти про таку кількість хліба і грошей.

Перемога колгоспного ладу і зв'язаний з цим ріст матеріального добробуту колгоспників докорінно змінили умови життя на селі. Ось типове українське село Немерчі, Копайгородського району, Вінницької області. До революції селяни працювали на польського поміщика пана Бусніцького. 240 господарств цього села мали лише 20 корів, а через деякий час після організації колгоспу уже 460 корів. Раніше тут серед дорослих грамотних майже не було, в сільській школі вчилося 12 дітей, газет в селі ніхто не одержував. В 1939 р. в семилітній

школі навчалося 400 дітей, колгоспники передплачували 250 примірників газет.

Прикладом росту матеріального добробуту колгоспників може бути колишній батрак пана Бусніцького, тепер колгоспник Побережний. За останні роки Побережний збудував нову велику хату під черепицею, завів хороший город, корову, теля, свиней, птицю. В 1937 році колгоспник Побережний одержав 190 пудів хліба і 906 крб. грішми на вироблені трудодні. Його син Іван — лейтенант Червоної Армії, другий син Василь — закінчував сільськогосподарський технікум, третій — Григорій вчився в авіаційній школі. Без Жовтневої революції, без перемоги колгоспного ладу діти Побережного, як і він сам, збагачували б своєю працею панів, а самі жили б у злиднях і темряві.

Реконструкція народного господарства, ріст матеріального і культурного добробуту трудящих мас створили умови для піднесення соціалістичного змагання на вищий щабель. В травні 1935 р. Й. Сталін висунув лозунг: "Кадри вирішають все". Це означало, що радянські люди мусили досконало вивчити нову техніку, яку дала в їхні руки Радянська держава, витиснути з неї все, що вона може дати.

Народ відповів ділом на заклик свого вождя, і скоро в країні народився стахановський рух. Батьківщиною стахановського руху була Україна. Олексій Стаханов, вибійник шахти "Центральна-Ірміно" (Донбас) 31 серпня 1935 р. вирубав за одну зміну 102 тонни вугілля, перевищивши норму в 14 раз. Рух людей, які оволоділи новою технікою і ламали старі технічні норми в усіх галузях народного господарства, був названий стахановським. За Стахановим скоро пішли десятки тисяч робітників, і рух став всенародним.

Зачинателем стахановського руху в сільському господарстві була Марія Демченко, ланкова з колгоспу "Комінтерн", Петровського району, Київської області. Вона добилась 523 центнерів цукрових буряків з гектара. Колгоспники підхопили почин і досвід Марії Демченко і, застосовуючи його, двинули вперед розвиток сільського господарства.

Прийняття Сталінської Конституції. Перемога соціалістичної індустріалізації і колективізації привела до корінних змін в соціальній структурі радянського суспільства. Експлуататорські елементи — капіталісти, куркулі й купці-спекулянти були остаточно розгромлені і ліквідовані. В Радянському Союзі лишились два дружні класи — робітники і селяни, лишилась також трудова радянська інтелігенція. Але соціальне становище цих верств було зовсім не таке, як в минулому.

Радянські робітники — це уже не клас пролетарів, позбавлений власності на знаряддя і засоби виробництва, не клас, що є об'єктом

капіталістичної експлуатації. Робітничий клас СРСР володіє, разом з усім народом, засобами і знаряддями виробництва. Радянське селянство, об'єднавшись в колгоспи, в основі яких лежить колективна власність на засоби виробництва і колективна праця, стало новим селянством, визволеним не тільки від поміщицької, а й куркульської експлуатації. Інтелігенція, поповнившись за роки соціалістичного будівництва вихідцями з середовища робітників і селян, стала народною інтелігенцією, яка всі свої знання, здібності і сили віддає своєму народові. Ці соціальні зміни перетворили радянське суспільство в єдину сім'ю борців за остаточну перемогу соціалізму, в сім'ю, тісно згуртовану навколо партії Леніна—Сталіна, яка організувала перемогу соціалізму.

Міцнів і братський союз радянських народів. Настійна праця уряду в справі ліквідації залишків колишнього колоніального становища народів Радянського Союзу переборола пережитки недовір'я у відносинах між народами СРСР і створила міцну союзну багатонаціональну радянську державу.

Зміни в економічному, соціальному і національному житті Радянського Союзу вимагали приведення Конституції СРСР в певну відповідність до цих змін. З ініціативи Й. В. Сталіна була почата робота для створення нової конституції, в напрямі дальшої демократизації виборчої системи і заміни не цілком рівних виборів рівними, багатоступневих — прямими, відкритих — таємними, в напрямі уточнення соціально-економічної основи конституції, відповідно до нового співвідношення класових сил в СРСР.

25 листопада 1936 р. в Москві зібрався Надзвичайний VIII З'їзд Рад СРСР, який заслухав доповідь Й. Сталіна про проект нової конституції. 5 грудня 1936 р. з'їзд одноголосно затвердив нову конституцію, яку народ в ім'я її творця назвав Сталінською. Цей день став щорічним всенародним святом.

Сталінська конституція стала основою для нових конституцій Союзних Республік. 13 липня 1936 р. ЦВК УРСР утворив конституційну комісію для вироблення нової конституції УРСР, а 1 січня 1937 р. проект нової конституції УРСР був опублікований для всенародного обговорення. 25 січня 1937 р. в Києві відкрився Надзвичайний XIV З'їзд Рад УРСР, який 30 січня 1937 р. одноголосно прийняв нову Конституцію України.

Ліквідація решток бухарінсько-троцькістських і буржуазно-націоналістичних зрадників батьківщини. Вирішальні перемоги соціалізму і згуртування радянського народу навколо партії Леніна—Сталіна викликали безсилу лють ворогів радянської влади — троцькістів, зінов'євців, бухарінців і буржуазних націоналістів. Один за одним вороги радянського народу переходять на службу німецького фашиз-

му. Кривавий Гітлер вимагав від них політичного і організаційного об'єднання на платформі розчленування СРСР, підготовки нападу на радянську країну і терору проти керівників більшовицької партії і радянського уряду. Волю свого хазяїна ці покидьки суспільства виконували і перетворились в "п'яту колону" в Радянському Союзі.

Ділом рук троцькістів і бухарінців було вбивство 1 грудня 1934 р. видатного діяча більшовицької партії, полум'яного трибуна соціалістичної революції — С. М. Кірова. Їхніми руками були умертвлені видатні державні діячі — В. Куйбишев, Менжинський і геніальний радянський письменник Максим Горький.

Судові процеси над ватажками цих зрадників і убивць з вичерпною ясністю показали, що вони втратили всяке почуття людської совісті, моралі і перетворилися в безпринципну банду шпіонів, диверсантів і вбивць. З особливою повнотою показав це судовий процес над учасниками "право-троцькістського блоку", що відбувся в Москві в березні 1938 р.

Українські буржуазні націоналісти, застосовуючи тонке дворушництво і спритне маскування, зберегли значну частину своїх кадрів від розгрому в 1933 році. На початку 1935 р. фашистський наймит Любченко та його однодумці створили фашистську партію українських націоналістів, яка ставила своїм завданням відірвання України від Радянського Союзу, встановлення на Україні фашистського режиму і перетворення її в колонію німецького імперіалізму. За вимогою німецьких хазяїв, українські фашисти стають під команду "право-троцькістського центра", який мав такі самі цілі. Українські фашисти пролазили в партійні, державні і культурні установи, підривали їх роботу, а також робили все для того, щоб розорити колгоспи. Вони нищили худобу, особливо коней, щоб викликати незадоволення у колгоспників. В промисловості шкідники викликали аварії, ламали машини, зривали нормальну роботу підприємств. Вороги штучно затримували дальший розвиток культури і народної освіти і намагалися послабити зв'язки з культурою російського народу, особливо по лінії мови. Вороги заподіяли велику шкоду Україні, але вони не змогли похитнути єдність українського народу, його віру в партію Леніна—Сталіна. Ліквідація ворогів зробила Україну, як і весь Радянський Союз, ще міцнішою, ще могутнішою.

З приїздом на Україну (в січні 1938 р.) найближчого соратника Сталіна М. С. Хрущова, якого більшовики України обрали секретарем ЦК КП(б)У, справа викорчовування решток ворогів і ліквідація наслідків шкідництва пішла особливо успішно. Звільнившись від фашистської погані, Україна під керівництвом непохитного ленінця М. С. Хрущова добилась нових і ще більш разючих успіхів.

Вибори у Верховні Ради СРСР і УРСР. Ліквідувавши ворогів батьківщини, радянський народ став ще згуртованішим, ще міцнішим.

Це показали вибори у Верховну Раду СРСР і УРСР та в місцеві Ради депутатів трудящих. Виборчий закон, відповідно до Сталінської Конституції забезпечував повну демократизацію виборів при таємному голосуванні.

Виборча кампанія почалась 12 жовтня. Характерною особливістю виборчої кампанії було те, що більшовицька партія йшла на вибори в блоці з безпартійними.

12 грудня 1937 р. відбулись вибори у Верховну Раду СРСР. Цей день став всенародним святом — демонстрацією непохитної морально-політичної єдності радянського народу і його безмежного довір'я до партії Леніна—Сталіна. Це переконливо показали результати виборів. В голосуванні взяло участь 96.8% загального числа виборців. Такої активності не знала ще ні одна країна. Таким же високим був і процент голосів за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. Всі висунуті кандидати були обрані. На Україні участь у виборах взяло 97.8% всіх виборців, а за висунутих кандидатів голосувало 99% всіх виборців, які брали участь у голосуванні.

На такому ж високому рівні політичної активності пройшли вибори у Верховну Раду УРСР і місцеві Ради депутатів трудящих. 26 червня 1938 року до виборчих урн для обрання депутатів у Верховну Раду УРСР явилося 99.62% усіх виборців. За кандидатів блоку комуністів і безпартійних голосувало 99.5% всіх виборців, які брали участь у голосуванні. В числі депутатів, обраних у Верховну Раду УРСР, першими були Й. Сталін і керівник українських більшовиків М. Хрущов.

Визволення Західної України і возз'єднання українського народу в єдиній Радянській державі. Польсько-німецька війна, що почалася 1 вересня 1939 р., закінчилась величезною катастрофою для польської держави. Уже перші два тижні війни показали, що Польща не в силі стримати наступу великої німецької армії і захистити свою незалежність. Українському населенню Західної України стало загрожувати німецьке поневолення. Зрадники українського народу, різні петлюрівські організації, що мали притулок на Західній Україні, готові були допомагати німцям поневолити народ Західної України і перетворити її в плацдарм наступу на Радянську Україну. За таких умов Радянський уряд не міг поставитись байдуже до долі Західної Україні і Західної Білорусії.

17 вересня 1939 р. Радянський уряд дав наказ Червоній Армії перейти кордон і взяти під захист життя й добро населення Західної України і Західної Білорусії. Червона Армія швидко і з честю виконала свою визвольну місію. Появу Червоної Армії радо вітало українське трудяще населення.

На 22 жовтня були призначені вибори до Народних Зборів, які

мали вирішити питання про дальшу долю Західної України. Вибори провадилися на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

26 жовтня 1939 р. в Львові відбулись Народні Збори, що стали поворотним моментом в житті Західної України. Народні Збори одностайно проголосили встановлення влади Рад на Західній Україні, ухвалили декларацію про входження західно-українських земель в склад УРСР і прийняли постанову про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і крупної промисловості на Західній Україні.

1 листопада 1939 р. позачергова V сесія Верховної Ради СРСР задоволила просьбу Народних Зборів Західної України і включила її землі в склад СРСР з возз'єднанням Західної України з УРСР. 15 листопада 1939 р. III позачергова сесія Верховної Ради УРСР включила Західну Україну в склад УРСР. Цим актом було здійснено давню мрію українського народу про возз'єднання в єдиній державі обох частин України.

28 червня 1940 р. відбулась друга історична подія в житті українського народу. В цей день заходами уряду СРСР було розв'язано питання про приєднання до Радянського Союзу Північної Буковини і Бесарабії. Румунські бояри, скориставшись з того, що німці в 1918 р. окупували Україну, захопили Бесарабію. Більше двадцяти років стогнали народи Бесарабії в ярмі румунських бояр. Радянський уряд ніколи не визнавав захоплення Бесарабії Румунією і не раз пропонував румунському урядові повернути Бесарабію. Але боярська Румунія ухилялася від мирного розв'язання цього питання. Це примусило Уряд СРСР в ультимативній формі вимагати від Румунії повернення Бесарабії і приєднання до УРСР Північної Буковини, населення якої в переважній більшості українське. Відчувши, що далі відтягати цього не можна, Румунія задовольнила вимоги СРСР.

2 серпня 1940 року VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. На цій же сесії було ухвалено включити до складу УРСР Північну Буковину, а також Хотинський, Акерманський і Ізмаїльський повіти Бесарабії, в яких переважна кількість населення були українці.

Так, завдяки перебуванню України в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, вона не тільки добилась економічного і культурного розцвіту своїх східних земель, а й змогла подати братську руку допомоги своїм єдинокровним західним братам, яким загрожувала німецько-фашистська неволя.

Завдяки могутності Радянського Союзу, Україна змогла звільнити українців Північної Буковини від тяжкого румунського ярма. Без допомоги Радянського Союзу Україна не тільки ніколи цього не

змогла б зробити, але й сама була б поневолена іноземними імперіалістами.

На звільнених західно-українських землях розгорнулось величезне господарське і культурне будівництво, скероване на поліпшення матеріального добробуту трудящих. Було запроваджено 8-годинний робочий день, збільшено зарплату. Швидкими темпами відновлювались підприємства. Кожний громадянин міг одержати роботу, безробіття було ліквідовано. Для безплатного обслуговування населення була створена широка сітка амбулаторій, поліклінік, лікарень. Робітничі родини переселялися з підвалів у добре обладнані квартири буржуазії, що втікла.

Селянство, що до приходу Радянської влади страждало немало від малоземелля, стало одержувати конфіскована поміщицьку землю, робочу і продуктивну худобу. Селяни західних земель позбулись одвічних злиднів і поміщицької сваволі.

Перед народом західно-українських земель відкрився широкий шлях до світлого і радісного життя.

Розцвіт української соціалістичної культури. Друга п'ятилітка і початок третьої п'ятилітки були періодом справжньої культурної революції. Українська культура — національна по формі, соціалістична по змісту — розцвіла пишним цвітом.

На Україні повністю було запроваджено обов'язкове навчання. Радянська влада збудувала на Україні 5,653 нові школи. В 1939—40 навчальному році рідною мовою вчилося коло 5.5 млн. чоловік. Число неповних середніх і середніх шкіл на Україні порівняно з 1914—15 навчальним роком збільшилося в 98 раз, а по кількості учнів — в 309.6 раза. Вищих учбових закладів в 1939 р. було 121, в яких навчалось понад 122 тис. студентів. Дореволюційна Україна мала всього 19 вищих шкіл, в яких було 20 тис. студентів.

Зростала також сітка інших культурних закладів. В 1930 році існувало більше 17 тис. масових бібліотек (понад 30 млн. книжок), коло 20 тис. клубних закладів, 6 тис. кіноустановок, понад 100 постійних театрів, 117 музеїв. Серед музеїв широко відомі найбільший в СРСР музей-заповідник в колишній Києво-Печерській лаврі і Шевченківська картинна галерея в Харкові.

Звільнившись від націоналістичних зрадників і шкідників, досягла величезних успіхів українська література. Вона по праву займає одно з перших місць серед національних літератур народів Радянського Союзу. Українських поетів П. Тичину, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюру, прозаїка Ю. Яновського, драматурга І. Кочергу знає і любить не тільки український народ, а й інші народи Радянського Союзу. Талановитий письменник-драматург О. Корнійчук виріс в одного з провідних драматургів СРСР і був двічі удостоєний

Сталінської премії за видатні успіхи в розвитку української літератури. П. Тичина і О. Корнійчук обрані дійсними членами Академії Наук УРСР. П. Тичина також удостоєний Сталінської премії.

Українську музичну культуру підняли на вищий щабель видатні композитори Л. Ревуцький, В. Косенко, М. Вериківський, П. Козицький, Б. Лятошинський і ін. На весь Радянський Союз лунає "Пісня про Сталіна", написана М. Рильським й покладена на музику Л. Ревуцьким. В консерваторіях України працювали видатні майстри музики, які виховували талановиту молодь. За видатні успіхи в цій справі Київська консерваторія була нагороджена орденом Леніна. Вихованці Одеської, Київської і Харківської консерваторій та музичних шкіл не один раз займали перші місця на союзних та міжнародних конкурсах музичних виконавців.

Театральне мистецтво України зросло до рівня передового світового театрального мистецтва. Український театр створив цілий ряд чудових спектаклів: "Назар Стодоля" — Т. Шевченка, "Украдене щастя" — І. Франка, "Хазяїн" — Карпенка-Карого, "Правда", "Богдан Хмельницький" — О. Корнійчука. З великим успіхом ішли п'єси класиків світової драматургії — Шекспіра, Мольєра, Островського, Гоголя, Горького, Шіллера. Найкращі українські театральні колективи — Київський державний академічний театр опери та балету ім. Т. Г. Шевченка та Київський драматичний театр ім. І. Франка нагороджені орденом Леніна. Великі досягнення здобуло також українське кіномистецтво (кіностудії в Києві та Одесі): були випущені видатні фільми — "Земля", "Звенигора", "Аероград" та "Щорс" О. Довженка, "Богдан Хмельницький" Савченка та інші. Високого рівня досягло українське хорове мистецтво. Всьому Радянському Союзові відомі чудові українські оперні артисти М. Литвиненко-Вольгемут і І. Паторжинський, Кипаренко-Даманський, Ропська та ін., драматичні артисти — Гнат Юра, Ужвій, Шумський, Бучма, Крушельницький, Мар'яненко та ін. За видатні успіхи вони, як і багато інших митців, нагороджені орденами Союза, а З. Гайдай і І. Паторжинський удостоєні Сталінської премії. Сталінської премії удостоєні також кінорежисери О. Довженко і І. Савченко.

Дуже розвинулось українське образотворче мистецтво: малярство, скульптура і архітектура. Серед представників українського образотворчого мистецтва треба відзначити, як видатних художників, заслужених діячів мистецтв Шовкуненка і Петрицького, професорів Касіяна і Трохименка, скульпторів Лисенка й Муравіна. В Києві, Харкові і Одесі існували великі художні інститути. Серед архітекторів України видатне місце зайняв В. Заболотний, який збудував у Києві чудовий Сесійний зал Верховної Ради УРСР і був за це удостоєний Сталінської премії.

Науково-дослідну роботу на Україні очолює Академія Наук УРСР. До Жовтневої Соціалістичної революції Україна майже не мала науково-дослідних закладів. В 1940 р. їх було уже 145. Вони разом з інститутами Академії Наук УРСР працювали в усіх галузях науки. Армія наукових працівників України налічувала понад 5 тисяч чоловік. Україна виховала цілий ряд видатних учених, які посувають вперед радянську науку і здобули світове визнання. Серед них найвидатніші — академіки О. Богомолець, Т. Лисенко, О. Палладін, Є. Патон, М. Крилов і ін.

Жовтнева Соціалістична революція звільнила від капіталістичної експлуатації народне мистецтво, вивела його з занепадництва. Радянська влада забезпечила всі умови для розцвіту цього мистецтва. Талановиті народні майстри О. Демченко, Н. Вовк, П. Власенко стали широко відомі далеко за межами України. Для підвищення культури майстрів народного мистецтва були утворені художньо-експериментальні майстерні в Києві, технікум у Кролевці, школи по селах. В Києві заснувався великий музей народного мистецтва, де зібрано пам'ятки вікової культури української народної творчості.

Своїми величезними успіхами як в галузі розвитку народного господарства, так і в галузі культури, український народ зобов'язаний своїй приналежності до Радянського Союзу і братській допомозі великого роійського народу. От чому український народ був і завжди буде незламним у своїй вірності великому Союзові Радянських Соціалістичних Республік.

РОЗДІЛ XIX

УКРАЇНА В ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

22 червня 1941 року фашистська Німеччина без оголошення війни, без пред'явлення будьяких претензій, віроломно порушивши пакт про ненапад, по-злодійському напала на СРСР. Гітлер сподівався в два-три місяці виграти війну. Розрахунки на "блискавичне" закінчення війни німецькі фашисти будували на перевазі несподіваного нападу своєї численної, відмобілізованої і добре озброєної армії, на безпідставних надіях на неміцність Радянського ладу, на виникнення під час війни незгод, а також сварок між народами Радянського Союзу. Але на підлий напад Гітлера радянський народ відповів ще більшим згуртуванням навколо свого вождя — великого Сталіна і піднявся на священну Вітчизняну війну, зірвавши гітлерівські плани.

Німецькі фашисти поставили собі божевільну мету поневолити радянський народ, відновити поміщицько-капіталістичний лад, перетворити радянських людей в рабів німецьких поміщиків, знищити національну культуру радянських народів і понімечити їх. Уже в перші дні війни Й. В. Сталін попередив про це весь радянський народ і закликав його покінчити з благодушністю і безтурботністю, бути пильним і непохитним в боротьбі, самовіддано працювати для зміцнення фронту.

По-злодійському напавши на Радянський Союз, фашисти провадять війну варварськими методами. Вони розстрілюють беззахисних жінок, дітей, стариків, які евакуюються з прифронтових районів. В тил Червоної Армії німецьке командування закидало і закидає на літаках шпигунів і диверсантів, одягнутих в форму червоноармійців, радянських міліціонерів, залізничників, для боротьби з якими український народ створив винищувальні батальйони. В селах і містах населення затримувало і передавало державним органам підозрілих людей.

З перших же днів війни українці мужньо б'ються за радянську батьківщину в лавах Червоної Армії. На весь Радянський Союз гримить слава героїв українців — Ткаченка, Кольчака і Семенченка. В допомогу Червоній Армії український народ створював загони народ-

ного ополчення, які мужньо боролися разом з армійськими частинами, захищаючи кожну п'ядь української землі. Навіки ввійде в історію людства мужня оборона Києва, Одеси, Харкова, Донбаса. Металісти, гірники, колгоспники українського Донбаса створили цілу дивізію, і слава про її героїчні діла гримить по всій країні.

Червона Армія, здійснюючи сталінський стратегічний план ведення війни, відступала з боями, знищуючи живу силу і техніку ворога. Українські землі тимчасово попали в руки фашистських загарбників. Але плани кривавого Гітлера, який сподівався захопити на Радянській Україні велику здобич, як це було в інших окупованих німцями країнах, повністю провалилися. На заклик свого вождя український народ при наближенні ворога вивозив у глибокий тил своє добро, а те, чого не можна було вивезти, знищував. Колгоспники нищили посіви, а самі з колгоспним майном виїжджали в далекий тил, щоб там працювати ще більше й ще краще. Навіть японська газета "Хоці" з цього приводу писала: "Селяни вживають заходів, щоб фашистам не дісталось жодної зернини. Вони палять заготовлене сіно, нищать на пні хліб, овочі, фрукти. Спалюючи хутори, селяни, які не встигають відійти з частинами Червоної Армії, йдуть в партизанські загони". Це підтверджується і листами фашистських загарбників. "Дорога мамо, — писав німецький офіцер, — от ми й добрались до багатої України. Але живемо, як у голодному степу. Більшовики все вивезли звідси".

Як не тяжко було нищити чудові результати своєї багатолітньої напруженої праці, але український народ, зціпивши зуби, робив це. Красунь Дніпрогес висаджено в повітря. Так само зроблено і з Миколаївськими суднобудівними верфями та іншими будовами, що могли бути використані ворогом. Разом з цим організовано вивозилося в далекий тил устаткування української промисловості. На нових місцях українські робітники швидко ввели в дію свої заводи і постачають у зростаючій кількості фронт грізною для ворога зброєю.

Уряд України організовано вивозив культурні і наукові заклади: Академію Наук, університети, музеї і ін. Німецькі фашисти намагались ліквідувати українську культуру, але українські учені, поети, письменники, артисти продовжують працювати і возвеличати своєю працею український народ.

На тимчасово окупованій території німці встановили жахливий режим кривавого терору, масового знищення населення, рабсько-кріпосницьку працю. Квітучі міста України перетворено в криваві застінки, де закатовано сотні тисяч українців, росіян, євреїв. Фашисти примушують населення України виконувати безплатно навіть найтяжчі роботи. За найменший прояв невдоволення — негайно розстрілюють. Люди живуть в невимовно тяжких умовах — без палива,

води, хліба, електрики. Ті, що лишилися живими після масових розстрілів, гинуть від голоду.

Культурні святині українського народу зганьблено. Німецькі мерзотники осквернили могилу Т. Шевченка і зруйнували на ній пам'ятник. В пам'ятник Т. Г. Шевченка в Харкові фашистські варвари кидали гранати, вибухи яких сильно пошкодили пам'ятник. Одному з найдавніших і найбільших книгосховищ України — бібліотеці ім. Короленка у Харкові заподіяно великої шкоди.

Школи і музеї закрито, а майно їхнє пограбоване німецькими бандитами. Українська інтелігенція зазнає величезних знущань і образ.

Убивати й катувати український народ, нищити його культуру фашистським варварам допомагають українські буржуазні націоналісти, привезені з Німеччини, та окремі зрадники, що за радянської влади удавали з себе прихильників народу, а тепер плазують перед його катами. Задумавши перетворити український народ в рабів німецьких баронів, фашистські загарбники захопили колгоспи і оголосили їх "власністю німецької держави", щоб потім передати німецьким поміщикам і колоністам. В західних областях України уже створено 570 великих поміщицьких маєтків. В Кіровоградській області німецьке командування наказало сільським старостам повернути поміщикам належні їм колись землі, а також забрати у селян для поміщиків худобу і сільськогосподарський інвентар.

Так хоч як лютують німці, їм не вдалося упокорити український народ. Ні в великих містах, ні в малих селах німецькі поневолювачі і українські буржуазні націоналісти не почувають себе господарями землі української. З перших же днів вітчизняної війни на загарбаній фашистами території почалась партизанська боротьба, що з кожним днем набирає все більшої сили. Тисячі партизанських загонів діють у ворожому тилу, знищуючи живу силу і техніку німецьких окупантів.

Безмежна любов до батьківщини і жагуча ненависть до німецьких окупантів привела в партизанські загони людей різного віку, стану і звання. Серед партизанів — партійні і радянські працівники, робітники заводів і шахт, колгоспники, учителі, лікарі, агрономи, землевпорядники, наукові працівники. В партизанському загоні "Радянська Україна" б'ється багато учителів Уманського району. В інший партизанський загін, що діє в цьому ж районі, вступив головний лікар районної лікарні, а дві його доньки стали чудовими медсестрами-партизанками.

Природний розум і кмітливість, величезна сила волі і нестримна відвага, винахідливість і хитрість, витримка і настирливість — яскраво виявляються в діях партизан. Застосовуючи найрізноманітніші засо-

би боротьби, українські партизани знищили не одну тисячу фашистських катів. Знищено багато німецьких танків, автомашин, висаджено в повітря і спалено сотні мостів, десятки поїздів пущено під укіс, спалено і знищено багато бензиносховищ, складів, радіостанцій.

За далеко неповними відомостями, лише частина загонів українських партизан за 8 місяців — з серпня 1941 р. по березень 1942 р. — знищила: 11,537 солдат і офіцерів, 126 танків і бронемашин, 10 літаків, 343 автомашини. Зруйновано: мостів — 112, складів і баз — 42, військових штабів — 23; пущено під укіс 27 ешелонів з військами й боєприпасами; захоплено трофеї: гармат різних калібрів — 7, кулеметів — 96, мінометів — 33, автоматів — 138, танків і бронемашин — 4, радіостанцій — 3, автомашин — 69 і понад 1,000 коней.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Цей "Нарис Історії України" був підписаний до друку 5 листопада 1942 р. в Уфі, столиці Радянської Башкірії, куди евакуювалась Академія Наук УРСР. Для українського народу це був тяжкий період. Ціла Україна знаходилась в ярмі гітлерівських окупантів. Ворог, маючи ще великі сили, загарбав нові радянські землі, пробився до Волги і глибоко на Кавказ. Для радянської країни створилась серйозна загроза.

Але саме в цей час почався історичний наступ Червоної Армії біля Сталінграда, який відзначив зворотний пункт у цілій війні. Від ліквідації гітлерівських армій під Сталінградом минув рік. Це був рік найбільших в історії боїв, блискучих радянських перемог, постійного відступу ворога з загарбаних ним земель. Цей рік був свідком двох величезних наступів Червоної Армії, зимового і літнього, в процесі яких була визволена більша частина української землі, і Київ знов став столицею Радянської України.

Переможний наступ Червоної Армії продовжається. В скорому часі криваві гітлерівські окупанти будуть прогнані з усіх українських земель.

В цьому "Нарисі Історії України" є тільки початок великої Вітчизняної Війни. Другу частину Червона Армія записує блискучими перемогами на полі бою. Недалекий той час, коли історики України докінчать розділ про Вітчизняну Війну і пічнуть записувати новий розділ — розділ про відбудову України.

Редакція "УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ".

Торонто, Онтеріо, 15 грудня 1943 р.

ЗМІСТ

1471289